

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

На правах рукопису

БАЙКЄНІЧ Дмитро Вікторович

УДК 94(477)«1944/1950»(043.3)

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РОКІВ.**

07.00.01. – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Борисова Ольга Василівна

Луганськ – 2013

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

На правах рукопису

БАЙКЄНІЧ Дмитро Вікторович

УДК 94(477)«1944/1950»(043.3)

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РОКІВ.**

07.00.01. – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Борисова Ольга Василівна

Луганськ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база дослідження.....	22
1.3. Методологія.....	30
РОЗДІЛ 2. Чинники, які обумовили переселення українців із Польщі до східних областей УРСР.....	34
2.1. Передумови та хід переселення. Місце та роль Східного регіону розселення.....	34
2.2. Причини заселення українцями із Закарпаття східних областей УРСР. Географія розселення.....	68
РОЗДІЛ 3. Хід, закономірності та особливості в процесі влаштування та адаптації українського населення, прибулого з Польщі, у східних областях УРСР у другій половині 1940-х рр.....	99
3.1. Господарсько-побутове влаштування.....	100
3.2. Соціокультурна й трудова адаптація.....	134
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	177
ДОДАТКИ.....	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

ВП – Військо Польське

Держархів Донецької обл. – Державний архів Донецької області

Держархів Луганської обл. – Державний архів Луганської області

Держархів Полтавської обл. – Державний архів Полтавської області

Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області

Держархів Харківської обл. – Державний архів Харківської області

НКДБ – Народний Комісаріат Державної Безпеки

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ

МФ – Міністерство Фінансів

Переселенці – українське населення, евакуйоване з Польщі на територію УРСР у 1944 – 1946 рр.

ПКНВ – Польський Комітет Національного Визволення

ПР – Польська Республіка

РМ – Рада Міністрів

РНК – Рада Народних Комісарів

СМЕРШ – Смерть шпигунам, радянська військова контррозвідка часів Другої світової війни

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Угода – Люблінська угода від 09.09.1944 р. про евакуацію українців із Польщі й польських громадян з території УРСР до Польщі

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЧА – Червона Армія

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю висвітлення одного міграційного процесу, який вплинув на економічний, національний та політичний розвиток України, а особливо на демографічну ситуацію в післявоєнний час, зокрема її східних областей.

Історія встановлення сучасних етнічних меж України завжди була пов'язана з міграційними процесами українців. Майже завжди населення вимушено колонізувало нові місця, переміщаючи таким чином і етнічний кордон. Разом з українцями ці території освоювали і сусідні народи, проте їх частка в загальному відношенні була мінімальною. В ХХ столітті заселення східних областей України відбувалось планово та мало різний характер – від добровільного до примусового. Інформація щодо наявності примусового характеру почала з'являтися не так давно.

Переселення українців із західних етнічних земель, які залишились у складі Польщі, до УРСР у середині 1940-х рр. спричинене багатостолітнім польсько-українським протистоянням і повоєнними геополітичними домовленостями, відбилось на національній картині республіки. Межі проживання українських етногруп – лемків, надсянців, холмщаків і підляшуків перемістились із заходу на схід і південь – у географічно неприбутанні степові регіони України.

У наш час відсутність вичерпної достовірної інформації про українське населення в східних областях держави та про його внесок у розвиток цього регіону є приводом для трактування інтернаціонального розвитку Сходу України. Останнє визначає автономістські тенденції або ж повне несприйняття українських національних ідей, що шкодить не лише регіону, а й українському населенню, що там мешкає. Створюється спротив виникненню українських національно-культурних товариств та організацій.

Поставленій у кон'юнктурні рамки радянської цензури, історичній науці доводилось вивчати й оцінювати вище окреслені події у вигідному їй світлі. Більшість процесів та історичних явищ, висвітлених в цей час, мали

суперечливий характер. Сучасні українські науковці провели значну роботу із виявлення, узагальнення й оприлюднення архівних джерел. Однак у більшості робіт досі не розглянуто регіональної специфіки процесу розселення, влаштування та адаптації українців із Польщі на території УРСР, особливо у місцях із найменшою кількістю прибулих.

Дослідження регіональних закономірностей процесу переселення українців із Польщі до східних областей УРСР у другій половині 1940-х рр. є складною науковою проблемою ще й тому, що до недавнього часу більшість архівних джерел, які відображають його сутність, були засекреченими. Висвітлення відбувалося на поодиноких прикладах, що не дають змоги проведення всебічного аналізу та глибокого осмислення проблеми.

Висвітлення, уточнення та поглиблення питання переселення українського населення з Польщі до східних областей УРСР пов'язане з появою нових фактологічних і концептуальних регіональних праць з даної теми, а також із можливістю залучення до дослідження більш широкого кола джерел (зокрема – регіональних архівів). Вивчення процесу влаштування й адаптації у середині сформованого українського радянського суспільства прибулих українців з іншими економічними, політичними, культурними та релігійними уявленнями залишається важливим напрямом дослідження вітчизняної історії доби тоталітаризму.

Запропоноване дослідження забезпечує послідовні й цілісні зв'язки між подіями, що мали місце під час і після Другої світової війни на теренах України та Польщі. Питання вивчення проблем розселення та адаптації значної кількості українського населення у східних областях є невід'ємною, проте досьгодні не вивченою, ланкою регіональної історії, що і зумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в контексті наукових досліджень кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка» «Соціально-економічні проблеми розвитку України (кінець XIX – XX ст.)», державний реєстраційний номер 0110U00393.

Об'єктом дослідження є українці, які проживали на території Закерзоння.

Предметом дисертаційного дослідження є хід, закономірності та особливості процесу виселення українського населення з Польщі, й розселення, влаштування та адаптація переселенців у східних областях УРСР.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження визначені періодом з 1944 по 1950 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена підписанням Люблінської угоди та початком виселення українського населення з Польщі. Саме впродовж 1944 р. відбувалися неодноразові зміни планів розселення з поступовим доданням у перелік різних областей УРСР, зокрема й східних.

Зважаючи на повільний процес адаптації переселенців і поступове згортання політики активної економічно-побутово-соціальної допомоги з боку державних та політичних органів влади, процесу закріплення та облаштування прибулих на місцях протягом кількох років після офіційного завершення евакуації, верхньою хронологічною межею є 1950 р. Останнє зумовлене і більш масовішими та значущими для повоєнної відбудови регіону іншими республіканськими переселенськими компаніями початку 1948 – 1950 рр., що переставило питання переселенців із Польщі на другий план.

Територіальними межами дослідження є південно-східні прикордонні повіти Польщі, територія масового заселення українцями – Закерзоння, та східні області УРСР (Ворошиловградську, Сталінську й Харківську) періоду 1944 – 1950 рр. відповідно до адміністративно-територіального поділу.

З метою наукового співставлення, визначення спільних і відмінних рис, а також взаємозв'язків у процесі, що досліджується, використовуються матеріали які охоплюють й інші області УРСР, де було розселено прибулих.

Метою дисертаційної роботи є об'єктивне висвітлення та аналіз основних особливостей та специфіки переселення українців із Польщі, їх розселення та соціально-економічного влаштування й адаптації в східних областях УРСР впродовж другої половини 1940-х рр.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати ступінь дослідженості обраної теми в українській історіографії, визначити рівень її джерельного забезпечення;
- розглядаючи основні етапи процесу виселення українців із Польщі, вважаємо необхідним розкрити причини залучення території східних областей УРСР до регіонів розселення;
- встановити чинники, які вплинули на вибір українців Закарпаття переселитися з Польщі до східних областей УРСР;
- висвітлити регіональні особливості процесу прийому, розселення, господарсько-побутового влаштування та умов соціокультурної і трудової адаптації переселенців у східних областях УРСР;
- дослідити основні проблеми процесу остаточного влаштування та адаптації евакуйованих із Польщі українців.

З метою розв'язання поставлених завдань були використані історичні **методи** дослідження. Так, проблемно-хронологічний та ретроспективний методи дали змогу дослідити виникнення, формування й розвиток процесу виселення українського населення з Польщі в хронологічній послідовності. Для проведення паралелей між процесом заселення, влаштування та адаптації переселенців у західних, південних та східних областях УРСР був використаний історично-порівняльний метод.

Застосування міждисциплінарного системно-структурного методу сприяло розкриттю процесу влаштування та адаптації прибулих, як єдиної системи через вивчення її частин (взаєморозрахунки з переселенцями, працевлаштування та інше). За допомогою статистичного методу було уточнено кількість розселених українців із Польщі по східних областях УРСР, а також відстежена динаміка їх самовільної міграції з цього регіону.

Органічна сукупність базових методів сприяла реалізації поставленої мети дослідження, викладенню матеріалу в послідовній і логічно завершеній формі, детальнішому й ґрунтовнішому висвітленню розроблювальної проблематики та найбільш повному відображенні процесу переселення українського населення з Польщі до східних областей УРСР, його розселення, влаштування та адаптації в другій половині 1940-х років.

Наукова новизна дисертації. Вперше розгляд процесу переселення українців із Польщі було проведено з урахуванням постійних змін планів розселення прибулих на території УРСР. Визначено основні причини, які вплинули на заселення евакуйованими українцями східних областей.

На основі відмінностей у процесі заселення українцями з Польщі різних областей УРСР, статистичних, географічних та інших факторів, виокремлено регіони розселення переселенців. Це надало змогу застосувати регіональний підхід до висвітлення влаштування та адаптації евакуйованих у східних областях країни.

У дисертації вперше розглянуто питання територіального розселення переселенців в УРСР у статистичному ракурсі. На відміну від попередніх досліджень, де інформація про розташування прибулих поза межами Західної України трактується як зосередження закерзонців у колишніх німецьких колоніях, доведено їхнє розпорошення по селах та селищах 44 районів Східного регіону, переважно промислових та обов'язково поруч із залізницею. В дисертації подана уточнена кількість розміщених родин переселенців по кожній адміністративно-територіальній одиниці.

У роботі системно проаналізовані та введені до наукового обігу джерела центральних та обласних архівів України, які раніше не оприлюднювалися, значну частину з яких становлять нещодавно розсекречені матеріали.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що основні положення та результати праці можуть бути використані в подальшій розробці проблеми, при підготовці лекційних курсів з історії післявоєнної

відбудови східного регіону УРСР, міграційного та трудового руху населення у межах республіки, при підготовці регіональних, краєзнавчих та узагальнюючих праць з історії України середини ХХ ст. тощо. Матеріали роботи можуть бути застосовані в процесі етнографічних та лінгвістичних досліджень регіону, а також при створенні спецкурсів з різних аспектів української історії.

Особистий внесок автора полягає у формулюванні наукової проблеми та самостійному комплексному її вирішенні. Наукові результати дослідження дисертант здобув особисто. Усі статті в наукових фахових виданнях опубліковано без співавторства, доповіді на конференціях виголошено одноосібно.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася в ході обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Загальна концепція роботи та її окремі аспекти знайшли відображення в доповідях автора на науково-практичних конференціях: Другій Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Білі плями» в історії України у контексті світового розвитку» (м. Луганськ, 20 травня 2009 р.) – «Люблінська угода. Український аспект»; Шостій Міжнародній науковій конференції молодих учених, присвяченій 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній Війні (м. Київ, 22 – 23 квітня 2010 р.) – «Виселення українців із Польщі під час Другої світової війни»; Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри» (м. Острогоз, 23 – 24 квітня 2010 р.) – «Втрата етнічно-культурної ідентичності українських переселенців із Польщі, розселених у східних областях УРСР у 1945 – 1947 роках»; 28-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (м. Харків, 17 грудня 2010 р.) – «Українські переселенці з Польщі на теренах Харківської області в 1945 році»; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи»

(м. Суми, 20 травня 2011 р.) – «Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселеним у східних областях УРСР у 1945 – 1947 рр.».

Наукові публікації. Основний зміст, узагальнення та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в семи особистих публікаціях автора, шість з яких розміщено у вітчизняних фахових виданнях, що входять до переліку ДАК України в галузі «історичні науки».

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями дослідження, логікою розкриття теми та побудована за хронологічно-проблемним принципом. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (554 назви на 72 сторінках) та 15 додатків (на 20 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок (176 сторінок основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Евакуація українського населення з Польщі до УРСР в 1944 – 1946 рр. є досить багатогранною темою, більшість аспектів якої наразі тільки досліджуються. У сучасному навчально-методичному комплексі більше уваги приділяється переселенню українців всередині самої Польщі (операція «Вісла» 1947 р.), ніж попередній, більш значущій за кількістю, евакуації 1944 – 1946 рр. [526, с. 70, 86 – 87]. Тож загальний процес переселення й подальшого устрою та адаптації закерзонців в УРСР у масовій думці суспільства ототожнюється здебільшого з «Віслою» [499; 532].

Розкриття проблеми українських переселенців на території України не є новим для вітчизняної історіографії, проте, цитуючи Л. Зашкільняка, можна стверджувати, що «наукова парадигма історіописання, яких би моделей вона не дотримувалась, хоча і здатна дати науковий, тобто раціонально пояснений образ об'єкта дослідження в його предметному представленні, все ж не спроможна забезпечити адекватного знання про об'єкт в цілому, оскільки певна кількість рис і властивостей завжди залишатиметься поза вивченням» [492]. Аналіз вже проведених попередниками наукових досліджень є необхідною умовою для окреслення перспективних напрямків цієї роботи, а її джерельна база – це підґрунтя на цьому шляху.

1. 1. Історіографія проблеми

Історіографічна база дослідження складається з трьох груп: 1) радянської; 2) української діаспори та сучасної вітчизняної; 3) зарубіжної. В радянській історіографії процес переселення українців із Польщі до УРСР 1944 – 1946 рр. обходили мовчанням, або, що значно гірше для історичної науки, окреслювали його кількома штрихами, що відображали загальні дані,

які видавалися за історичну істину. З огляду на закритість теми, цілковито даній проблемі не присвячено жодного дослідження. Окрему інформацію можна знайти лише в контексті висвітлення міждержавницьких взаємовідносин між УРСР та Польщею, як суб'єктами радянського простору, що розглядалися виключно як дружні та добросусідські. Останнє добре прослідковується у праці І. Євсєєва «Сотрудничество Украинской РСР и Польской Народной Республики (1944 – 1960)» [491]. Загальна добірка опублікованих додатків-документів роботи упереджує висновок читача про взаємовигідність обміну територій та населення для обох держав, однак при цьому нівелюється питання подальшої долі виселених, їх власного ставлення до цієї Угоди про обмін населенням від 09.09.1944 р.

Подальше висвітлення теми українських переселенців із Польщі в радянській історичній літературі не відбувалося. Так, багатотомна історія міст і сіл УРСР, та зокрема її частини присвячені Сходу України [494; 495; 496], не вміщує інформацію про українське населення евакуйоване з Польщі, при тому, що мешканцями значної кількості населених пунктів країни були переважно прибулі закерзонці. Так само у багатотомній праці «История Украинской ССР» відсутня інформація як про саму Угоду про обмін населенням, так й про участь прибулих у повоєнній відбудові країни [497].

Значну роль у спробі відійти від радянських стереотипів зіграли статті М. Бугая, які були надруковані в 1990 р. [474; 475]. У них науковець відобразив ретроспективу процесу депортацій різних національностей в УРСР. Детальний аналіз багатьох проблем, через не розсекреченість більшості архівних документів, був на той час ще неможливий. Проте, висвітлена інформація та висновки стали концептуальними й дали поштовх до більш уточнених та поглиблених досліджень [535], які продовжилися вже у незалежній Україні.

Першим із вітчизняних істориків хто торкнувся питання виселення українців із Польщі в 1944 – 1946 рр. був І. Білас. У двотомній праці «Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953» (Київ, 1994) [465;

466], базуючись на документах з Архіва головного інформаційного бюро МВС України та Державного архіва Російської Федерації, автором було розглянуто процес переселення українців із Польщі через аналіз діяльності репресивно-каральних органів і тим самим підтверджено примусовість цього процесу. Поставлена І. Біласом проблема лежить на стику історії і права, як, зрештою, й низки інших наук. Однак автор зміг гармонійно поєднати дослідження природи та джерел депортації з правовим аспектом питання.

В окремому параграфі «Депортація українців з території Закерзоння» І. Білас подає історико-правовий аналіз угоди між РНК УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. та доводить, що безпосереднім керівником і виконавцем депортації були органи НКВС. Крім статистичної інформації про українське населення в Польщі, у цій праці розкрито характер і механізм дій радянської влади щодо процесу переселення, а також реакція на примусову «евакуацію» самих закерзонців та опір загонів УПА.

Вивчення проблеми виселення українців із Польщі до УРСР 1944 – 1946 рр. в сучасній українській історіографії продовжилось у наукових доробках, присвячених вивченню українських етнічних меж. Переважно це праці, в яких розглядалися українські етнічні землі та історія встановлення сучасного українського кордону (І. Винниченко, М. Дністрянський та інші) [480; 480; 490; 530]. Серед іншого, найбільш риторичним і національно неприйнятним для науковців став українсько-польський кордон 1945 – 1951 рр., встановлення якого позбавило Україну найзахідніших етнічних земель – Закерзоння.

Окремо питання долі українців Закерзоння у процесі встановлення українсько-польського кордону підняли у своїх дослідженнях І. Козловський та В. Макарчук. Праця І. Козловського «Встановлення українсько-польського кордону» (Львів, 1998) [507; 508] містить ретроспективний погляд на дипломатичне підґрунтя у проблемі розв'язання українсько-польських територіальних питань. Автором висвітлено причини, які зумовили встановлення західного кордону УРСР після війни; подано детальну

інформацію про перебіг дипломатичних переговорів сторін, зацікавлених у тому чи іншому варіанті вирішення питання українсько-польського кордону та діяльності демаркаційних комісій; визначено роль польських урядових і націоналістичних підрозділів, а також УПА в зазначеному процесі. Доведено, що за умови прийняття «лінії Керзона» за основу розмежування держав депортація українців і поляків стала неминучою.

Виселення українського населення з Польщі, як складову частину встановлення українсько-польського кордону розглядає у своїй монографії «Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939 – 1945 рр.)» (Київ, 2004) В. Макарчук [522]. У ній повністю розкрито перебіг військових подій на Східному фронті Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., унаслідок яких було звільнено УРСР та південно-східну Польщу. Значна увага приділяється процесу дипломатичної боротьби довкола становлення нового польсько-радянського кордону, в тому числі й навколо західних українських етнічних меж.

Говорячи про окремі дослідження чинників, етапів, засобів та рушійних сил виселення українців з меж повоєнної Польщі, варто виділити роботи, статті й тези Ю. Боднарчук, А. Боляновського, О. Борисової, Т.Гонтар, К. Кондратюка, Ю. Киричука, І. Лучаківської, С. Копчака та інших дослідників [470; 471; 473; 485; 486; 504; 509; 511; 521; 542; 544]. У них, зокрема, піднімається питання багатостолітнього національного, культурного, етнічного, релігійного, суспільного та політичного українсько-польського протистояння на Закерзонні. Висвітлення науковцями характерних рис процесу цього протистояння та історичної ретроспективи.

У цьому сенсі особливо слід виділити доробок Г. Керниці [500], адже цей автор переконливо доводить примусовий характер переселення, що здійснювалося за допомогою військової сили. Наведений фактологічний матеріал також переконливо свідчить про політично сплановані військові дії проти мирного населення Закерзоння.

Вплив військового протистояння на Закерзонні на хід і наслідки виселення українського населення розглядається в контексті досліджень дій ОУН-УПА. У цих працях автори торкаються питань протидії виселення українців із Польщі, боротьби УПА за українські національні інтереси, протидії терору польського підпілля, а також польських і радянських урядових військ. Зокрема, у праці «Партизанськими дорогами з командиром «Залізником» [525], окрім опису діяльності кількох загонів УПА, матеріал насичений описовою інформацією про становище українців у Надсянні, їх взаємовідносини з польським населенням та представниками влади, а головне, відношенням надсянців до переселенської акції. Ці питання розглядалися й іншими дослідниками [531; 541].

Окрему увагу слід приділити монографії Ю. Сороки «Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939 – 1950-ті роки)» (Київ, 2007) [534]. Науковець крізь призму зовнішньої політики й міграційну внутрішню політику СРСР, відобразив трагічну долю закерзонців під час їхнього переселення та розпорошення по території УРСР. Між інших висновків, які були зроблені автором, слід згадати те, що вимушене переселення українців із Польщі відбулось попри суперечливість чинних міжнародних правових актів, а евакуйовані трудові людські ресурси були розпорошені зі значними втратами та руйнуванням їх національно-культурного життя.

Важливою для нашого дослідження є також монографія І. Цепенди «Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз» (Київ, 2009) [540]. У ній автор у хронологічній послідовності дуже докладно висвітлив складові процесу виселення українського населення з Закерзоння із зазначенням проблемних моментів, які вплинули на динаміку розвитку подій та їх наслідки.

Більше інформації, ніж у попередній праці, про проблемні моменти процесу виселення, знаходиться у вузькогалузевих статтях. Такими моментами були – невизначеність у статистичних даних про українське населення на

Закерзонні, а також транспортне питання. Вони не тільки негативно вплинули на розробку планів евакуації, часову складову процесу, а й змінили позитивний настрій та сформований образ радянського ладу у переселенців, про що свідчать матеріали статей В. Кіцака та Ю. Боднарчук [469; 503].

Завдяки колективним зусиллям Ю. Макара, М. Горного, В. Макара та А.Салюка у 2011 р. вийшла робота «Від депортації до депортації» [479], яка лише частково торкається поставленої дисертантом проблеми переселення українців з Польщі до східних областей УРСР. Науковий доробок вміщує в собі матеріали про частину українських етнічних територій – Холмщину і Підляшшя, населення яких в незначній кількості було розселене по Східній Україні. Проте, робота заслуговує уваги за свій всеохоплюючий та вичерпний огляд періоду історії, який передував проблемі виселення 1944 – 1946 рр.

До історіографії роботи слід залучити й дотичні до цієї теми дослідження, зокрема ті, що стосуються питань міграції по території УРСР інших національних груп [537; 547]. Це, зокрема, депортаційно-міграційна політика СРСР у 1944 – 1946 р., а саме, – переселення поляків з УРСР до Польщі та росіян до Західної України, що безпосередньо впливало на географію та інші чинники при розселенні закерзонців.

Економічний стан українських господарств Закерзоння напередодні їх депортації розкриває у своїй статті Ю. Боднарчук [468]. І хоча матеріал автора відноситься до дещо попереднього періоду, він є необхідним для розуміння змін, які відбулись у господарській діяльності українського люду після переселення.

Стан розробки в науці проблеми, що досліджується, дав підстави до твердження, що більшість переселенців, які прибули з Польщі до східних областей УРСР, були згуртовано розселені у колишніх німецьких колоніях [528], де з них створили переселенські колгоспи. Але при більш ретельному перегляді архівних документів і спеціалізованих досліджень [513; 515], це твердження набуває нових форм, хоча й обходить «дрібніші» проблеми, які відображають регіональну специфіку питання.

Окреме місце в історіографії проблеми переселення українців із Польщі до східних областей УРСР займають спогади очевидців та учасників тих трагічних подій, а також видання, що містять історію українських сіл Польщі, мешканців яких було виселено [481; 484; 487; 538; 545]. Зокрема, у праці І. Красовського та А. Тавпаша «Незабутня Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки» (Львів, 2004) [512] вміщено спогади учасників, виселених з Лемківщини до Харківської області, які згодом мігрували до західних областей УРСР. Аналіз подій 1945 р., описаних зі слів учасників, дає змогу неупереджено та незаангажовано дослідити незазначені в офіційних документах аспекти процесу влаштування та адаптації евакуйованих на місцях. Також ця інформація дає змогу прослідкувати зміну внутрішньопсихологічного стану самих переселенців у залежності від оточуючого духовного, релігійного, ландшафтно-кліматичного середовища.

Саме соціально-економічні проблеми, які виникли після переселення, призвели до внутрішніх емоційно-психологічних змін прибулих. Так, у статтях Й. Свинко «Про зміну ментальності українців, примусово переселених із своїх споконвічних земель Надсяння на територію колишньої УРСР» [529] і Г. Боднар «Там було добре і тут є непогано жити: особливості історичної пам'яті українців переселених з Польщі» [467] автори доходять висновку, що евакуйовані негативно сприйняли залучення до праці в колгоспах, у них змінилося уявлення про природу; молодь швидко адаптувалася до кліматичних змін після переселення, на відміну від старшого покоління.

У повному обсязі проблема переселення (депортації) українців із Польщі до УРСР їх розселення, влаштування та адаптація, на серйозному науковому рівні вперше стала об'єктом комплексного дослідження у 1997 р. Так, в роботі «Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов» [477] О. Буцько комплексно дослідила як сам процес переселення, так і його наслідки. Авторка, на підставі аналізу архівних джерел, розкрила зміст роботи переселенчих комісій у польських повітах та органів української влади, які відповідали за розселення та влаштування переселенців на місцях,

а також висвітлила всі аспекти взаємовідносин між польськими та українськими представниками переселенчих органів. Значним досягненням роботи є висвітлення реакції закерзонців на підписання Угоди від 09.09.1944 р. Використання значної добірки документів центральних архівів України (ЦДАГО України та ЦДАВО України) надало можливість авторці висвітлити процес підготовки радянських та партійних органів влади до прийому й розміщення прибулих, їх господарсько-побутового влаштування на місцях та адаптації до нових геополітичних і соціокультурних реалій. Серед іншого матеріалу варто виділити інформацію про умови життя та праці переселенців в УРСР. О.Буцько доходить висновку, що радянські органи влади не були підготовлені до покладеної на них відповідальності щодо прийому та влаштування переселенців і саме це призвело до негативних тенденцій, тобто важкого матеріально-побутового становища та неконтрольованої міграції прибулих.

Серед інших наукових праць варто виділити групу статей, присвячених висвітленню аспектів влаштування та адаптації українців із Польщі на території УРСР В. Кіцака [502; 505; 506]. Науковець поступово, чітко й неупереджено розглядає всі сторони питання кількості евакуйованих в окремих областях, а також окреслює внутрішні та зовнішні чинники, на яких ґрунтувалось їхнє розселення. Хоча архівний матеріал, використаний для дослідження, висвітлює загальні проблеми прибулих по всій республіці, він надає нам змогу виділити регіональні особливості всього процесу. Окремо слід наголосити на тому, що автор дослідив не лише період 1944 – 1946 рр., а й звернувся до наслідків, а саме зворотної міграції українського люду в напрямку західноукраїнських областей та Польщі. Безперечно, важливим є спростування та уточнення В. Кіцаком багатьох питань, які опинялися поза увагою інших дослідників.

Однак, слід зазначити, що в усіх вищезгаданих виданнях матеріал про переселення саме до східних областей УРСР має виключно ілюстративний характер. Найбільш наближені до дослідження проблеми є регіональні праці,

де висвітлюються аспекти розселення родин переселенців, їхнє господарсько-побутове влаштування та адаптація у південних, центральних і східних областях. Це, зокрема, робота М. Якименка «Межею чужини розірване життя» (Полтава, 2007), статті Р. Кабачія, Н. Кузововой, В. Бондар, О. Величко та інших [472; 489; 498; 516; 517; 524; 546]. Слід наголосити на тому, що автори цих доробків одними з перших віднайшли та вперше опублікували джерела обласних архівних установ, які висвітлюють проблему в регіональному вимірі. Треба відзначити, що, спираючись на великий обсяг архівних матеріалів і спогадів самих переселенців, ці праці оглядово відображають усі сфери життя прибулих у Запорізькій, Миколаївській, Полтавській та Херсонській областях. Лише в деяких аспектах дослідники вдаються до промовистих деталей, при цьому не виділяючи регіональних особливостей.

Основоположниками дослідження заселення, влаштування та адаптації українських переселенців із Польщі на території східних (лише Донецької та Луганської) областей України стали Т. Максимчук, А. Макарова, В. Рудзевич, В. Снегирьов, С. Ясінчак, М. Алфьоров та Н. Шипік. Нажаль, і до сьогодні немає жодної роботи-дослідження або статті науковців, які б репрезентували висвітлення теми переселенців по Харківській області.

Початок дослідження проблеми було покладено в контексті теми міграційних рухів переселенців із Польщі у східних областях, яку розглянув лише один дослідник – М. Алфьоров [455; 456]. Так, при поглибленому вивченні міграційно-демографічної політики та процесу природнього й механічного приросту в повоєнному Донбасі (Ворошиловградська та Сталінська області), він приділив значну увагу українцям, евакуйованим у 1944 – 1946 рр. Дослідник, спираючись на архівні джерела, визначив чисельність та місця вселення переселенців, їх закріплення та роль у народному господарстві регіону.

Наукові статті Т. Максимчук, А. Макарової, В. Рудзевич та Н. Шипік висвітлили підвалини соціально-економічного блоку питань перебування переселенців на Донбасі. Зокрема, були висвітлені загальні аспекти, пов'язані з

самим процесом переселення та прийомом прибулих на Сході УРСР, які були розглянуті з використанням широкого кола джерел (республіканських та обласних постанов). Більш вивченою є тема житлового питання, взаєморозрахунків з переселенцями, адаптації у радянському середовищі тощо. Регіональні дослідники приходять до однакових висновків про те, що, прибувши до східних областей УРСР, переселенці зіштовхнулись із господарсько-побутовими проблемами і морально-психологічними бар'єрами [520; 527].

Наукова стаття Н. Шипік висвітлює питання влаштування та адаптації переселенців у Сталінській області в контексті сільськогосподарських переселень у Донбас у повоєнні роки. Разом із вищезазначеними питаннями авторка аналізує та висвітлює такі процеси адаптації прибулих, як колективізація, навчання дітей переселенців і соціалізація в радянському суспільстві. Окреме місце в статті авторкою відводиться відображенню реакції переселенців на труднощі, а саме – на внутрішню (обласну) та зовнішню (республіканську) міграції. Дослідниця цілком слушно зауважує на тому, що основними причинами невдалої спроби влади вирішити проблеми трудових ресурсів у сільській місцевості Сталінської (Донецької) області були нехтування багатьма чинниками, такими, як житловий, професійний, кліматичний, мовний, що пов'язане як з повоєнними труднощами, так і з недоліками адміністративно командної системи [543].

Серед інших привертають увагу науково-популярні видання луганських дослідників В. Снегірьова «Тече «Вісла» до Донбасу» (Луганськ, 2009) [533] і С. Ясінчака «Лемки – народ позбавлений Батьківщини» (Луганськ, 2007) [548]. У цих працях, на основі архівних джерел та спогадів самих переселенців, автори висвітлюють польський період життя українців та їхнє влаштування на території Луганщини.

Розгляд питання українських переселенців із Польщі на території УРСР науковцями української діаспори відбувався в контексті подій Другої Світової війни й українського національного спротиву ОУН-УПА. Залучення цього матеріалу дало змогу доповнити роботу інформацією з архівних установ країн

Європи та Північної Америки. Проте, відсутність доступу до фондів радянських архівів, що містили основну кількість необхідних документів, не дозволила науковцям діаспори зробити цілісний аналіз проблеми. Спочатку були опубліковані невеликі статті в періодичних виданнях, пізніше з'явилися більш комплексні дослідження. Це, зокрема, праці В. Косика «Україна під час Другої Світової війни 1938 – 1945» [510], В. Кубійовича «Українці в Генеральній Губернії. 1939 – 1941» [514] і Б. Струмінського «Лемківщина. Земля – історія – культура» [518].

В зарубіжній історіографії [549; 551; 552] процес переселення українців із Польщі до УРСР загалом, та до східних областей зокрема, не розглядався. Більше уваги приділяється темі радянських репресій відносно українців західних етнічних теренів, насамперед це – територія Лемківщини та Холмщини. Деякий акцент робиться на впливі діяльності греко-католицького духовенства на зростання української самоідентифікації населення. Звісно, зазначені проблеми опосередковано стосуються дослідження, але разом із тим, вони дають можливість більш повно окреслити низку таких питань, як різновиди впровадження радянської влади у Польщі напередодні та під час дії Угоди про обмін населенням 1944 р., позиція закерзонців щодо виїзду та інше.

Польська історіографія, у своїй більшості (Г. Мотика, А. Сова та А.Щесняк) [550; 553; 554] основну увагу приділяє українсько-польським конфліктам, особливо боротьбі націоналістичних організацій (ОУН-УПА, АК) під час та після Другої Світової війни. Проблема виселення українського населення з Польщі розглядається як наслідок цього протистояння.

Перспективи подальших наукових досліджень з проблеми переселення українців із Польщі до східних областей УРСР вбачаються у відображенні питань значення території східних областей під час формування планів розташування евакуйованого населення, державної фінансової та матеріальної допомоги переселенцям, соціальної політики щодо прибулих на місцях, а також висвітленню ролі діяльності місцевого радянського та партійного апарату. Доцільним є також аналіз питання кількості розселення

переселенців, зокрема по колишніх німецьких колоніях регіону та подальші внутрішньо-обласні й міжрегіональні міграції.

1. 2. Джерельна база дослідження.

Основною архівною базою дослідження стали матеріали, які містяться у фондах ЦДАВО України і ЦДАГО України. Основна їх частина міститься у фонді Уповноважених і представників урядів СРСР та УРСР з переселення та влаштування населення російської, української, білоруської, чеської та словацької національностей за міжнародними угодами 1944 – 1946 рр. і прийому, тобто передачі майна у зв'язку з демаркацією радянсько-польського кордону й обміном ділянками державних територій (ф. 4959, оп. 1, т. 1) ЦДАВО України та в фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України (ф. 1, оп. 23) ЦДАГО України. Однак, уточнення, висвітлення та поглиблене вивчення більшості сторін цього процесу пов'язане саме з залученням до дослідження більш широкого кола джерел регіональних державних архівів Донецька, Луганська та Харкова, а також районних архівів зазначених обласних центрів.

Використаний архівний матеріал слід поділити за видовою ознакою на три групи: *законодавчі (нормативні) акти; діловодна документація; матеріали періодичної преси.* Група *законодавчих (нормативно-правових) актів*, згідно історичному джерелознавству [493, с. 358], становить основу всіх правових норм, які, в свою чергу, визначають характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства. Зважаючи на це, до нормативно-правових актів належать документи законодавчої влади УРСР середини 1940-х років, а саме: Угода між урядами УРСР та ПНР про обмін населенням, Інструкція по виконанню Угоди і постанови Ради Народних Комісарів (згодом – Рада Міністрів) та ЦК КП/б/У [див. напр. 88; 92; 218; 283]. Особливість джерел цього виду визначається тим, що вони відображають історичну дійсність не в фактах, а в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість робити висновки

про політичну, економічну, соціальну та інші складові процесу виселення українців з Польщі та їх розселення й адаптації у східних областях УРСР.

Законодавчі акти несуть у собі інформацію про генезу офіційного ставлення з боку держави до прибулих, надання їм прав та зобов'язуючи відповідними обов'язками протягом всього процесу виселення-вселення. Напрямки законодавчих ініціатив показують пріоритети у роботі з цією групою громадян, а періодичність їх ухвалень – роль у загальному житті держави.

Основний масив використаної архівної інформації знаходиться у групі *діловодної документації*. Беручи до уваги вертикальну багатоступеневість виконавчої влади й різнопланову роботу з переселенцями, увесь масив діловодної документації слід поділити на кілька підгруп: діловодна документація обласних радянських і партійних установ та представників місцевої влади; документи економічного напрямку; звітна документація; статистичні джерела.

Діловодна документація обласних радянських і партійних установ та представників місцевої влади представлена: протоколами засідань, постановами (витягами з постанов), розпорядженнями, наказами, рішеннями, службовими матеріалами, службовим листуванням, пам'ятками, запитами тощо. Ця група документів має високий ступінь достовірності інформації й висвітлює загальні тенденції внутрішньої політики уряду та комуністичної партії УРСР, а також найкращим чином характеризує усі напрямки їх втілення в життя на місцях [див. напр. 327 – 329; 374; 420; 436].

Певна кількість документів висвітлює різні аспекти входження та адаптації переселенців у радянському суспільстві. Це, зокрема, – виявлення та допомога багатодітним родинам, працевлаштування, масово-політична робота серед прибулих, залучення до шкільної та фахової освіти дітей та дорослих, висунення на керівні посади, політичні та карні засудження й інше [див. напр. 176 – 187; 386 – 387; 403 – 406]. Рідкісними є документи, які стосуються ролі колишніх німецьких колоній в питанні розселення переселенців [див. напр. 363; 391 – 392]. Вивчення документів центральних

архівів дозволяє проаналізувати на загальнодержавному рівні ті проблеми, з якими зіткнулися переселенці, визначити рівень реалізації міждержавних зобов'язань, які взяла на себе УРСР у 1944 р. по забезпеченню господарського влаштування та соціально-психологічної адаптації нових громадян [див. напр. 1 – 5].

Документи економічного напрямку республіканських (Міністерство Фінансів УРСР, Сільськогосподарський банк СРСР) і місцевих (обласні та районні фінвідділи, обласні та районні контори Сільгоспбанку СРСР) установ: розпорядження, накази, службове листування, інформації, звіти тощо. Специфікою цієї групи документів є те, що вони відображають реалії однієї з найголовніших сфер – економічної, підгрунття всіх заходів влади щодо переселенців.

Використання архівної інформації фінорганів дає змогу побачити рівень фінансового забезпечення всього процесу від початку (виселення з Польщі) до завершення (розселення та влаштування у східних областях УРСР). Це, зокрема, виділення республіканських бюджетних коштів на створення переселенських відділків при облвиконкомах; перерахунок із центру обласним бюджетам грошей для проведення взаєморозрахунків через будівництво житла прибулим; винайдення додаткового фінансування для надання кредитів на будівництво чи господарсько-побутове влаштування, їх повернення чи відстрочка; пільги зазначені законодавством; надання безповоротної грошової та матеріальної допомоги чи відмова в ній; оподаткування переселенців-кустарів; виплати соціально-незахищеним категоріям закерзонців тощо [див. напр. 112 – 123; 197 – 202; 221 – 276; 341 – 346; 401 – 427]. До цієї групи можна віднести й документи, які викривають недисциплінованість керівників та працівників фінансових органів, і, як наслідок, уточнення звітів, затулювання чи перевірку фінансових операцій [див. напр. 283 – 284; 377; 422] та інше.

Звітна документація складається з: матеріалів, звітів, доповідних записок, інформацій, відомостей, довідок, донесень, актів (надання, отримання,

перевірки) тощо. Документи підгрупи необхідно об'єднати у два напрямки: документи, пов'язані з процесом виселення українців із Польщі й документами, які стосуються процесу влаштування та адаптації прибулих в УРСР.

Перший напрямок джерел звітної документації висвітлює роботу радянських переселенчих комісій в польських повітах, на які розповсюджувалася дія Угоди від 09.09.1944 р. Більша частина документів відображає проблемні моменти, з якими була пов'язана евакуація [див. напр. 20 – 21; 59 – 78]. Надзвичайно вагомими для дослідження є документи, які зосереджуються в заключних звітах районних уповноважених по всіх польських повітах. Ці матеріали несуть у собі не тільки соціально-економічну та політичну складову окремих українських територіальних громад, а й висвітлюють проблеми й характерні риси, за яких відбувалось виселення [див. напр. 33 – 37].

Другий напрямок групи звітних документів репрезентує офіційні матеріали, які майже кожного місяця направлялись спочатку до обласних, а згодом до республіканських установ і містили відомості про стан справ у кожній із ланок, яка брала участь у процесі влаштування та адаптації прибулих із Польщі українців у східних областях УРСР [див. напр. 206; 214]. Саме джерела районних установ дозволяють найбільш приземлено й реально оцінити стан справ у соціально-економічній адаптації прибулих із Польщі українців, оскільки на повторюванні окремих прикладів відображено регіональні проблеми переселенців. Із огляду на те, що документи носили суб'єктивний характер та подекуди не відповідали дійсності, ці джерела потребують співставлення та перевірки.

Статистичні джерела репрезентовані такими документами як: списки, відомості, інформації, довідки тощо. Окрім загального аналізу, ці джерела дають багатий статистичний матеріал про кількість українського населення в Польщі, чисельність родин розселених по районах та областям УРСР, показники надання прибулим тієї чи іншої допомоги тощо. Обробка даної інформації дозволила включити в роботу статистичні таблиці, які дали

можливість реконструювати динаміку, територіальне охоплення та деякі інші параметри у діяльності владних структур по роботі з переселенцями. При вивченні цих матеріалів необхідно враховувати такі їх особливості, як часткову неузгодженість статистичних даних у довідках місцевих органів, поданих у різні роки, намагання місцевих органів почасти зняти з себе відповідальність за стан справ у районах поселення, високий рівень ідеологізації документів, що разом з іншими вищенаведеними чинниками ускладнюють їх вивчення та об'єктивні наукові висновки.

Матеріали періодичної преси, через нерозповсюдженість теми в радянський час, представлені малою кількістю одиниць. Проте, останнього достатньо для висвітлення основної лінії, якої дотримувалися у пресі щодо проблеми переселенців із Польщі на території УРСР [див. напр. 478; 539].

Загалом автором досліджено і використано 144 справи та окремі документи 30 фондів 2 центральних і 5 обласних архівів України.

Із огляду на те, що тема «переселення українців із Польщі до східних областей УРСР» належить до кола малодосліджених проблем вітчизняної історії, дисертант прагнув до вивчення та використання максимальної кількості опублікованих даних.

Проблема переселення українців із Польщі до УРСР частково висвітлена в радянських виданнях, пов'язаних із Великою Вітчизняною війною [439] та роботами про радянсько-польські відносини того часу. Останні представлені добіркою документів із 12-ти томної серії, в яких висвітлюються матеріали з міжнародної дипломатії щодо встановлення радянсько-польського кордону, міждержавних домовленостей про обмін українським та польським населенням між УРСР і ПНР та іншими [442].

Збірки документів та матеріалів, які безпосередньо висвітлюють тему переселення українців із Польщі до УРСР, побачили світ вже у часи незалежної України. У своїй більшості вони були направлені на розкриття теми українсько-польських відносин на Закарпатті в 1940-х роках. Так, книга П. Мірчука «Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952» (Львів, 1991) [443], окрім іншого,

вміщує у собі цінну інформацію про дії українського підпілля на Закарпатті. Спираючись на опубліковані у збірці документи, можна дослідити питання впливу націоналістичного руху, як на сам процес переселення, так і на вибір закарпатців східних областей УРСР для свого поселення. Аналогічну інформацію вміщує робота Ю. Шаповала «ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.)» [449].

Важливою подією для вивчення даної теми стала публікація у 1997 – 2000 рр. двох перших томів збірки документів «Депортації». Перший том [440], складають архівні та інші матеріали періоду з червня 1938 р. до грудня 1945 р. Публікації 230 документів передують вступна стаття упорядника Ю. Сливки «Витоки і наслідки національної трагедії», де автор визначає переселенські процеси як вузлову центрально-східно-європейську проблему, до якої були причетні як СРСР, так і гітлерівська Німеччина, а пізніше й більшість членів антигітлерівської коаліції.

У другому томі «Депортації» [441] вміщено 164 документи, що стосуються закінчення процесу депортації українців до УРСР у 1946 р., а також операції «Вісла», ряду інших матеріалів. Науковцем досліджено основні напрямки й цілі політики держав, у тій чи іншій мірі причетних до вирішення українського питання. Він визначає й пояснює причини поселення більшості переселених українців у Східній Україні, акцентує увагу на масовому опорі, який чинило населення примусовій депортації. На думку Ю. Сливки, терор Війська Польського під час виселення 1944 – 46 рр. був не тільки узгоджений, але й ініційований радянським керівництвом. Опубліковані у цих книгах матеріали мають величезне фактичне наповнення й ілюструють різні аспекти депортації жителів Закарпаття й поселення їх в УРСР.

Праця В. Сергійчука «Трагедія українців Польщі» [447] включає в себе значну кількість неопублікованих раніше архівних документів, які висвітлюють ретроспективний погляд на передумови вирішення українського питання у польській державі в 1939 – 1947 рр. Книга поділена на шість розділів, кожному з яких передують невелика вступна стаття, де автор дає

загальний огляд подій, спростовує нав'язуванні радянською та націоналістичною польською пропагандою стереотипи, наводить цитати з документів, пропонує свій погляд на події, відображені в архівних матеріалах. Головна частина дослідження присвячена саме переселенню 1944 – 1946 рр. Більшість опублікованих матеріалів, які зберігаються у сховищах ЦДАГО України та ЦДАВО України, торкаються проблем депортації, розселення та адаптації українського населення. Низка документів висвічує загальні риси влаштування переселенців на місцях.

У 2004 р. В. Сергійчук видав п'ятитомник, присвячений репресивній діяльності радянської влади у різних регіонах України. Один із томів носить промовисту назву «Український здвиг: Закерзоння. 1939 – 1947» [448]. Ця книга є більш розширеним та доповненим новими архівними документами продовженням праці «Трагедія українців Польщі». Загалом, увага науковця зосереджується на українсько-польському протистоянні, а також на характері боротьби за національне майбутнє. У черговий раз підкреслюється примусовість акції переселення, що підтверджується наведенням нових архівних матеріалів.

До документального висвітлення польсько-українських взаємин вдається і Й. Свинко в своїй збірці «Межовий край у вогні» (Тернопіль, 2004) [445]. І хоча матеріал автора здебільшого повторює попередні добірки, документи поглиблюють розуміння деяких сторін процесу виселення українців.

Вагомий внесок у дослідження статистичних і географічних аспектів процесу переселення українців із Польщі до УРСР та їх розселення у різних регіонах останньої, зробив колектив польських та українських дослідників у праці «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття» (Варшава, Київ, 2000) [444]. Ця робота має особливу наукову цінність, адже вміщує документи Архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польща та Державного архіву Служби безпеки України, куди не мають доступу більшість науковців. Статистичне документальне висвітлення

евакуації не тільки українського населення з Польщі, а й польського з УРСР у хронологічній послідовності дає змогу дослідити взаємозв'язок виселення-заселення у процесі житлового забезпечення, а також зміни планів географії розселення. Останнє напряму стосується східних областей УРСР. Окрім цього документи праці «Польща та Україна...» статистичними показниками відображають подальшу долю переселенців через процес нескінченної внутрішньо-республіканської міграції протягом наступних кількох років після офіційного завершення евакуації.

Серед останніх наукових збірок, де наведені документи, що безпосередньо стосуються досліджуваної проблематики, слід розглянути працю регіональних істориків «Депортація українців із Польщі на Луганщину в 1944 – 1946 рр.» (Луганськ, 2010) [450]. Дослідники зосередили увагу на документах, які висвітлюють зміни, що відбувалися під час виселення закерзонців із Польщі. Разом з цим, до праці включене інтерв'ювання переселенців, які залишились жити у Новоайдарському районі Луганської області.

Вагомий доробок у вивченні даної теми відомого українського дослідника з Польщі Євгена Місила. У Польщі вийшли дві збірки архівних документів «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińcyw z Polski do USSR 1944 – 1946» (Варшава, 1996) [452; 453], яким передують змістовні й великі за обсягом авторські передмови. На основі поданих документів автор руйнує десятиліттями насаджуваний комуністичною пропагандою стереотип «добровільної репатріації».

Концептуальним у праці Є. Місило є встановлення детальної періодизації переселення. Він поділяє його на чотири етапи, подає хронологічні рамки й детальне обґрунтовує кожен із них. Зібрані у першому томі 144 документи Війська Польського, Української Повстанської Армії, а також переселенчих комісій відображають весь процес приготувань та перебіг виселенчої акції в 1944 – 1945 рр. У другому томі Є. Місило доводить, що в останній фазі депортація набрала форми класичної етнічної чистки. До другого тому збірки ввійшли 175 українських і польських

документів періоду завершення депортації – з січня по грудень 1946 р. Інші польські збірки документів присвячені переважно діяльності УПА [451; 454].

1. 3. Методологія.

У вітчизняній науці методологію розглядають як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження й здійснюється вибір сукупності його пізнавальних засобів, методів і прийомів. Визначення методологічної основи даного дослідження ґрунтувалося на чотирирівневій структурі методології: *фундаментальні, загальнонаукові та історичні принципи*, а також *система методів*.

Фундаментальні принципи дослідження визначають загальний підхід до вивчення проблеми переселення українців із Польщі до східних областей УРСР, тобто принцип діалектичного пізнання. Він має ознаки об'єктивності, всебічності, конкретності та повноти пізнання тощо. Обумовленим також є використання логічного методу. Використовуючи аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, аналогію, сходження від конкретного до абстрактного, та від абстрактного до конкретного, спираючись на прийоми формальної логіки, цей принцип дозволяє, наприклад, аналізувати урядові, партійні постанови та інші документи, зіставляти їх один з одним тощо.

Відображення наукового апарату дослідження відбувається на *загальнонаукових* принципах. При викладі матеріалу дослідження застосовано один із базових загальнонаукових принципів – історичний. Він дає змогу водночас прослідкувати еволюцію досліджуваного об'єкта (дослідження виникнення, формування і розвитку процесу в хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків і взаємообумовленості, закономірностей та суперечностей), яким у нашому випадку, є процес переселення українців із Польщі до східних областей УРСР.

У межах історичного підходу виділяється історико-порівняльний підхід. Відповідно до заданих параметрів дослідження, за допомогою

історико-порівняльного підходу було виявлено особливості розвитку процесу переселення українців із Польщі до східних областей УРСР у певний історичний період. Це, в свою чергу, створило надійне підґрунтя для подальшого дослідження сучасних наукових джерел, теоретико-методологічних засад, виявлення малодосліджених аспектів цього явища та проблемних питань.

Принцип об'єктивності виступає як гарант здобуття об'єктивної, правдивої, достовірної джерельної інформації. Він зобов'язує сприймати джерело як об'єктивну реальність і відкриває можливість виявити за допомогою джерелознавчої критики об'єктивно-істинний зміст джерельних відомостей, отримати в кінцевому рахунку достовірні наукові факти. В комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерела в такому обсязі, який забезпечить отримання не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, уникнення прогалин у джерелах, встановлення достовірності джерельних свідчень.

Предмет дисертаційного дослідження вимагав також застосування системного підходу. За його допомогою, було проведено комплексне дослідження процесу переселення українців із Польщі до східних областей УРСР, як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Головний акцент робиться на виявленні різноманітності зв'язків і відношень, що мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і в його взаємодії з зовнішнім середовищем.

У межах системного підходу виділяється структурно-функціональний підхід. Його сутність полягає в виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) в системі. Структура характеризує систему в статистичі, а функції – в динаміці.

Інформаційний підхід – є невід'ємною складовою творчого процесу, одним із важливих обов'язкових елементів наукового дослідження, огляду літератури з теми, спостереження, одним з основних засобів досягнення мети

й завдань наукового дослідження, забезпечення достовірності його наукових положень, висновків і рекомендацій.

Особливе місце в методології дослідження проблемного поля приділяється як загальнонауковим, так і конкретно науковим принципам, у нашому випадку – *історичним*. Історичним принципом у дослідженні виступає вся сукупність ідей та специфічних методів історичної науки, які є базою для розв'язання проблеми. Вагомим для цього принципу також є наукові концепції провідних учених історичної науки, а також тих дослідників, досягнення яких є загальноновизнаними (роботи В. Сергійчука, О.Буцько, Ю. Сороки, В. Кіцака, І. Цепенди та інших).

Система методів, використаних у дослідженні, можна поділити на: первинні, вторинні та верифікаційні. Первинні методи були використані з метою збору наявної інформації та вивчення джерел. За допомогою вторинних була проведена обробка, кількісний та якісний аналіз отриманих даних, їх систематизація. Слід зауважити на широкому використанні математичних методів (обробка статистичних даних) і моделюванні – його використання дало можливість встановити нове географічне відображення місць розселення переселенців в УРСР. Верифікаційні методи дали змогу перевірити отримані результати – зробити кількісний та якісний аналіз даних на основі виміру співвіднесення постійних і змінних чинників (використання індукції та дедукції). Всі зазначені методи використовувалися в відповідному поєднанні, яке визначалося, насамперед природою досліджуваного об'єкту.

Таким чином, радянська історіографія, через політичну заборону та цензурованість науки, не змогла висвітлити зміст процесу переселення українців із Польщі до східних областей УРСР. Більшість наукових історичних праць української діаспори, які розглядають період 1944 – 1946 рр., об'єднують процес виселення закерзонців із Польщі з процесом українсько-польського військового протистояння. На сучасному етапі, в новітній українській

історіографії, проблема розглядається у кількох напрямках. Однак, загальний недолік наявних підходів до розуміння теми полягає у відсутності системності й цілісності уявлень про специфіку його різноманітних форм. Крім того, відчувається явний дефіцит використання джерел регіональних архівів, бракує монографічних робіт. Англомовні праці не виокремлюють процес переселення українців із Польщі 1944 – 1946 рр. до УРСР із загального процесу депортацій-переселень у СРСР післявоєнного часу.

Не введені до обігу архівні матеріали регіональних та центральних установ у достатній мірі розкривають різні аспекти проблеми. При цьому, не можна стверджувати про повну об'єктивність джерел. Кількість опублікованих документів, вміщених у збірках, недостатня для вичерпного висвітлення теми дисертаційного дослідження. Зазначені праці сформували своєрідний стереотип поглядів на проблему переселення, а саме – вибіркоче вивчення та висвітлення загального процесу переселення українців із Польщі до УРСР. Оцінюючи стан джерельної бази, необхідно констатувати, що вона характеризується видовою різноманітністю й змістовною насиченістю, що дає можливість досягти мети дисертаційної роботи та аргументовано вирішити поставлені дослідницькі завдання.

Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності. Методологія дослідження являє собою набір видів, методів аналізу, способів збирання та обробки інформації, адекватних меті. При існуючій методологічній багатоманітності, використання зазначених принципів, підходів і методів дозволило визначити напрямки дослідження, здійснити відбір проаналізованих явищ, витлумачити отримані результати.

Основні наукові результати дослідження матеріалів даного розділу автором опубліковані у статті [462].

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ, ЯКІ ОБУМОВИЛИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР.

Переселення українських етнічних груп із Польщі – це історично тяжка складова багатомісячного процесу стосунків Польщі та України, змістом якої є розв'язання територіальних претензій прикордоння обох держав. Дослідженню, як причин переселення, так і його змісту, історичних локальних проявів, боротьби українського народу за свою землю, а також і розробці теоретико-методологічних засад вивчення цієї проблеми присвятили свою увагу такі дослідники: І. Білас [465; 466], О. Буцько [476; 477], В. Сергійчук [446 – 448; 530; 531], Є. Місило [452; 453], І. Цепенда [539], С. Макарчук [521; 522], І. Козловський [507; 508], Т. Гонтар [484 – 487], В. Кіцак [501 – 506], Ю. Боднарчук [468 – 470], В. Кучер [517] та інші.

Тим не менш, ціла низка проблем, пов'язаних із переселенням українського населення з Польщі залишається недослідженою належним чином. Це, зокрема, такі проблеми: повоєнне встановлення польської влади в усіх польських гмінах, де проживало українське населення та вплив цього процесу на переселення, заселення регіонів на території УРСР евакуйованими українцями, визначена кількість переселенців Закарпаття з урахуванням загинувших і тих, хто уник переселення тощо. Однією з проблем, яка потребує поглибленого вивчення, є передумови та хід переселення польських українців на терени східних областей УРСР у 1944 – 1946 рр.

2.1. Передумови та хід переселення. Місце та роль Східного регіону розселення.

Стан розробки в науці проблеми, яка досліджується, дає підстави стверджувати, що коріння процесу переселення українського населення з

Польщі до східних областей УРСР сягає початку ХХ ст. Так, уже під час революційних подій 1917 – 1921 рр. українське населення різних частин польських теренів за р. Сян виявило бажання продовжувати свій історичний шлях, притримуючись різних ідеалів і векторів.

Населення Підляшшя і Холмщини під час революційних подій 1917 р. звернулося до утвореної Української Центральної Ради (далі: – УЦР) з проханням приєднати свій край до Наддніпрянської України, вбачаючи у останній традиції державності запорізьких козаків. За Третім універсалом УЦР від 20 листопада 1917 р. новопроголошена Українська Народна Республіка включила до свого складу територію Підляшшя та Холмщини. Міжнародне визнання приєднання останніх до української держави зазначалося у Брестському мирному договорі від 9 грудня 1917 р. [488, с. 28 – 29].

Територія Надсяння та Перемишльщини восени 1918 р. увійшла до складу Західно-Української Народної Республіки (далі: – ЗУНР) із притаманними їй українськими національними ідеалами державотворення. Після розпаду Австро-Угорщини у листопаді 1918 р. на найзахідніших етнічних українських землях було проголошено дві лемківські республіки: у Східній Лемківщині (Сяноччина) – Східнолемківську (Команецьку) республіку, яка заявила про своє об'єднання із ЗУНР; а у с. Фльоринка (Західна Лемківщина) було створено Руську лемківську республіку, що тяжіла до об'єднання з Росією [512, с. 10].

Однак, українське питання в 1917 – 1920 рр. набуло не стільки внутрішнього, скільки зовнішнього вирішення. Українська територія розглядалася в загарбницьких планах Росії, Румунії, Угорщини та Польщі, що призвело до їх міжнародного втручання. Одним із таких втручань була спеціальна комісія Ж. Камбона від країн Антанти з приводу встановлення східного польського кордону в 1919 р., а також проект умовного східного кордону Польщі міністра закордонних справ Великобританії Дж.-Н. Керзона. Цей проект було ухвалено 6 грудня 1919 р. у Парижі Найвищою Радою держав Антанти [547, с. 260]. З того часу для позначення всіх українських

земель на захід від «лінії Керзона» (етнічний кордон, встановлений між польською та українською націями у 1921 р.) позначається терміном «Закерзоння». Саме через зазначені втручання територія Західної України й Закерзоння з 1920 р. увійшла до складу Польщі [480, с. 33 – 48].

У міжвоєнний період польська влада намагалася ліквідувати українське національне відродження на Закерзонні шляхом уніфікації та пацифікації [490, с. 103; 514, с. 24 – 25, 30]. Перш за все, ці заходи набули найбільшого розповсюдження на Холмщині та Західній Лемківщині [518, с. 180 – 182]. Все це зумовлювало зміни у національно-патріотичних поглядах і самоідентифікації українців Закерзоння.

Зміни в європейських країнах відбулися з початком Другої світової війни у 1939 р. Поділ Польщі між Німеччиною та СРСР визначив подальшу долю західноукраїнських земель у складі останнього. Однак, можливість встановлення радянської влади в Прибалтиці визначила обмін території Закерзоння на територію Литви. За пактом Молотова-Рібентроппа від 27 – 29 вересня 1939 р. Закерзоння було окуповане німецькими військами.

Життя українського населення, яке залишилось поза територією УРСР, стало взірцем у власних національних і духовних орієнтирах для «українських товаришів», особливо Західної України. Поновлення українського національного відродження на Закерзонні відбулося під час існування на території Польщі штучно створеної там німцями у жовтні 1939 р. Генеральної Губернії [514, с. 18, 34 – 35]. Останнє суперечило планам керівництва СРСР відносно об'єднання всього українського населення в «єдиній Радянській Україні». Протягом 1939 р. спостерігалася тенденція появи в УРСР українських біженців і безробітних із Польщі. Радянська влада розселила їх в 11 областях УРСР і скерувала на роботу до промислових підприємств, переважно на вугільні шахти Донбасу. Переселенці опинилися у винятково важких умовах. Навіть органи внутрішніх справ УРСР визнавали, що «біженці та безробітні не були забезпечені житлом, тулилися у непристосованих до життя приміщеннях, направлялись на роботи не за

спеціальністю». Все це породжувало загальне незадоволення, яке проявлялось у масових втечах, відвертих антирадянських проявах тощо. «Радянська влада, – заявляв один із біженців, виселений у Ворошиловградську область, – це гірше зарази: вона знущається з робітничого класу гірше, ніж капіталістичні держави. Радянська влада давно була б скинута самими робітниками, але вона тримається тільки завдяки міцній діяльності НКВС» [440, с. 9].

Наростання несанкціонованих хвиль української міграції з Польщі призвело до підписання 16 листопада 1939 р. Угоди між урядом СРСР та урядом Німеччини про евакуацію українського та білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла до зони державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що увійшла до сфери державних інтересів СРСР [447, с. 40 – 48]. Однак, до СРСР добровільно переселилось лише 9 тисяч закерзонців. Це, насамперед, – прихильники радянського ладу, русофіли та постраждалі від польського терору. Холмшаків було поселено здебільшого на Волині, лемків – на Тернопільщині, у тих самих селах, з яких у зворотному напрямку виїхали німецькі та польські колоністи. Разом з тим, слід зазначити, що з УРСР виїхало близько 20 – 30 тисяч національно свідомих українців, переважно інтелігенції та духовенства [514, с. 180 – 185; 518, с. 182].

Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. і переконлива перемога в ній СРСР, стали підвалинами нового використання Закерзоння та його українського населення у геополітичних інтересах керівників СРСР, а також розроблених планах інших держав [533, с. 49]. Ці етнічні українські території фігурували, як об'єкт у контексті повоєнних кордонів Європи під час розмов керівників союзницьких держав на конференціях у листопаді – грудні 1943 р. (Тегеран), лютому 1945 р. (Ялта) тощо [482, с. 363; 510, с. 446 – 448]. Так, Й.Сталін у листі до У. Черчілля від 4 лютого 1945 р. чітко й однозначно заявив, що вважає лінію Керзона такою, що не відповідає етнічним кордонам УРСР, а тому визнання її з боку СРСР є суттєвою поступкою для майбутньої

польської держави. Насправді, територія Закарпаття була просто обмінана на частину Східної Пруссії. «Ми претендуємо на те, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, включаючи порт Кенігсберг, як незамерзаючий порт, відійшла Радянському Союзу... Без задоволення цієї мінімальної претензії Радянського Союзу поступка Радянського Союзу, що знайшла вираз у лінії Керзона, втрачає будь-який зміст, як про це я вже Вам говорив у Тегерані», – зазначав Й. Сталін [442, с. 36 – 47].

Протягом весни 1944 р. остаточно сформувалась ідея про виселення українського народу з Польщі, а польського – з УРСР, із метою подальшого уникнення непорозумінь навколо польсько-радянського кордону. Польське питання було предметом серйозної розмови Й.Сталіна з У. Черчиллем під час офіційного візиту останнього до Москви у жовтні 1945 р. По прибуттю на Батьківщину голова уряду Великобританії, виступаючи у палаті громад, казав: «Основна проблема, яка потребує найшвидшого вирішення, – польська проблема. Перше – це питання східних кордонів між Польщею та Росією по т. зв. «Лінії Керзона», а також нові території, які мають бути приєднані до Польщі на півночі та заході. Друге питання – відносини між польським урядом і Люблінським Комітетом Національного Визволення» [477, с. 22]. У.Черчилль стосовно самого переселення заявляв: «Вислання є методом, який, як ми побачимо, буде найбільш задовільний і надійний. Більше не буде змішування населення, що спричиняє нескінченні клопоти... Буде здійснено тотальні чистки. Мене не лякають ці переселення, для проведення яких є більше можливостей за сучасних умов» [471, с. 70]. Схожу позицію займало і керівництво США [547, с. 119].

Зі свого боку, комуністичний Люблін у ліквідації українства в Польщі угледів засіб привертання на свій бік розбещеної шовінізмом польської опозиції та зміцнення таким чином власного становища [521, с. 6]. Водночас, польські уряди, як у Лондоні, так і в Любліні, не мали наміру втрачати Львів і нафтові родовища Борислава – Дрогобича, за що точилася суперечка з

урядами УРСР і СРСР протягом 1943 – 1944 рр. [507, с. 110 – 111; 510, с. 444 – 445], таким чином восени 1944 р. гальмувався сам процес обміну населення.

Польська етнічна більшість у деяких районах УРСР, а загалом і біля західного кордону СРСР, відігравала головну роль у потенційних суперечках щодо польсько-радянського кордону, повоєнної польської влади тощо. Саме тому логічним було рішення радянської влади перемістити більшість поляків до прикордонних із Польщею республік із подальшим їх виселенням на історичну Батьківщину. Керовані депортації та міграції в середині СРСР не були дивиною [448, с. 146 – 160; 476, с. 32 – 38]. Так, на переміщення польського населення, яке ще до 1941 р. опинилося в центральних областях та республіках СРСР, до прикордонної УРСР вплинуло взяття союзницькими військами Неаполя в квітні 1944 р. та відкриття другого фронту у Нормандії 6 червня 1944 р. Ці обставини викликали певне занепокоєння радянської влади щодо того, що повалення нацизму в центральноєвропейських державах може відбутися без участі СРСР, а відтак він втратить першість у встановленні того чи іншого ладу в регіоні [509, с. 74 – 76]. Саме тому слід вважати дії радянської влади щодо подальшого обміну населенням із Польщею вимушеним, але заздалегідь спланованим кроком.

У відповідності до постанов РНК СРСР № 359-105с від 5 квітня 1944 р. і № 854-224с від 11 липня 1944 р. «Про часткове переселення колишніх польських громадян» було прийнято постанову РНК УРСР № 808-43 від 17 липня 1944 р. «Про розселення колишніх польських громадян на території УРСР». Згідно з останньою, 29700 осіб колишніх польських громадян протягом серпня – вересня 1944 р. мали розміститися в областях УРСР. Більшість цих переселенців повинні були бути розселені по колишніх німецьких колоніях. Для них влада на місцях мала підготувати приміщення, транспорт для розвезення по областях, провести заходи щодо розміщення та облаштування, організувати культурно-масову роботу. Згідно з додатком до постанови РНК УРСР № 808-43 від 17 липня 1944 р., у районах Ворошиловградської області мали розселити 2400 осіб колишніх польських

громадян, переселених із Казахської РСР. У Сталінській області таким же чином планувалося розмістити 1750 осіб [220, арк. 156 – 159].

Таким само вимушеним кроком слід вважати підписання Угоди від 9 вересня 1944 р., яку можна пов'язати зі стрімким переходом союзницьких військ до р. Соми – кордону між Францією та Бельгією 4 вересня 1944 р. та повним визволенням Бельгії від нацистів протягом наступних двох тижнів. Як зауважує В. Кіцак, сам процес обміну населенням між Польщею та УРСР став можливим лише після визволення Закерзоння, яке почалось у липні 1944 р., тобто у результаті наступу південного крила I Білоруського фронту та I Українського фронту. 8 вересня 1944 р. розпочалась Східно-Карпатська операція, в якій брали участь війська I Українського та новоствореного IV Українського фронтів. Однією з її складових стала Карпато-Дуклянська операція в районі Кросно – Сянок – Сколе. На кінець вересня 1944 р. передові частини радянської армії вийшли до основного Карпатського хребта й заволоділи Дуклянським перевалом [504, с. 20]. Карпато-Дуклянська операція продовжувалася до 28 жовтня 1944 р. і завершилася зупинкою фронтової смуги на лінії Ясло – Свидник – західніше Команьчі, біля Дуклянського перевалу, який ділив Лемківщину на західну та східну частини [439, с. 229, 237], що позначало присутність Червоної Армії (далі: ЧА) майже на всій території проживання українського етносу в Польщі.

Спираючись на заяви закерзонців щодо приєднання Закерзоння до УРСР чи переселення їх самих до УРСР, 9 вересня 1944 р. в Любліні було підписано Угоду між Урядами Української РСР і ПКНВ (Польський Комітет Національного Визволення) про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР у Польщу (далі: – Угода) і таємна Інструкція, що пояснювала механізми реалізації Угоди. Загалом зазначалося, що весь процес переселення у зв'язку з військовим станом і близькістю фронту є «евакуацією». Остання визначалася справою добровільною – заяви на переселення приймалися як у письмовій, так і в усній формі [92, арк. 15]. Зауважимо, що було встановлено термін закінчення

евакуації – 1 лютого 1945 р., тобто, на початку цього процесу верхівка СРСР сподівалася на глобальне бажання українців Закарпаття переселитися в УРСР добровільно. Це обумовлювало й пасивність ЧА у цьому заході, оскільки вона знаходилася саме на цих теренах і мала достатньо сили й засобів, щоб повністю ліквідувати перепони на шляху виселення місцевих мешканців. З іншого боку, в Москві ще не позначили чіткого радянсько-польського кордону та зручно грали «українською картою» в торгах за узбережжя Балтійського моря, а отже не знали, які українські села залишаться в межах УРСР, а які потрібно буде «евакуювати». Останнє явище частково пояснювало кволість процесу.

Для організації усього процесу в Польщі протягом вересня 1944 р. було сформовано апарат Головного та районних уповноважених уряду УРСР з евакуації. Постановою Ради Міністрів (далі: – РМ) УРСР та ЦК КП(б)У № – 1237/69 від 19 вересня 1944 р. було затверджено Головного уповноваженого уряду УРСР в Любліні М. Підгорного [48, арк. 47]. Його заступниками призначалися Т. Кальненко та М. Ромащенко. Було затверджено й районних уповноважених та їхніх заступників, районних представників та їхніх заступників. 11 районних уповноважених Головного уповноваженого уряду УРСР були розміщені в повітових центрах: Владава, Холм, Грубешів, Томашів, Любачів, Ярослав, Перемишль, Лісько, Замостя, Красностав і Білгорай. Місцем перебування Головного уповноваженого стало м. Люблін.

Усього за час роботи апарату в ньому працювало 375 співробітників. За партійною ознакою це були: члени ВКП(б) – 224, кандидати – 36, комсомольці – 48, безпартійні – 70. За освітнім рівнем вони ділились наступним чином: вища освіта – 88 чоловік, незавершена вища – 23, середня – 146, незавершена середня – 72, початкова – 46. Для того часу, це був доволі досвідчений і кваліфікований склад працівників, що свідчило про важливість поставленого перед ними завдання [477, с. 35 – 36].

Слід зазначити, що процес евакуації було покладено не лише на плечі партійного апарату. Як зазначає дослідник І. Білас, до цього завдання були

залучені й співробітники НКВС. Так, контроль у структурі державно-адміністративного апарату по переселенню виконував перший заступник Головного уповноваженого уряду УРСР Т. Кальненко, який у своєму розпорядженні мав відповідний апарат і створював аналогічні органи при кожному районному представництві уряду УРСР з евакуації. Він був заступником Народного Комісара Внутрішніх Справ УРСР, полковником державної безпеки. Посади при кожному районному представництві обіймали кадрові працівники НКВС УРСР [465, с. 183]. Уповноваженими НКВС зі східних областей УРСР при районних уповноважених були: Л. Рудник – капітан міліції, заступник начальника ОВР Управління міліції Ворошиловградської області (призначений у Перемишльський повіт); П. Колесник – капітан держбезпеки, начальник відділу ВББ УНКВС Ворошиловградської області (у Грубешівській повіт); І. Кривоконь – капітан міліції, заступник начальника ОВР Управління міліції Харківської області (у Томашівській повіт); П. Себко – капітан держбезпеки, заступник начальника ВББ УНКВС Харківської області (у Влодавський повіт); О. Гаршин – капітан держбезпеки, заступник начальника першого спецвідділу УНКВС Сталінської області (у Красноставський повіт) [447, с. 103].

Вже під кінець вересня 1944 р. була проведена підготовча робота з переселення українців із Польщі. Загалом були підібрані мапи для уповноважених та представників, складена необхідна документація тощо. Радянські представники виїхали до Любліна, де займалися обліком закерзонців, які бажали евакуюватися до УРСР [50, арк. 137 – 139]. У зв'язку з важкими умовами, в яких доводилося працювати співробітникам апарату, його керівництво з перших днів приділяло особливу увагу розробці методики роботи, роз'ясненню політичного стану, а також забезпеченню спеціальною літературою працівників для кращого ознайомлення зі становищем. Була розроблена інструкція про ведення документації з переселення, складена докладна інструкція та форми статистичної звітності ходу евакуації і

бухгалтерського обліку, розроблені положення про обов'язок референтів з формою складання заключного звіту про закінчення евакуації тощо.

Для здійснення політичної перевірки переселенців ще 28 серпня 1944 р. НКВС СРСР видав наказ № 001063 «Про організацію контрольно-пропускних пунктів на прикордонній лінії між СРСР і Польщею». В УРСР вони знаходились у Малій Владівці, Волчкському Перевозі, Устилузі, Сокалі, Пархачі, Раві-Руській, Медиці, Нижанковичах, Лясковатому, Краковці та Устьзянові. Для проведення, так званої, перевірки евакуйованих громадян на фільтропунктах організувались комісії у складі трьох чоловік із представників НКВС, НКДБ і «СМЕРШу», до яких додавалися групи оперативних працівників: зі «СМЕРШу» було виділено 200, з НКВС СРСР – 60 і НКДБ – 70 чоловік оперативного складу. Цим же наказом була затверджена інструкція, яка регламентувала роботу перевірно-фільтраційних пунктів НКВС СРСР, де в пункті «В» зазначалося: «колишні військовослужбовці ЧА і чоловіки призовного віку, що перебували в полоні або в оточенні противника і викликали підозру направлялися до таборів НКВС СРСР для додаткової перевірки». Передбачалося, що особи, стосовно яких будуть отримані достовірні відомості про їхню ворожу роботу, негайно будуть заарештовані й відправлені до відповідних органів НКВС – НКДБ або «СМЕРШу» для проведення розслідування. Всі інші особи, що викликали підозру, але не були заарештовані через брак матеріалів, направлялися до місця постійного проживання з пересилкою на них особистих справ у відповідні органи НКДБ для взяття на оперативний облік [465, с. 208 – 210].

Практичну роботу з реалізації Угоди на місцях уповноважені розпочали 5 – 10 жовтня 1944 р. У Польщі декретом від 7 жовтня 1944 р. також було створено заклади, які безпосередньо займалися евакуацією – Управління генерального уповноваженого ПКНВ у справах репатріації і Державне управління з репатріації [442, с. 17]. Але робота з організації та підготовки українського населення до евакуації з боку ПКНВ проводилася кволо. Укомплектування апаратів представниками ПКНВ затрималось [51, арк. 223 –

226]. Органи НКВС навіть розцінювали це як саботаж. Для більш конструктивної роботи голова Відомства громадської адміністрації Польщі С.Котек-Агрошевський підписав циркуляр № А.П. 360/44 від 3 жовтня 1944 р. до органів місцевої адміністративної влади (головам, старостам, вйтам і солтисам) про надання допомоги польським та українським працівникам, відрядженим для проведення кампанії з переселення. Зауважувалося, що представники та уповноважені разом з усім персоналом виконують важливу роботу: одні з них представляють польську владу, а інші – владу сусідньої дружньої країни і тому повинні користуватися всілякими пільгами і допомогою.

Разом із працівниками Головного уповноваженого уряду УРСР у місця, де проживало українське населення, виїжджали представники Рад народових, керівники місцевих організацій Польської Робітничої Партії, Соціалістичної Польської Партії та інших. Як правило, першими діями районного уповноваженого після прибуття у відведений йому повіт було оголошення населенню про час і умови переселення шляхом розклеювання оголошень, публікацій у місцевій пресі, проведення зборів та інших заходів. Проводилась широка пояснювальна робота, популяризувалися серед українського населення Угода та умови евакуації [444, с. 170 – 172, 268; 504, с. 22]. З цією ж метою була використана польська преса, зокрема газети «Жечпосполита», «Газета Любельська» та інші. У них систематично публікувалися статті з питань евакуації, а також листи українців, які ще в 1939 р. переселення потрапили до УРСР, про умови їх життя на нових місцях [491, с. 119]. Ці листи піддавалися жорсткій політичній цензурі.

Після надходження усних чи письмових заяв про бажання переїхати в УРСР районні уповноважені складали списки майбутніх переселенців та надсилали їх керівництву для подальшої розробки графіків виїзду. На місця проживання українців направлялись переселенські комісії, які складались із представника районного уповноваженого з радянського боку, чиновників польської адміністрації та місцевого активу. Вони здійснювали опис майна переселенця: житлових і господарських будівель, сільськогосподарського

реманенту, меблів, ділянок ріллі, пасовищ, лісу та всього іншого, що залишалось у Польщі. Опис був єдиним документом, на основі якого переселенцю видавалася відповідна компенсація за місцем нового проживання [504, с. 22].

Першою з проблем, яка гальмувала процес евакуації, була невизначеність кількості українського населення за лінією Керзона. За польською статистикою, українців із кожним переписом ставало дедалі менше. Питання полягало в тому, що особу записували за релігійною приналежністю, мовою спілкування та нечітко вираженою самоідентифікацією до української або ж польської спільноти. Наприклад, тільки на Холмщині й Підляшші такі маніпулювання зменшили кількість українців з 464 тисяч осіб у 1909 р. до 260 тисяч у 1939 р. [470, с. 232 – 234]. Деякі повітові органи влади володіли даними станом тільки на 1920 – 1921 рр., а більшість не мала й таких даних. Тому для встановлення орієнтовних зведень про кількість українців, які підлягали виселенню, були взяті за основу відомості військових комендантів, які провели реєстрацію мешканців основних пунктів у повітах. Згідно з цими даними, у звільнених повітах за лінією Керзона, станом на 21 жовтня 1944 р., орієнтовно проживало 172150 українців [465, с. 215]. Неофіційні дані вказували на майже мільйонне українське населення на всьому Закерзонні [50, арк. 114]. За пропозицією радянської влади, польська влада з жовтня 1944 р. проводила уточнення інформації про чисельність українського населення в кожному пункті. Однак ці дані в ході переселення неодноразово змінювалися [465, с. 45].

Невизначеність у кількості підлягаючого евакуації українського населення в Польщі гальмувала процес виділення транспорту, складання графіків перевезення, планів розміщення переселенців в областях УРСР тощо. Наприклад, відсутність кількісних показників спровокувала в листопаді 1944 р. брак бланків (посвідчень, заяв, евакуаційних листів, списків для сімей, які евакуювалися, актів-накладних, повідомлень тощо). У цьому ж місяці їх невеликим тиражем надрукували у львівській типографії [27, арк. 20]. Додаткові тиражі друкувалися ще неодноразово.

Кількість повітів, з яких проводилось виселення українців, також поступово збільшувалась. Це було пов'язане з просуванням фронту на захід, а отже – охопленням територій цивільною владою, а також із реєстрацією поселень українців у південних повітах Ряшівського і Краківського воєводств. Переселення в Білгорайському, Замостянському, Ліському, Любачівському та Ярославському повітах розпочалося, як передбачалося Угодою, 15 жовтня 1944 р., у Сяноцькому – 3 грудня 1944 р., а в деяких повітах навіть швидше (Перемишльському – 10 жовтня, Влодавському і Томашівському – 13 жовтня, Грубешівському – 14 жовтня 1944 р.), тобто було підготовлене повітовими представництвами головного представника ПКНВ ще до прибуття на місце уповноважених уряду УРСР [508, с. 33 – 34].

Якщо питання охоплення Угодою польських повітів залежало від проживання у них українського населення, то географія розселення по областях УРСР стала ще однією важливою проблемою евакуації. Угода не передбачала чітких географічних меж розселення евакуйованих українських сімей в УРСР. Таємна інструкція з виконання Угоди також не висвітлювала географічного аспекту розселення, у ній лише зазначалося, що розселення переселенців повинно було здійснюватися відповідно до їхніх побажань: у містах, колгоспах, радгоспах або ж їм мали надавати ділянки для ведення індивідуального господарства [263, арк. 2 – 3], що стосувалося лише західних областей УРСР. Найпершим документом, відомим нам, що безпосередньо стосувався географії розселення, можна назвати постанову № 1237/69 РНК УРСР і ЦК КП/б/У «Про реалізацію Угоди...» від 19 вересня 1944 р. Зокрема, у статті 5 цього документа зазначалося: «Створити при РНК УРСР на період евакуації Управління, а при Облвиконкомах *західних областей УРСР* (виділено дисертантом) відділи з евакуації і розселення українського і польського населення...» [444, с. 152]. Це було закономірним кроком щодо вирішення багатьох проблем пов'язаних із розселенням та облаштуванням переселенців.

Уже у вересні 1944 р. при РНК УРСР було створене Управління у справах евакуації та розселення українського та польського населення. З 1944

по 1949 рр. воно мало таку структуру: секретаріат, відділ влаштування та розселення, фінансовий відділ, відділ транспорту, відділ обліку, особливий відділ та відділ управління справами. На місцях, тобто в областях у структурі облвиконкомів утворювали відділи по роботі з переселенцями, в яких, як правило, працювало 3 особи [485, с. 18 – 19]. Це свідчило про ілюзорність опіки над переселенцями на місцях з боку влади.

Зрозумілим кроком влади було розташування українців із Польщі в західноукраїнських областях. По-перше, для цього не потрібний був залізничний транспорт, оскільки переселення можна було здійснити шляхом використання гужового транспорту чи пішого переходу; по-друге, житлове питання вирішувалося шляхом відселення польських сімей і вселенням на їхні місця українців, що було також передбачене 9 статтею зазначеної постанови № 1237/69; по-третє, розселення переселенців у західноукраїнських областях із наданням права індивідуального господарювання з поступовим введенням колгоспної системи сприяло б менш болючій адаптації під час входження у радянське суспільство тощо.

Народний комісар земельних справ і Народний комісар господарства УРСР до 10 жовтня 1944 р. були зобов'язані надати РНК УРСР і ЦК КП(б)У на затвердження план розселення переселенців [444, с. 154, 156]. У зв'язку із повільним процесом формування апарату уповноважених та запізнілим початком їх роботи на місцях, лише 26 жовтня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У дала вказівку щодо складання плану про кількість сімей, які можна було б прийняти та розселити головам Волинської, Дрогобицької (нині у складі Львівської), Львівської, Рівненської, Станіславської (нині Івано-Франківська) і Тарнопільської (нині Тернопільської) областей. Вони також мали надати систематичні дані про кількість вільних/покинутих будинків, придатних для поселення, а також будинків, які потребували ремонту [477, с. 89]. Однак, ще з вересня 1944 р. спостерігалася тенденція затягування виселення поляків з УРСР у Польщу, що зривало підготовлений план вселення українських сімей. Керівництво Польщі це пояснювало

невизначеністю побутових умов польських переселенців і відсутністю територій, на яких мали бути розташовані прибулі. Останніми польська влада планувала заселити північні та північно-західні «земі одзискане», обіцяні та передані Польщі трохи згодом – у лютому 1945 р. [537, с. 137 – 138]. Зі свого боку, М. Хрущов намагався прискорити виселення поляків шляхом відміни заборони РНК УРСР їх мобілізації за межі Західної України на роботу у промисловість східних областей УРСР і інших республік СРСР [446, с. 137 – 139] шляхом переговорів із польськими владними колами щодо швидшої організації польських евакуаційних комісій в УРСР.

Розселення українського населення поза польськими домівками у західноукраїнських областях владою не передбачалося. До того ж, ще у вересні 1944 р. розглядалася заборона розселення евакуйованого з Польщі населення в 50-кілометровій прикордонній смузі [53, арк. 47], що мала зосереджувати прибулих між згаданою смугою та р. Збруч. У цей же час, ескалація польсько-українського конфлікту на Холмщині та сусідніх теренах штовхала переселенців селитися подалі від поляків. Все це і призвело до неочікуваного повороту подій, а саме – до подальшого розселення людей на теренах 11 областей УРСР, які знаходились на сході від р. Збруч і в документах іменувалися «Східними».

Щоб визначити причини заселення східних областей УРСР закерзонцями, їх місце та роль, необхідно окреслити етапи процесу переселення на українських етнічних територіях у Польщі та все, що з цим було пов'язане. Згідно класифікації етапів переселення, поданої Є. Місило у праці «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraincow z POLSKI do USRR 1944 – 1946.», відбулося чотири етапи.

Перший етап тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. У цей період виселяли в основному мешканців сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які навесні та влітку 1944 р. були сплюндровані і спалені загонами Армії Крайової, Батальйонів хлопських та інших польських підпільних формувань. Період характеризувався

поширеними релігійними утисками і спаленням православних храмів. Це був етап із найбільшим відсотком виявлення вимушеної добровільності населення щодо виїзду з Польщі, який нараховував 19899 осіб [452, s. 10 – 14].

Переселення до колгоспів південних областей УРСР стало тенденцією перших місяців і однозначно зруйнувало встановлені раніше плани розселення в Західному регіоні. Згідно з новим розподілом, розміщенням переселенців мав займатися Наркомзем УРСР, який 21 жовтня 1944 р. вніс до ЦК КП/б/У відповідні пропозиції. Згідно з ними, орієнтовна кількість населення, яке треба було прийняти, становила 240 тис. чол., або 60 тис. господарств. До розрахунку бралось 4 особи на одне господарство. З них 192 тис. осіб (80%) планувалося поселити в західних областях, а 48 тис. (20%) – у східних [540, с. 134]. Останніх планувалося розселити в колишніх німецьких, грецьких, болгарських та інших колоніях, що лежали після війни в руїнах, а також у порожніх будинках. Тобто, вже у перший місяць роботи переселенських комісій відбулися зміни у географії розселення українців із Польщі. Виходячи з цього, РНК УРСР і ЦК КП/б/У надіслали листи в обкоми та облвиконкоми південних областей республіки з вимогою надати Управлінню у справах розселення не пізніше 5 листопада 1945 р. інформацію про кількість сімей, які можна було б прийняти та розселити у колгоспних будинках [477, с. 89]. Цікавим моментом є те, що, не дочекавшись офіційної інформації з південних областей, уже 1 листопада 1944 р. перший же ешелон, який вийшов із с. Стрільці Грубешівського повіту, було направлено на станцію Ново-Хортиця Запорізької області.

Станом на 20 листопада 1944 р. в 13-ти повітах Польщі було подано заяв на евакуацію від 31898 українських господарств загальною чисельністю 114629 осіб. З них у східні області УРСР виявили бажання виїхати: у Дніпропетровську – 4266 господарств, Одеську – 3334, Запорізьку – 3921, Херсонську – 2604, і в Миколаївську – 2026. У той же час, на виїзд у західні області, для роботи в індивідуальному господарстві, написало заяви лише 1352 господарства (більшість – у Ровенську (666) і Волинську (627) області).

Заяви від переселенців, різноманітні звіти уповноважених Уряду УРСР із переселення станом на листопад 1944 р. чітко визначили два регіони розселення – Західний і Східний та області, які до них входили. Слід зауважити, що до Східного регіону на початку переселення належали – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська та Херсонська області; до Західного регіону – Волинська, Дрогобицька, Львівська, Ровенська, Станіславська та Тернопільська. Такий поділ був зумовлений історично-політичними аспектами – входженням теренів Західної України, з її індивідуальним господарюванням, до складу УРСР та Сходом, що являв собою всеохоплюючу систему колгоспів і соціалістичне суспільство. Кордоном між ними слугувала р. Збруч – своєрідний ментально-психологічний бар'єр, не подоланий і сьогодні.

Станом на 1 грудня 1944 р. із Польщі було евакуйовано 3378 українських сімей, загальною кількістю 12931 особа [447, с. 101, 139 – 141, 231], які направлялися переважно до південних областей, бо виселення поляків із західних областей УРСР майже не відбувалося. Так, на 15 грудня 1944 р. із Західної України було евакуйовано всього 1802 польські родини, що нараховували 4195 осіб [446, с. 19]. До цього слід додати заселення даного регіону російським населенням, яке було направлене для керівної роботи чи призначене по партійній лінії для комплектування регіону робітничими кадрами та інженерно-технічними працівниками, а найголовніше – для русифікації терену. Починаючи з 1944 р. і протягом всієї «сталінської» індустріалізації Західної України, внутрішня російська міграція значно скоротила кількість звільненого поляками житла та новобудов майбутніх років у всіх західноукраїнських містах і районних центрах [537, с. 53 – 71]. Це значною мірою вплинуло на нове планування географії розселення українського люду з Польщі поза межами західноукраїнських областей.

Вже 15 грудня 1944 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП/б/У № 1678 «з метою своєчасної підготовки до прийому та розселення наново прибулого евакуйованого з Польщі українського населення» було затверджено додаткові

області розселення – Ворошиловградську (нині Луганська), Кіровоградську, Полтавську, Сталінську (нині Донецька), Сумську і Харківську [173, арк. 251 – 254]. Насправді, з боку уряду УРСР була зроблена спроба зменшити економічний тиск на південні області, збільшити кількість вільного житла у Західному регіоні для російського елемента та допомогти зруйнованим центрально-східним областям «робочими руками» переселенців, особливо в сільськогосподарському секторі [504, с. 91]. Таким чином, для вивчення заселення евакуйованими різних областей УРСР термін «Східний» регіон розселення з грудня 1944 р. слід перенести на центрально-східні області УРСР, а південні області розселення з цього часу слід вважати «Південним» регіоном. Всі три регіони розселення («Західний», «Східний» та «Південний») мали свої відмінності (географічні, природні, господарські, культурні, національно-побутові, релігійні), що, зрештою, і вплинуло на подальший хід розселення, кількість господарств, процес адаптації та асиміляції переселенців.

Східні області УРСР були поставлені перед фактом заселення районів евакуйованим українським населенням із Польщі надто пізно, на що вказує поспішність прийняття багатьох постанов щодо цього питання. Так, терміновою телеграмою від 14 грудня 1944 р. Харківський облвиконком зобов'язував у третій декаді грудня і першій половині січня 1945 р. всім районним радам терміново скласти плани розташування переселенців по колгоспах району, ознайомити з ними керівників колгоспів та сільських рад та, не витрачаючи час, розгорнути підготовку розселення з розрахунком її завершення не пізніше 25 грудня 1944 р. [354, арк. 30; 356, арк. 30] (Додаток А). Протягом кількох днів по всій області на об'єднаних засіданнях виконкомів райрад і райкомів партії були прийняті постанови про організацію прийому родин, евакуйованих із Польщі та розміщення їх по колгоспах районів.

Вирішення житлового питання заздалегідь передбачалося шляхом доприселення переселенців в існуючі колгоспи. На органи місцевих влад покладалося завдання: встановити, яку кількість переселенців могла прийняти кожна з областей. Це завдання розподілялося між районним

керівництвом, яке встановлювало кількість вільних місць для проживання та господарчих будівель по кожному колгоспу, потім зведена інформація відправлялась до Києва в Управління. Вся інформація, зібрана в Управлінні, зводилась у республіканський план, яким, у більшості випадків, керувались уповноважені в Польщі у справах переселення.

Заплановано було й здійснення низки заходів щодо забезпечення «братського прийому» переселенців таких, як: підготовка транспорту, організація гарячого харчування на станціях розвантаження, забезпечення санобробки, виділення кращих агітаторів. І, нарешті, на місцях мали організувати виділення в кожному колгоспі та радгоспі необхідної кількості квартир для окремого розташування кожної родини з відповідними господарськими будівлями, що зробити було неможливо. Оскільки державне зобов'язання порушувати було не можна, було вирішено дещо видозмінити засоби їх реалізації. Так, 15 грудня 1944 р. Сталінським обкомом КП/б/У була ухвалена постанова, в якій зазначалося: «...надати кожній родині придатне для житла приміщення, а при його відсутності розселити родини в будинках колгоспників і місцевого населення, якщо на те є їхня згода» [543, с. 124 – 125].

Слід згадати і плани розселення, за якими добре видно географію регіонів розташування прибулих від самого початку дії Угоди. Як було зазначено вище, на початку жодного плану розселення переселенців в УРСР складено не було. Але з появою перших бажаючих переселитися в колгоспи південних областей республіки радянські керівники були змушені відреагувати на це створенням планів розселення. Так, перший план розселення передбачав розмістити у південних областях: Дніпропетровській – 50 сімей, Запорізькій – 435, Херсонській – 182, Миколаївській – 50. У зв'язку зі збільшенням заяв переселенців до розселення у південних областях, другий план значно збільшував розміщення: у Дніпропетровській – 231 родина, Запорізькій – 2649, Херсонській – 2746, Миколаївській – 1487, Одеській – 3764 [21, арк. 2].

У грудні 1944 р. вже було складено третій план. За ним найперспективнішими областями розселення визнавалися: Ворошиловградська, яка надавала 8729 місць для сімей переселенців, що нараховували 35766 чоловік, Запорізька – 8283/33198, Миколаївська – 7671/30601, Сталінська – 7293/29045 [213, арк. 107; 447, с. 235] (Додаток Б). Основною ж метою розширення географії розселення переселенців був відомий радянський плановий резерв. Саме нововведені до географії розселення області брали на себе план резерву на розміщення 22501 родини переселенців із загального резерву по 11 областях без урахування західноукраїнських (24636 родин). Так, до Ворошиловградської області планувалося направити 2800 родин, а резерв до цієї ж області складав 5929, до Сталінської – 5400 (резерв – 1893), до Харківської – 1600 родин (резерв – 4000) [21, арк. 133; 22, арк. 133] (Додаток В). Таким чином, із запланованих 21622 місць розселень резервними були 11822.

З початку 1945 р., поки вирішувалось питання виселення польського елемента з західноукраїнських областей, Східний регіон відіграв свою резервну роль щодо прийому переселенців. У східних областях, відповідно до розпорядження РНК УРСР № 167 – Р від 5 січня 1945 р., при облвиконкомах були створені групи у справах евакуації та розселення українського та польського населення в кількості 2 – 3 особи на чолі з начальником групи [419, арк. 14]. До 1 липня 1947 р. в більшості груп розселення працювало дві особи – начальник та інспектор, а після цієї дати – лише начальник групи [421, арк. 19]. Не отримуючи необхідне фінансування, цей орган займався лише статистичною роботою [485, с. 15 – 24]. Основний тягар робіт із прийому та влаштування переселенців покладався на районні органи влади. До останніх долучались уповноважений наркомату заготівель, завідуючий облфінвідділком, голова облспоживспілки, завідуючі обласними відділами народної освіти та охорони здоров'я та інші [543, с. 125]. З метою організації роботи і встановлення контролю за її перебігом в областях голова Управління закріпив робітників відділу влаштування та розселення за областями:

О.Головач – Ворошиловград і Сталіно, С. Резничук – Харків, Суми і Полтава та ін. [60, арк. 337].

Особливу увагу слід звернути на транспортне питання, яке найбільше гальмувало та протидіяло всьому процесу на Закарпатті. Для переміщення великої маси людей в УРСР спочатку передбачалося залучений військовий транспорт, що було пов'язане з близькістю фронту. Безліч ешелонів, які напівпорожніми йшли в області, де знову завантажувалися необхідними для військових дій речами, давало надію на швидкоплинну евакуацію населення.

Угодою, а саме статтею 5-ю пункту I-го зазначалося, що перевезення евакуйованих з обох сторін, та, по можливості, виділення транспортних засобів, а також надання останніх для Уповноважених, як з польської, так і з української сторін, брав на себе Уряд УРСР [442, с. 214]. Однак, дуже скоро стало зрозуміло, що транспорту знадобиться набагато більше у зв'язку з бажаннями переселенців осісти не в Західному регіоні розселення, а в Східному, шлях до якого сягав понад тисячу кілометрів і вимагав використання лише залізничного транспорту. Так, тільки з 1 листопада 1944 р. по 1 січня 1945 р. із Польщі було відправлено 5201 вагон. До цього слід додати й надання возів місцевим населенням для підвозу майна переселенців до вузлових станцій відправки. Проте, не всюди поляки співробітничали з радянськими представниками [57, арк. 1; 51]. Все це гальмувало процес вивезення переселенців, а також впливало на настрої населення, яке до того часу ще не визначилося, виїжджати йому чи ні.

З самого початку переселенської кампанії стало зрозуміло, що для перевезення вантажу, евакуйованого з Польщі українського населення до залізничних станцій буде потрібен додатковий вантажний транспорт. Із цього приводу була написана заява, де зазначалося прохання надати автотранспорт для переселення українського населення з території Польщі на територію УРСР. Загалом, на термін з 25 листопада 1944 р. по 1 лютого 1945 р., тобто до першого запланованого кінцевого терміну евакуації, необхідно було на 13 польських повітів 340 півторатонних автомашин [31, арк. 28]. Частково ця

проблема була вирішена домовленістю з керівництвом І Білоруського і І Українського фронтів [77, арк. 8] та Наркоматом Оборони [78, арк. 7]. Ці заходи сприяли прискоренню вивезення майна і людей з фронтової смуги, а також ще раз продемонстрували активність і співробітництво військової та цивільної влади задля вирішення політично важливого завдання.

Транспортна проблема, що виникла як з польської, так і з радянського боку, спричинила сповільнення темпів евакуації і призвела до погіршення психологічного та майнового становища переселенців. Вона також змушувала значну частину людей із прикордонних областей переселятись до УРСР самотужки, користуючись лише власним транспортом. Наприклад, узимку 1944 – 1945 рр. у Тернопільську область, як влучно зазначає В. Кіцак, прибуло гужовим транспортом 648 родин, або 2516 переселенців. Зимовий період украй погіршив транспортну ситуацію. Тож, не випадково, що з наближенням зими 1944 – 1945 рр. кількість заяв на переселення значно зменшилась. З одного боку це було пов'язано з небажанням людей покидати теплі домівки у зимові холоди та їхати в товарних вагонах чи на відкритих платформах у невідомість. З другого боку, не всі українські етнічні землі Польщі були визволені від німців, а на звільнених територіях потроху вичерпувалась кількість тих людей, яких недоля гнала в чужі краї [503, с. 46 – 49].

Найнижчі темпи евакуації були в Ліському, Любачівському, Перемишльському, Сяноцькому та Ярославському повітах. Значні формування військової округи УПА «Сян» робили все можливе, щоб зірвати депортацію українців до УРСР, у тому числі й винищували переселенські комісії. З 10 жовтня 1944 р. до 26 лютого 1945 р. було організовано 20 замахів на працівників переселенських органів, у яких 1 референт був убитий, 1 – пропав безвісти, 3 поранено, вбито 55 солдат і офіцерів ЧА, що несли охорону [443, с. 110; 445, с. 132 – 175]. Тому радянські уповноважені в селах намагалися з'являтись якомога рідше. В основному агітація обмежувалася зборами в більших населених пунктах і розклеюванням оголошень по менших селах за допомогою місцевої адміністрації [503, с. 49].

Численні проблеми зірвали «бліцкриг» евакуації. Саме тому 27 листопада 1944 р. М. Хрущов звернувся до голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського з пропозицією продовжити термін прийому заяв до 15 січня, а переселення закінчити до 1 березня 1945 р. [540, с. 136]. Польське питання в Західній Україні вже з кінця 1944 р. планувалося вирішити військовим тиском на інтелігенцію й католицьке духовенство. Для цього вже восени 1944 р. до Дрогобича, Станіслава, Рівно і Львова були додатково направлені кілька полків НКВС СРСР, прикордонний полк, прикордонний загін і броньовані потяги з десантом [466, с. 482 – 483]. До цього ж додавалося вирішення проблем з фільтраційно-політичною обробкою українських переселенців із Польщі, охорона тимчасового кордону та боротьба з УПА.

Другий етап виселення українців із Польщі окреслюється хронологічними рамками з початку січня до кінця серпня 1945 р. Через важку сувору зиму процес переселення дещо призупинився. Зате після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини почався масовий виїзд людей із сіл, зруйнованих у важких боях між вермахтом та радянськими військами на Дуклянському і Лупківському перевалах у Карпатах. У цей період було виселено 209786 українців [452, с. 11 – 12]. Власне, це була остання група відносно добровільних переселенців, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів, які не встигли виїхати восени 1944 р. Усі інші тікали перед терором польського підпілля, яке активізувалося після відходу ЧА з терену.

Напружене міжнародне становище продовжувало впливати на процес евакуації. Промовистим є той факт, що вже 7 січня 1945 р. у своєму листі Й.Сталін повідомив У. Черчілля про посилені темпи у підготовці, не зважаючи на погодні умови, до відкриття широких наступальних дій по всьому Центральному фронту не пізніше другої половини січня 1945 р. Вже 12 січня 1945 р. розпочалася Сандомирсько-Силезька наступальна операція [439, с. 244]. У ході однієї з її складових – Західно-Карпатської операції, були звільнені найзахідніші терени розселення українців у Польщі – Ясловський, Горлицький,

Новосандецький та інші повіти, де мешкала значна частина українського населення. Там додатково було організовано бюро представництва Головного Управління Польської Республіки у справах евакуації [56, арк. 20].

Переселення з нових повітів розпочалося: 25 січня 1945 р. у Любартівському, 5 березня – Родзанському, 1 квітня – Горлицькому, 2 квітня – Ясловському, 4 квітня – Новосандецькому. Для останнього апарат райуповноваженого і повітового представника не було призначено, оскільки цю роботу виконували представники переселенського апарату Сяноцького повіту. В останньому робота по реалізації Угоди не відбувалась через активну діяльність УПА. Переселенням із Любартівського повіту займався апарат районного представництва Влодавського повіту [508, с. 34].

Наприкінці березня 1945 р. у Південний і Східний регіони розселення прибуло 93,1% переселенців, тобто 19796 родин (71839 осіб) [59, арк. 162 – 165; 62, арк. 35 – 39] (Додаток Д). Надалі кількість переселенців, що направлялись за р. Збруч, у відсотковому відношенні до загальної кількості депортованих постійно зменшувалася [504, с. 91]. Пов'язано це було з активізацією процесу виселення поляків із Західного регіону розселення. Так, на 1 березня 1945 р. звідти вже евакуювали 21024 польські родини загальною кількістю 58243 особи [446, с. 19], що надавало можливості для розселення українських родин у даному регіоні. Місце лідера по прийому та розселенню прибулих поступово переходило зі Східного регіону до Західного.

Позатим, зменшення бажаючих українців переселятися далеко від радянсько-польського кордону зростало прямо пропорційно існуючій проблемі з транспортом. Так, на 15 лютого 1945 р. було використано 9158 вагонів. Їх подача проводилася нерівномірно, в незаплановані дати. Адміністрація залізниці відмовляла в подачі вагонів, посилаючись на близькість фронту та негайні оперативні перевезення. До плану державних перевезень транспортування переселенців не входило, тому начальники залізниці нерідко відмовляли в подачі вагонів, за це їх ніхто не карав. Водночас, невиконаний план державних перевезень чи не здача порожняка

обов'язково суворо каралась. Навіть невелика кількість вагонів була отримана вичікуванням, тобто на станцію вивозилося кілька тисяч людей з майном та худобою, які сиділи там по кілька днів чи тижнів, доки адміністрація залізниці, розуміючи становище нужденних, або під великим тиском не надавала вагони [54, арк.7 – 8].

Переселити українців із польських територій планувалося за кілька місяців, а натомість кожного разу доводилося відкладати дату завершення заходу. Вже 1 березня 1945 р., тобто за півроку діяльності, до Києва надійшла чергова довідка, де було вказано основні причини затримки евакуації. Зокрема, зазначалося, що, у першу чергу, у зв'язку з просуванням фронтів на захід, а також через активізацію дій «ОУНівських та АКівських формувань й інших контрреволюційних реакційних елементів». Виселення призводило не тільки до зміни політичних настроїв у регіоні, а й до збройного супротиву: підривалися мости, дороги, розстрілювалися автомашини тощо. Другою проблемою було назване не планове та не регулярне надання вагонів залізницею, що також відвертало прихильників радянської ідеї, або робило з них навіть супротивників. Третім недоліком була названа нестача гужового транспорту для підвозу евакуйованих із майном до залізниці. У четвертому пункті мова йшла про відсутність охорони, без якої було неможливо проводити роботу на селі і без якої населення відмовлялося виїжджати (через напади бандитів серед дороги). Останній пункт говорив про малочисельність референтів з оформлення добровільних заяв на евакуацію [67, арк. 13 – 22].

Всі згадані п'ять проблем були так чи інакше пов'язані з діями українських і польських військових загонів. Ще з кінця 1944 р. польські націоналістичні кола перейшли від підпільної до відкритої боротьби проти переселення поляків із Західної України. Це спричинило на початку 1945 р. масові арешти, у першу чергу – польської інтелігенції та католицького духовенства. Ці події, а також антипольські акції УПА збільшили хвилю бажаючих до виїзду [477, с. 64 – 65]. АК та інші польські націоналістичні збройні формування спрямовували свою ненависть на українське населення,

з яким пов'язували відповідальність за антипольські дії українського підпілля в Західній Україні. Протягом перших місяців 1945 р. поляками було спалено кілька десятків сіл Закерзоння, замучено та розстріляно сотні мешканців та священників, як православних так і греко-католицьких [511, с. 39].

У зв'язку з наростанням насильницького характеру переселення на початку 1945 р. найбільше розгорнули свою діяльність політично-військові формування закерзонців. Були створені Самооборонні Кушові Відділи, які влилися в підрозділи УПА. В організаційному плані українські повстанці на теренах Польщі входили до складу єдиної УПА на чолі з генералом Р.Шухевичем, зокрема, в територіальну структуру УПА – Захід [541, с. 68].

Евакуацією значної частини українців зі звільненої від німців Західної Лемківщини було закінчено подання добровільних заяв на виїзд по всьому Закерзонню. Це переконало керівництво обох країн у нереальності продовження евакуації за допомогою вже використаних методів. Для більшості було очевидним, що необхідно запроваджувати більш дійові важелі, які б «спонукали» населення до виїзду. З початку весни 1945 р. основними методами мотивування переселення стали арешти, провокації, терор і залякування українців [540, с. 157 – 158], а також штучне загострення міжнаціональної українсько-польської ворожнечі, спровоковане НКВС.

Незважаючи на всі зусилля розселити українців Закерзоння якнайдалі від польського кордону (останній притягував їх мов магніт), цього не вдалося зробити. Наприкінці весни 1945 р. кількість переселенців, розселених у південних областях, зменшилась. До цього призводили самовільні виїзди та внутрішня міжобласна і регіональна міграція. Офіційно переселенцям було заборонено самовільно покидати райони розселення на території УРСР. Однак, станом на 11 березня 1945 р. із Запорізької області самовільно виїхало 205 сімей або 615 осіб, з Одеської – 317 родин або 1284 особи, з Миколаївської – 175 родин або 429 осіб, з Дніпропетровської – 136 родин або 429 осіб, з Херсонської – 1147 родин або 3734 особи [465, с. 220 – 221]. Центральні та східні області УРСР у цей час тільки приймали перші ешелони

з евакуйованим населенням, що і вплинуло на продовження подальшого заселення Східного регіону та відтягування процесу самовільних виїздів.

Хоча транспортне питання прямо впливало на процес переселення, на кінець весни 1945 р. воно залишилося невирішеним. Однією з головних проблем була пересадка населення на прикордонних станціях через різницю в ширині колії радянської та європейської залізниць. Так, у Володимирі-Волинському більше місяця знаходилося 300 родин евакуйованого населення, яке було направлене до східних областей УРСР. Фуражу не було, траплялися випадки продажу коней та корів, не виключалася можливість спалаху епідемії [93, арк. 42]. Представники Львівської залізниці не допомагали уповноваженому з переселення, а подекуди просто ігнорували рішення уряду щодо перевезення переселенців [58, арк. 56]. Такий стан речей ускладнював, а здебільшого робив абсолютно неможливим виконання завдань з переселення.

Справа погіршувалася ще й тим, що з травня 1945 р. розпочався процес повернення червоноармійців із західних країн до СРСР, а також репатріантів і трофеїв з окупованих німецьких територій. Перевантаження радянською військовою силою та репатріантами залізниці зменшило надання вагонів для вивозу українців із Польщі. Підтвердженням цього було нове перенесення дати остаточного завершення переселення на 1 серпня 1945 р. Так само негативно це вплинуло й на динаміку заселення прибулими східних областей УРСР.

Разом із тим, після капітуляції Німеччини до Польщі повернулися польські військові формування, які відразу були задіяні у боротьбі з УПА. Паралельно ці війська допомагали в реалізації процесу евакуації [525, с. 75]. Так, 30 травня 1945 р. 9 піхотна дивізія у складі 4 полків прибула в район дислокації – Жешув і Ланцут. Район діяльності дивізії охоплював повіти Перемишль, Ярослав і Любачув [540, с. 164, 171]. Діяльність польських військ похитнула антипереселенську позицію населення.

Зворотні зміни в процесі евакуації відбулися й під впливом міжнародних подій. Так, 6 серпня 1945 р. із Варшави до Москви з метою «встановлення остаточного східного кордону» вирушила польська урядова

делегация. Ядерна атака США на Хіросіму та Нагасакі 9 та 12 серпня 1945 р. прискорила переговори й підписання радянсько-польського Договору про кордон. Його було підписано 16 серпня 1945 р. М. Молотовим та Е.-Б.Осубкою-Моравським [507, с. 148, 152 – 166]. Документ вичерпно окреслював географію виселення українського населення з Польщі.

Остаточне затвердження кордону тягнуло за собою очищення польської прикордонної території. Основним питанням було те, що «ненормальний політичний стан в Ліському, Перемишльському, Любачівському та інших повітах всіляко гальмував хід переселенської акції» [79, арк. 170], про що скаржилися з Києва до Варшави. Ці скарги стали неофіційним наказом та погодженням СРСР на використання польською владою більш суттєвих заходів «заохочення» до «добровільного» переселення. Вже 22 серпня 1945 р. у Міністерстві громадської адміністрації ПР було проведено нараду за участі начальника Генерального штабу генерал-полковника О. Курчиця, на якій ухвалили направити три дивізії ВП для «боротьби з бандерівцями» у три райони, а також прискорити організацію у всіх гмінах та населених пунктах органів нової польської влади. Українським мешканцям прикордонних повітів оголосили, що вони протягом чотирнадцяти днів повинні виїхати з цієї місцевості, інакше їх виселять примусово за р. Сян [476, с. 75].

На цьому міжнародні події не припинили впливати на хід евакуації. Довгоочікувана перемога над Японією та завершення Другої Світової війни актом її капітуляції 2 вересня 1945 р. відкрили хибність твердження про добровільність переселення. Вже Третій етап «евакуації» став тому прикладом. Він тривав із початку вересня до кінця грудня 1945 р. У цей час за допомогою 3, 8 і 9 дивізій піхоти ВП виселення провадилось із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів. Було виселено 81806 українців [452, с. 12]. Вже 1 вересня 1945 р. на зазначену територію прибули 3, 8 і 9 дивізії ВП із завданням відселення українських мешканців з 50-кілометрової прикордонної смуги [508, с. 36]. Для юридичного підґрунтя

застосування силових заходів, направлених на виселення, польські повітові староства видали наказ про використання розпорядження Міністра внутрішніх справ від 22 січня 1937 р. про «кордони Держави у тому напрямку, щоб мешканці прикордонної смуги або прикордонної зони української та руської національностей, у визначений термін залишили цю територію з огляду на небезпеку і охорону кордону». Цей наказ мав на меті більш швидко та інтенсивну евакуацію українців [444, с. 606]. Останні мали вибір: або переселятися до УРСР, або ж на північно-західні «земі одзискане». Одночасно в ці райони були спрямовані 98 та 338 прикордонні полки військ НКВС [441, с. 602 – 603].

8 і 9 піхотні дивізії ВП розпочали акцію 3 вересня 1945 р., а 3 дивізія – 6 вересня. У випадку відмови закерзонців від переселення командування військових підрозділів, задіяних у акції, мало наказ примусово відселити їх у глибинні повіти Польщі, де вони повинні були бути розселені в польських селах по 2 – 3 родини. Географія діяльності 3, 8 і 9 дивізій не обмежилася лише територією чотирьох згаданих повітів – з наближенням до завершення виконання покладених на них завдань, структурні одиниці цих підрозділів виконували операції з виселення українців з території інших повітів [508, с. 36 – 37]. Разом з цими підрозділами діяли всі сили міліції обивательської (МО), війська охорони прикордонної (WOP), корпусу безпеки внутрішньої (KBW) дислоковані у прикордонних воєводствах. Для виселення українців у вузькій прикордонній смузі було зосереджено майже чотири дивізії або чверть усіх піхотних з'єднань, якими диспонувала в той час польська армія [506, с. 59 – 60]. Все це було спрямоване на досягнення якомога швидшого завершення виселення українського населення з Польщі, тому питання пропаганди колгоспного життя та поселення в Східному регіоні розселення вже не розглядалось.

У Західному регіоні передбачалося поселити додатково 15446 сімей. Тож, план надання вільних місць у цьому регіоні збільшувався до 55 тис. сімей за рахунок зменшення розселення в Південному та Східному регіонах. Голови виконкомів обласних Рад і секретарі обкомів КП/б/У західних

областей УРСР зобов'язувалися до 15 жовтня 1945 р. скласти нові плани розселення і підготувати для переселенців житлові приміщення та господарські будівлі [548, с. 87]. Останнє було цілком реальною справою, адже станом на 1 листопада 1945 р. із західних областей УРСР уже було виселено 179309 сімей або 536719 осіб польської та єврейської національностей [446, с. 20].

Зміна планів поступово призвела до повної зміни векторів переселенських потоків лише в Західний регіон розселення. Південний та Східний регіони з осені 1945 р. до офіційного закінчення евакуації заселялися лише поодинокими переселенцями, як то: колишні червоноармійці чи вояки ВП, репатріанти з Німеччини, відсталі від своїх родин тощо. До цього ж, на 1 листопада 1945 р. евакуація була завершена в більшості повітів, в яких закерзонці висловлювали бажання поселитися в регіонах з колгоспами [506, с. 56].

Тенденція заселення лише Західного регіону розселення вкрай бентежила організаторів переселення у Москві, які робили все можливе, щоб виправити ситуацію та не допускати скупчення всіх прибулих з Польщі. У вересні 1945 р. уряд УРСР за вказівкою керівника НКВС СРСР Л. Берії заборонив розселяти у 50-кілометровій прикордонній зоні виселених з Польщі українців і зобов'язав виконавчі комітети Волинської, Львівської та Дрогобицької областей протягом місяця відселити з цієї території всі поселені до того прибулі з Польщі українські родини. Ці заходи були спрямовані на зменшення кількості переселенців у Західному регіоні розселення і, як наслідок, їх спрямування до інших регіонів, що в перспективі нічого не змінило.

Вказані заходи влади доповнювались заборонаю РНК УРСР надавати дозвіл на поселення в західних областях УРСР переселенців із інших регіонів розселення. Це було, насамперед, пов'язане з масовими втечами поселених у східних, південних та центральних областях переселенців. У таємних документах органів радянської влади зазначалося, що «ці тенденції набрали масового характеру», посилювалися втечі «в західні райони України, де

переважала індивідуальна форма ведення господарства» [441, с. 23]. Для запобігання масовим утечам влаштованих переселенців поза Західним регіоном, з 22 жовтня 1945 р. на головних шосейних дорогах органами НКВС була організована перевірка документів у громадян, що пересувалися в західному напрямку республіки [465, с. 221]. Слід зазначити, що заселення Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької), Київської та Чернігівської областей українськими переселенцями з Польщі не проводилося. Якщо подивитися на географію зазначених теренів, то чітко простежується природний територіальний бар'єр між Західним регіоном розселення, з одного боку, і Південним та Східним – з іншого.

Сподівання М. Підгорного на те, що «вказані заходи дадуть можливість у найближчі дні різко зрушити роботу щодо евакуації й забезпечити її закінчення до визначеного терміну», тобто до 1 листопада 1945 р., виявилися марними. 7 листопада 1945 р. заступник Головного уповноваженого уряду УРСР у справі евакуації Д.Кальненко доповідав в ЦК КП/б/У: «Не зважаючи на те, що на початку жовтня польські війська розгорнули масштабні операції у Любачівському, Перемишльському та Ліському повітах», а також «примусово виселяли з сіл українців», однак «все ж не подають заяву на евакуацію 35955 господарств, або 144716 осіб». Д. Кальненко вважав, що «переважна їх більшість не бажає взагалі переселятися на Україну», тим паче, що «втікачі з числа евакуйованих у східні області... поширюють всілякі фальшиві, наклепницькі чутки про колгоспи та влаштування переселенців...». Усі ці обставини змусили радянське керівництво ще раз перенести термін завершення переселення на 15 червня 1946 р. [441, с. 20 – 21].

Четвертий етап «евакуації» розпочався 1 січня й закінчився 15 червня 1946 р. За цей час була переселена найбільша кількість мешканців Закерзоння – більше 252 тисяч осіб. Характеризувала цей етап, у порівнянні з попередніми, максимальна жорстокість та безоглядність, з якою проводилося нищення й виселення мешканців українських сіл [452, с. 13]. Так, 24 березня 1946 р. на нараді з офіцерами 8 дивізії начальник штабу 5 Військового округу,

який обіймав своєю посадою терени Ряшівського та Краківського воєводств, бригадний генерал А. Дашкевич наказав для наведення порядку в українських селах запроваджувати принцип збірної відповідальності. Відповідальність за спокій у даній місцевості покладалась на групу заручників, яких у випадку нападу загонів УПА розстрілювали. За прикладом генерала А. Дашкевича, частини 9 піхотної дивізії після входження в будь-яке українське село збирали всіх чоловіків, двох-трьох із них вони відразу ж розстрілювали на очах у інших, а тим самим забезпечували безпеку своїх дій. На цій нараді кожен командир полку і окремого підрозділу 8 дивізії отримав спеціальний район для проведення операції «проти банд і для переселення українського населення». Згодом усі підрозділи ВП, що були задіяні в акції виселення, були об'єднанні у військову групу «Жешув» [441, с. 75 – 77].

На цьому етапі, як зазначає В. Кіцак посилаючись на дослідження С. Чапуги, виселення набрало форми класичної етнічної чистки, яка включала пацифікацію та спалення сіл, терор проти мирних мешканців, впровадження принципу збірної відповідальності, повальні екзекуції, проваджені регулярними підрозділами ВП. Але якщо раніше у терорі проти українців найактивнішу участь брали підпільні формування польських націоналістів і в їхній злочинній діяльності можна було звинувачувати окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер виконавчим органом терору виступали урядові збройні формування – регулярні частини ВП, які керувались виключно урядовими інструкціями [504, с. 28; 541, с. 67].

Евакуація, яка продовжувалась уже півтора роки, увійшла у фазу свого логічного завершення. Всі процеси набули стабільності. Між тим, траплялися й казуси, які неможливо було зрозуміти, і які створювали ще більше напруження у взаємодії українсько-польських адміністрацій у проблемі евакуації [24, арк. 28; 25, арк. 11; 26, арк. 30].

Загалом евакуація українського населення з Польщі в 1946 р. супроводжувалася неприкритим терором, особливо з польського боку. З радянського боку ніяких засуджуючих дій це не викликало, бо сприяло

прискоренню виселення з важкодоступних гірських районів: українців пішки гнали кількадесят кілометрів по розбитих дорогах чи лісових стежках до потрібної залізничної станції чи напряду переганяли через польсько-радянський кордон [89, арк. 18 – 19], що також зменшувало кількість потрібних для евакуації вагонів через неможливість забрати майно всього за дві години зборів, як це «пропонували» польські військові. Цим можна пояснити й розселення останніх сімей переселенців насамперед у Дрогобицькій та Львівській областях влітку 1946 р.

Процесу переселення заважали й виселені до східних областей УРСР переселенці, які самовільно поверталися на Закарпаття. Вже 5 січня 1946 р. Управління РНК УРСР доповідало ЦК КП/б/У, що антирадянська пропаганда серед переселених у східні області українців наростає, а тому «їх повернення (до Польщі) набуло масового характеру». Найбільше таких реєвакуйованих налічувалось у Горлицькому, Грубешівському, Томашівському та Новосандецькому повітах [31, арк. 104]. Характерним було те, що родини українців поверталися з майном, худобою та всім домашнім «скарбом». Це було свідченням слабого контролю прикордонників і НКВС на місцях, а також не усупільненням привезеної худоби колгоспами на місцях розселення в УРСР [86, арк. 3].

Переселенці, які повернулися з УРСР, були вже життєво навчені тому, як уникнути повторного виселення. Однак у Польщі вони зіштовхнулися з новими реаліями – замість купки радянських уповноважених, місцевої адміністрації та загонів АК, виселенням на місцях займались професійні вояки з великими повноваженнями щодо українського населення. Так, у травні 1946 р. польське державне керівництво «Жешув» «добилося збільшення кількості виселених на 180 % у порівнянні з квітнем 1946 р.». Лише підрозділами 8 і 9 дивізій протягом травня 1946 р. було виселено відповідно 5785 родин (26428 осіб) і 3624 родини (15014 осіб). Досягнуті темпи були підставою для оптимістичних заяв керівництва групи про завершення акції в зазначені терміни, хоча на початок червня 1946 р. виселенню лише з території

Жешувського воєводства підлягали 7057 родин (27787 осіб), а з урахуванням Люблінського і Краківського воєводств – 14045, які, згідно з підрахунками переселенських органів, ще залишилися на території згаданих воєводств [508, с. 37 – 38]. На 30 червня 1946 р. 9 дивізією було виселено 146258 закерзонців, а 8 піхотною дивізією – 130601 [540, с. 186].

Переселення українців із Польщі в більшості повітів завершилося під час четвертого етапу: в Замостівському повіті – 15 березня 1946 р., Новосандецькому – 1 червня, Любачівському – 4 червня, Перемишльському – 14 червня, Томашівському – 24 червня, Любартівському і Горлицькому – 28 червня, Лиському – 29 липня, Влодавському і Сяніцькому – 2 серпня 1946 р. Лише в Грубешівському повіті процес переселення затягнувся до 29 грудня 1946 р. [508, с. 34]. До кінця липня 1946 р. тривало так зване «зачищення» терену. Значні польські військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувались у лісах. Цих людей переселяли до УРСР без будь-якої документації. На початку листопада з Перемишльського, Бжозовського, Ярославського, Любачівського, Сяноцького та Лиського повітів було виселено 595 осіб. У грудні 1946 р. з кількох сіл Перемишльського повіту до УРСР виїхало близько 500 осіб. Виїжджали родини, чиє майно згоріло в результаті репресій ВП – люди мушили тікати, в іншому випадку їх чекала зима під відкритим небом [504, с. 31]. Окремою категорією були ті, кого просто спіймали польські вояки. Загалом додатково до кінця грудня 1946 р. до УРСР було виселено близько 2 тисяч закерзонців [522, с. 125].

У зазначений період переселення українців здійснювалося лише до Західного регіону, в якому до того ж, продовжували зосереджуватися родини, які самовільно виїхали з інших областей. Останнє підтверджується статистичними даними від 1 вересня 1946 р.: у Західному регіоні розселення знаходилося 77885 родин, кількістю 309867 осіб; в Південному – 22611 родин, кількістю 106237 осіб; у Східному – 10033 родини, кількістю 44378

осіб; в інших областях – 6 родин, кількістю 18 осіб [72, арк. 97; 73, арк. 98; 74, арк. 327; 75, арк. 328; 447, с. 898] (Додаток Е).

2. 2. Причини заселення українцями із Закерзоння східних областей УРСР. Географія розселення.

Для конкретизації причин заселення переселенцями саме східних областей УРСР слід чітко зазначити владну позицію обох сторін, становище й настрої польського та українського населення, церкви тощо. Ця атмосфера прямо або безпосередньо впливала на вибір кожного закерзонця.

Домінантним в організації евакуації закерзонців до УРСР з радянського боку був, насамперед, економічний інтерес, адже республіка, як зазначив Є. Місило, «потребувала людей для праці, для заселення спустошених і знищених колгоспів, зокрема в східних областях» [452, с. 15]. Багатомільйонні людські втрати під час бойових дій, масові депортації німців, татар, поляків та представників інших національностей, руїна промисловості, запусіння сільськогосподарських земель та інше були основними чинниками у визначенні кількості надання вільних місць для переселенців.

На першому етапі евакуації (вересень – грудень 1944 р.) до східних областей переселенці не прибували, бо тільки 12 грудня 1944 р. цей регіон офіційно увійшов до переліку місць розселення українців, евакуйованих із Польщі [504, с. 91]. Однак, вже з другої половини грудня 1944 р. кілька сотень родин із Білгорайського повіту виїхало у напрямку Сталінської області.

Ставлення до переселення у закерзонців східних і південно-східних повітів Польщі, які в документах були визначені як «північні» та «південні» повіти відповідно, було різним. Це було пов'язане з тим, що перша їх група до 1918 р. перебувала у складі Російської імперії й населення її вважало другою Батьківщиною та тяжіла до «руського» народу. Друга група повітів протягом тривалого часу знаходилась у складі Австро-Угорщини і Польщі,

тому місцеве населення, в своїй більшості, дотримувалось української самоідентифікації та трималося власних прадідівських земель.

Так, першими переселенцями, які потрапили до східних областей УРСР були українці Холмщини, що зазнали великих матеріальних, культурних та інших втрат від поляків. Холмщаки, що були під час Першої Світової війни поселені у центральній Росії [479, с. 37], а в 1940-х рр. повернулися на Холмщину та потрапили під польське пригнічення, зазначали: «я вернувся, бо думав, що тут буде ліпше, якби знав, як тут живеться, був би не вертався» [533, с. 54 – 55]. Вони просили не переселяти їх до Галичини, оскільки галичани й холмщаки були належали до різних церков (перші до греко-католицької церкви, другі – до православної), як було передбачено першим планом розселення. Слід зазначити, що Західний регіон розселення складався з двох доволі різних частин – північної (Волинь) та південної (Галичина). Велика кількість холмщаків, у зв'язку із зайнятістю північних областей Західного регіону розселення (Волинської і Ровенської) поляками, виїхала до Південного та Східного регіонів [448, с. 399]. Позатим, цьому також сприяла активна агітація поляків. Багато хто з останніх вороже ставився до переселення, бо воно було пов'язане з виселенням поляків із Західної України, і, вважаючи ці землі польськими, вони не хотіли перетворювати існуючий державний кордон на етнічний. У зв'язку з пропагандою польських реакціонерів про «історичні кордони Польщі... до Дніпра» більшість українців одразу записувалася на переселення не в Західну Україну, а в глибинні українські області. До цього також призводила відсутність вільного житла через небажання поляків виїжджати, позиція православного духовенства їхати на «Велику Україну», а не в західні області тощо [447, с. 131, 145 – 146]. Це призводило до двоїстої польської політики на місцях, як-то: українці можуть виїхати, але в південну чи східну Україну, щоб не зрушити з місць проживання польське населення в Галичині та на Волині.

Так, більшість населення Білгорайського повіту (2280 родин) виявила бажання бути евакуйованими до колгоспів Одеської, Запорізької,

Херсонської, Дніпропетровської та Сталінської областей, і лише 4 родини написали заяви на виїзд до Волинської області. Перші своє бажання пояснювали так: «Не бажаємо жити на кордоні або поблизу нього. Переселятися в прикордонні райони, – це все одно, що перейти з хати в сіні»; «Бажаємо переїхати в області, де ніколи не будемо зазнавати ні ми, ні наші нащадки польського ярма»; «Ми бажаємо жити і працювати у колгоспах, бо в колгоспах жити непогано. Ми це бачимо з того, що колгоспники на фронті віддано захищають свої колгоспи» [49, арк. 231]. Переселенці уявляли собі колгоспи організованими господарствами, де всі працюють з однаковою старанністю. При цьому в багатьох було бажання забрати із собою все належне майно і сільськогосподарський реманент, щоб не залишати його в Польщі, а передати до колгоспів. Окремі господарства українців мали великі пасіки, від 35 до 80 вуликів. Вони були готові залишити все, тільки б забрати із собою бджіл. При цьому вони говорили: «По приїзді в колгоспи буде і колгоспу, і мені, і я себе буду почувати рівноправним членом колгоспу» [465, с. 217; 533, с. 172]. До того ж, у першу чергу вивозили переселенців, які записувалися до південно-східних областей УРСР [544, с. 24 – 25], що значно мотивувало вибір закерзонців.

Польська влада щодо виселення посіла неоднозначну позицію. Справа в тому, що східні воєводства Польщі були звільнені від німців восени 1944 р. і поступово «обростали» адміністративним апаратом. Останній, у свою чергу, складався не тільки з прорадянсько налаштованих поляків, а більшою мірою – з представників націонал-шовіністичних організацій, прихильників еміграційного польського уряду в Лондоні та інших груп. Вони переважали у всіх адміністраціях повітів і гмін республіки. Політична різнобічність польської влади на місцях зумовлювала сприйняття та реалізацію Угоди з польським зиском. Партійно-політична чистка впроваджувалась у буденне польське життя з огляду на позицію закордонних держав, насамперед Великобританії та США. Показовим у цьому контексті є лист Любельського воєводи до КНР та ПКНВ від 2 листопада 1944 р., в якому він зробив

висновок про «неслушність положення про «добровільність», оскільки потрібно йти на примусове виселення всіх, хто під час окупації визнав себе українцем і співпрацював із німцями». У деяких місцях польська влада прагнула матеріально заохотити українців до швидкого переселення, уживши низку заходів фінансово-господарського характеру. Так, 7 листопада 1944 р. ПКНВ видав циркуляр про пільги для українського населення, яке заявило про намір виїхати з Польщі. У ньому передбачалося анулювати всі заборгованості, пов'язані з натуральними повинностями, податками, несплаченим страхуванням [540, с. 118, 128, 151 – 152]. Однак, залишалися старости повітів, які не зважали на постанови влади і змушували всіх підряд здавати натуральні поставки, і платити податки [504, с. 20].

Щоб не залишитись без багатотисячної української робочої сили, наприклад, у Грубешівському повіті польськими націоналістичними елементами були розповсюджені провокаційні чутки про репресії з боку органів радянської влади над українцями, які переселялися до УРСР. Крім цього, ходили й інші чутки, які негативно впливали на висловлення добровільного бажання евакуюватися: «Більшовики Вас дурять, вони посадять Вас у вагони і вивезуть до Сибіру»; «Після перемоги над Німеччиною обов'язково відбудеться війна між Радянським Союзом, Великобританією і Америкою, і кордони Польщі, можливо, будуть простягатися до Дніпра»; «Люблінська Угода є незаконною, оскільки її не підписав Сталін» та інші [444, с. 222, 268]. Ці заяви змушували українців-прихильників переселення шукати відповідей на них у представників евакуаційних комісій, а відтак і направлятися «за вказівкою» останніх до Південного та Східного регіону розселення.

Значний внесок до агітаційної роботи зробило православне духовенство Закерзоння [464, с. 186]. Зокрема, православні священники, користуючись присутністю ЧА в Польщі, домагалися покращення стану православної церкви та українського населення в польській державі. Через неможливість перебування православного населення в межах нової демократичної Польщі,

православне духовенство просило в райуповноважених дозволу на переселення цілими приходами, щоб зберегти свою паству на нових місцях [447, с. 130]. Вони були впевнені в своєму майбутньому, знаючи про покращення становища православної церкви у СРСР та її співробітництві з радянською владою в роки війни. Цієї ж лінії надалі дотримувались і православні парафії Західної Лемківщини, що згодом і призвело до заселення їхніми парафіянами саме центральних і східних областей УРСР.

Так, 12 жовтня 1944 р. у селі Гостівка Грубешівського повіту відбулися збори православного духовенства, які щодо переселення прийняли таке рішення: «Холмська губернія була організована Росією, як територія православного населення, і тому ми всі помремо, але зі своєї землі нікуди не поїдемо». Невдовзі під тиском Грубешівського військового коменданта духовенство погодилося переселитись, але знов таки цілими парафіями. Показовим є і такий факт: холмський православний архієрей, якому підпорядковувалися священики в Замост'євському, Грубешівському, Томашівському, Білгорайському і Красноставському повітах, не тільки схвалював переселення, але й заохочував душпастирів за його добру організацію. Він обіцяв винагородити золотим хрестом тих із них, приходи яких швидше та організованіше переселяться до УРСР [477, с. 28].

Траплялися випадки, коли священики виконували роль «ходоків» від українського населення для з'ясування умов евакуації. Один зі священиків просив евакуаційні органи, щоб йому надали можливість поїхати до Луцька, порадитись із архієпископом про напрямок виїзду, а також, щоб йому дозволили взяти всі іконостаси. Але органи НКВС йому відмовили [447, с. 115]. Населення свято вірило в дійсну можливість повного поновлення власного побутово-господарського і національно-релігійного життя в УРСР. Самі ж радянські керівники планували розчинити українців у зрусифікованому середовищі спочатку південних, а згодом – східних і центральних областей УРСР та політично знешкодити їх сильну культурну, релігійну та національну свідомість. У цьому ж контексті радянсько-

партійний апарат нав'язував виселеним українцям ідею неминучого вступу до колгоспів та безперспективність індивідуального господарювання [440, с. 18]. Особливий акцент робився на державній допомозі, кредитуванні, забезпеченні присадибними ділянками тощо.

Станом на 1 січня 1945 р. до Західного регіону розселення було подано 3862 заяви, до Південного – 34349, а до Східного – лише 6. В інші області (Вінницька та Київська) – 14 [66, арк. 162]. Такий стан речей не відповідав плановим програмам відновлення та відбудови промисловості й колгоспів центральних і східних областей УРСР. Тому, починаючи з весни 1945 р., географію розселення переселенців повністю визначали референти на місцях виселення у Польщі. Це підтверджується даними про збільшення кількості українців прибулих із Польщі на терени Східного регіону протягом 1945 р.: станом на 15 червня – 5256 родин (21873 особи) [68, арк. 185]; 15 жовтня – 9816 родин (43157 осіб) [447, с. 578] тощо [61, арк. 19 – 21; 63, арк. 198 – 205; 64, арк. 184 – 186].

З початком роботи евакуаційної комісії у кожному українському селі створювався актив із найбільш авторитетних господарів, які вели агітацію за виїзд. Це, перш за все, було розповсюджено серед сіл, які найбільше постраждали від проходження фронту та постійних грабунків з боку польських банд [35, арк. 20], як, наприклад, район Дуклянського та Лупківського перевалів у Карпатах. Майже всі мешканці таких сіл відмовлялися від отримання індивідуальних наділів землі й заявляли про своє бажання працювати у колгоспах. Частина з них просила, щоб після переселення організувати колгосп із колишніх односельців [440, с. 311], серед яких більшість була родичами. Таке становище сприяло тому, що основна кількість переселенців потрапила саме до центральних і східних областей УРСР під час другого етапу (січень – серпень 1945 р.), коли були повністю звільнені від німецької окупації найзахідніші українські етнічні території в Польщі. Більшість переселенців, яка була направлена до східних областей УРСР упродовж другого етапу евакуації, походила з польських повітів, заселених лемками – Кросненського,

Новосандецького, Горлицького, Ясловського і Новоторзького. Однією з причин цього було русофільство місцевого населення.

Загалом, русофільство на Західній Лемківщині було розповсюджено з початку XX ст. та під час Першої Світової війни у 1914 – 1917 рр., коли російська армія на деякий час звільнила карпатські гори, що надало надію місцевим лемкам на спільне співіснування з «руським» народом. Починаючи з 1926 р., через діяльність інтелігенції та церковних діячів значна частина закерзонців перейшла з греко-католицької віри на православну. Це сприяло розповсюдженню москвофільства. Воно значно зросло під час визволення регіону від німців військами ЧА взимку-навесні 1945 р. Під час евакуації багато лемків цього регіону «рвалося до Росії» [512, с. 11, 39] через агітацію радянських партизан, які першими входили до сіл після відступу німців. Навіть при заповненні переселених документів виявилось, що в Карпатах і сусідніх повітах поруч з 439903 українцями мешкало 18759 русинів і 23848 «руських» [40, арк. 28; 447, с. 235], які мали намір «повернутися на історичну Батьківщину». Така національна самоідентифікація не була дивиною, адже москвофільство було дуже розповсюдженим явищем не тільки серед лемків Краківського воєводства, а й серед лемківської діаспори у США (Лемко-Союз) [483, с. 29 – 30]. Такі настрої трималися і завдяки колишнім трудовим мігрантам з Карпат, які ще за Російської імперії мали нагоду добре попрацювати у промислових регіонах, а також побачити заможні господарства українських селян під час столипінських реформ. Проте дія Угоди розповсюджувалася лише на територію УРСР і бажання переселенців потрапити до «Росії» було влучно реалізоване шляхом їх направлення до найбільш зрусифікованих східних областей республіки таких, як Ворошиловградська, Сталінська та Харківська.

З одного боку, на переселення до самих східних областей УРСР українців штовхав страх за своє існування, матеріальні блага і моральний стан. Цей страх і став одним із головних факторів, що впливав на рішення про переселення якнайдалі від польського кордону. Це зумовлювалося беззахисністю перед польськими шовіністами, які безкарно чинили утиски

українцям у момент безвладдя, що перетворювалось у знищення цілих українських сіл. З іншого боку, дії уповноважених по евакуації на місцях не завжди були чемні та навіть законні по відношенню до переселенців. В апараті, як і в усіх державних структурах, було чимало співробітників, які проявляли непомірну запопадливість у виконанні покладеного завдання. Бажаючи подати високий відсоток переселених, як результат власної напруженої роботи, представники апарату проводили не тільки законну агітаційну діяльність, але й діяли шляхом тиску та обману [477, с. 26 – 27].

Одним із шляхів мотивації добровільного переселення українського населення у південні, центральні та східні області УРСР було неправильне інформування щодо різних питань. Неодноразово траплялись випадки, коли прибулі з Польщі у східні та центральні області УРСР, особливо селяни Грубешівського і Білопідляського повітів, вимагали наділення їх індивідуальними господарствами. У своїх вимогах вони посилялися на обіцянки районних уповноважених [29, арк. 64], хоча весь штат працівників за інструктажем мав знати про те, що вирішення земельного питання у зазначених регіонах відбувалося через працю в колгоспах. Тут варто згадати вказівки Д. Коротченка, датовані ще 23 – 24 жовтня 1944 р.: «Не треба бути страшно обережним, увага, звичайно, потрібна, але все-таки наполягайте на відправленні... Врахуйте цю особливість – селянин залишає місце, де жив його дід і прадід. Значить треба так поставити справу – збирайся і виїжджай» [447, с. 94]. Наведений факт свідчить про те, що представники апарату діяли за принципом «результат виправдовує засоби».

Проте, позиція радянського керівництва була чітко визначена й обумовлена Угодою. Радянська влада пояснювала підписану Угоду «турботою» про українців Закерзоння: «Угода стала прекрасним розв'язанням проблеми національної меншини в Польщі і була продиктована дружніми стосунками між двома слов'янськими народами. Витікаючи з доброзичливих стосунків між українським і польським народами, взаємна евакуація населення повинна була сприяти подальшому поглибленню

дружніх відносин між ними і готувати ґрунт до непорушності нових державних кордонів між Радянською Україною і демократичною Польщею» [447, с. 32]. Одночасно з офіційними заявами закерзонцям продовжували розповідати про «ковбасу, що росте на деревах», про найбагатші чорноземи у світі, про те, що селяни СРСР не сильно завантажені роботою та носять чоботи зі шкіри, про тимчасовість перебування на території УРСР де «плоти побудовані з ковбас, а дороги викладені салом» [525, с. 74] тощо. Дехто був переконаний, що Сталін таки збере українські землі [519, с. 15]. Згодом такі методи роботи перестали давати результати і були використані більш примусові, такі, як залякування закерзонців, шантаж, побиття та інші.

Свою власну позицію щодо евакуації представники українських етнічних груп виявляли шляхом написання колективних заяв громадами цілих сіл. Прикладом може слугувати заява від 11 березня 1945 р. із найзахідніших українських (лемківських) сіл: Біла Вода, Чорна Вода, Шляхтова та Явірки, які знаходились майже під Краковом. У ній, зокрема, йшлося про те, щоб «вступити в одну сім'ю з рідними братами Великої Радянської України і вступити в ряди Непереможної Червоної Армії і бити ворога, як б'ють його наші рідні брати...», а також «щоб нас переселить на родну землю України і просимо нашої прозби не отказать» [452, с. 90 – 91]. Такий настрій радянськими представниками сприймався як бажання їхати в будь-яку область УРСР, аби подалі від поляків. Саме тому для виконання плану всі охочі саме цих сіл були вислані до Ворошиловградської та Сталінської областей.

Наприклад, у Горлицькому повіті евакуація розпочалася лише 1 квітня 1945 р. На її початку основна маса населення була настільки патріотично та прорадянськи налаштована, що з нагоди переселення до УРСР у багатьох церквах відбулися богослужіння на честь Й. Сталіна, радянського уряду і радянського народу. Вже у травні – липні 1945. р. до УРСР виїхала 3001 родина, яка складалася з 12867 осіб із загальної кількості, проживаючих у Горлицькому повіті українців (3987 родин – 17316 осіб). Радянські райуповноважені, скориставшись завзяттям населення, переважну більшість

із них – 2712 родин, планово відправили до Ворошиловградської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської, Сумської та Харківської областей, тобто до Східного регіону розселення. Так само планово українців Яслівського повіту «за усною вказівкою головного уповноваженого з переселення М. Підгорного» направили (1691 родина з 1780) до Ворошиловградської та Сталінської областей [44, арк. 3 – 5; 45, арк. 8].

Посилаючись на спогади сучасників тих подій, а також на виявлені факти, коли мешканців кількох сусідніх сіл переселяли в одну область, а навіть в один район, можна стверджувати, що переселення до УРСР відбувалась, враховуючи родинні зв'язки та сусідську «солідарність». Національно-етнічною особливістю українців завжди були міцні родинні зв'язки. Так, варто було умовити записатися на виселення кілька родин із села або змусити їх, як за ними відразу йшла своєрідна ланцюгова реакція – всі родичі намагались записатися до тієї ж області, аби бути поруч. Цьому сприяла й розповсюджена малописьменність і політична безграмотність населення. Саме таким чином була переселена більша частина українців Закарпаття до східних областей. Переважно це були родини москвофілів, прихильників комуністичної партії, тих, хто вже раніше бував на заробітках на шахтах і заводах Донбасу та мав про це добру згадку.

Значну роль в евакуації переселенців до східних областей УРСР відіграли військові коменданти і нижчий офіцерський склад ЧА. Хоча військовики і не входили до складу апарату Головного уповноваженого, але отримували завдання командування насамперед, надаючи допомогу в цій справі [477, с. 44]. Це можна пов'язати із продовольчою вигідністю швидкого й масового виселення українців. Останні, згідно з Угодою, мали залишати на місцях, а точніше – здати до заготівельних пунктів тієї ж таки ЧА, в обмін на документальні засвідчення, зерно і худобу. Разом із тим, кількомісячне перебування фронту на терені Сянокського, Кросненського та Ясловського повітів та інших територій призвело до знищення майна кількох десятків українських сіл. Біженці зі знищених сіл оселились у сусідніх селах у своїх

родичів та знайомих і, в прямому сенсі цього слова, з'їдали те, що мало дістатися ЧА. Це, у свою чергу, змушувало якнайшвидше евакуювати «зайве» населення, і, найголовніше, – без майна, що робилося різними шляхами. Голі та босі українці-біженці не мали іншого варіанту, як повірити розповідям про забезпечене колгоспне життя і записатися на виїзд до «колгоспного раю».

Майновий стан переселенців слугував однією з причин вибору поселення саме в колгоспах східних областей УРСР. Усі закерзонці в господарському розвитку мали чітко виражені сільськогосподарські тенденції. Основними економічними труднощами на Закерзонні, насамперед, у сільському господарстві впродовж першої половини ХХ ст. були: перенаселеність сіл і крихітні земельні наділи. Польська аграрна реформа, що розпочалася згідно з декретом від 6 вересня 1944 р., ліквідувала панські та церковні земельні володіння. На Холмщині та Підляшші малоземельних українців землею не наділяли; у Надсянні ж стан селянських господарств поліпшився. Загалом, економічна картина вимальовувалася жахлива: українське населення було витіснене на гірші землі, через що зростала бідність, збільшувався надлишок робочої сили [468, с. 158 – 160]. Це становище вміло використовувалося для агітації запису на переселення до колгоспів. Зазначалося, що орної землі вистачало всім господарствам, плодючий чорнозем приносив набагато більші врожаї, роботи було багато і не треба було мігрувати на сезонні заробітки за кордон. Це й зумовлювало інтерес до переселення на схід УРСР, у першу чергу – в багатодітних родинях, які в той час не мали можливості себе забезпечити.

У свою чергу, в квітні 1945 р. радянські урядовці намагалися залучити до переселення й українські об'єднання, розташовані в Польщі, зокрема Лемківський центральний комітет Робітничо-селянської партії, яка діяла в Горлицькому повіті. З цією ж метою М. Підгорний пропонував польській владі вжити радикальних заходів щодо українських організацій, які проводили антирадянську діяльність, спрямовану на зрив переселення [540,

с. 161 – 162]. У першу чергу, це стосувалося «Просвіти» і різноманітних українських церковних та торгівельних організацій.

Сучасний науковець В. Кіцак зазначає, що досить часто бажання закерзонців переїхати до Східної України було швидше бажанням тих чиновників переселенських комісій, які формували ешелони. Коли людей силою або обманом приганяли на станцію з оточеного радянськими чи польськими військами села й змушували розписуватись у списках осіб, що погодились на добровільний виїзд, то, само собою зрозуміло, ніхто їх уже не питав, куди вони дійсно хотіли їхати. Тих же, хто відмовлявся підписувати такі документи, просто тримали на залізничних станціях доти, доки голод, холод чи бандитські грабунки не змушували нещасних підкоритися долі та їхати туди, куди наказують [505, с. 97 – 98].

Обрання області для переселення частково залежало від професійної орієнтації самого переселенця. Так, майже в усіх польських повітах уздовж Карпатського хребта знаходились нафтові видобутки. Це вплинуло на вибір значної маси переселенців Ліського, Сяніцького, Кросновського та інших повітів евакуюватися до Дрогобицької та Станіславської областей, де знаходилися такі ж родовища [468, с. 166 – 167]. Можна припустити, що тим самим мотивом керувалися закерзонці, які записалися до промислових областей, як-то: Дніпропетровська, Запорізька чи переселенців, які сподівались отримати роботу на промисловості, що знаходилась саме на Донбасі та в районі Харкова. Щодо цього промовистим є той факт, що саме у східні області УРСР агітували кваліфікованих і некваліфікованих робітників, кустарів, медиків, художників, вчених та інших. Слід згадати, що про ці умови сповіщали й білоруське населення, яке також у цей час евакуювалося з Польщі [30, арк. 64]. Останнє насправді частково опинилося у східних областях України.

Перепоною на шляху до місць розселення залишалось транспортне питання. Наприклад, 7 травня 1945 р. на залізничній станції Сокаль Львівської області було зосереджено 1400 сімей переселенців, а на станції Белз – більше 1000. Разом зі своїм майном та худобою переселенці очікували прибуття

ешелонів понад півтора місяця. Ці люди перебували під відкритим небом у виключно важких матеріальних та санітарних умовах. У силу цього мало місце розповсюдження захворювань на грип, шлункові та інші хвороби, що призводило навіть до летальних випадків. Через брак харчів люди змушені були ходити по навколишніх селах та просити у місцевого населення допомоги. Це могло призвести до епідемій та розповсюдження хвороб. Із цих причин серед переселенців існувало два настрої: перший – повернутися назад до Польщі, або другий – прибути на місце нового поселення та активно включитися до розгорнутої весняної посівної кампанії [58, арк. 55 – 56]. Траплялися випадки, коли переселенці, що записалися на переїзд, в тому числі в східні області УРСР, поверталися додому й не бажали евакуюватися, а виведені на станцію, вимагали негайного відправлення або повернення додому, звинувачуючи працівників комісії в обмані та створенні голодної смерті для них, бо вони поспішили виїхати і не засіяли свої поля, а дехто навіть продав частину свого майна. Мали місце й випадки погроз вбивства активістів евакуації [54, арк. 27]. Такий стан речей ускладнював, а здебільшого – робив абсолютно неможливим виконання завдань з переселення.

Не обходилося й без конфузів. Так, багато хто з переселенців, обравши одну область за місце майбутнього поселення, не по своїй волі опинявся зовсім в іншому місці. Наприклад, ешелон за № 202 у складі 56 вагонів з українським населенням 8 червня 1945 р. був відправлений зі станції Володимир-Волинський до станції Роздольна Одеської залізниці, де за проханням Одеського облвиконкому, управлінням тієї ж залізниці був переадресований на станцію Веселий Кут для розселення в Гросулівському районі. Але родини, які записалися до Дніпропетровської (12 вагонів – 26 родин) та Полтавської (6 вагонів – 16 родин) областей відмовилися розселятися в Одеській області й вимагали відправлення їх за місцем призначення. З 11 по 30 червня за клопотанням Одеського облвиконкому цим родинам були надані 18 вагонів для від'їзду [71, арк. 331]. На жаль, це були не поодинокі випадки, коли цілі ешелони не доїжджали до місць

призначення, а зусиллями місцевої влади примусово залишалися на півшляху. Крім цього, були і втечі, як також і велика кількість смертей від жахливих умов переїзду. Так, за даними М. Підгорного, на 1 січня 1946 р. з польських станцій до Харківської області було відправлено 426 вагонів, у яких їхало 1052 господарства / 4571 переселенець, але на місце прибуло 424 вагона з 918 господарствами / 4122 особами. Різниця складала 134 господарства, 449 переселенців [358, арк. 10 – 10 зв.].

У Польщі польська місцева адміністрація використовувала погіршення майнового стану закерзонців, як поштовх до переселення. Так, у Горлицькому і Новосончському повітах старости й місцева польська влада відразу намагалися стати на шлях не евакуації всіх бажаючих, а відбіркового виселення окремих українських сімей, які відбиралися ними за ознакою політичної неблагонадійності або тому, що були тягарем для місцевої влади (збіднілі, юродиві, каліки, сироти, тяжко хворі тощо). Усіх їх майже силою саджали до вагонів. Певна річ, що про вибір місця нового поселення і мови бути не могло. У більшості повітів польська влада видавала незаконні розпорядження про те, щоб з українців збирали всі заборгованості по натуральним поставкам і податкам, що суперечило Угоді. Також велика кількість переселенців не отримала документів за здане місцевій польській владі зерно, фураж, овочі. Місцева влада, якій було надане таке право, у зв'язку з відсутністю представників ЧА, саботувала видачу необхідних документів. Було зафіксовано безліч випадків пограбувань тих сімей українців, які записувалися на виїзд до УРСР [477, с. 80 – 81]. При від'їзді майно, взяте українцями з собою, поляки обмежували 2 тонами, як це було зазначене Угодою. Однак, до цієї маси приписували також вагу худоби, що не передбачалось зазначеним документом. Залишившись, таким чином, «голими і босими», українці мусили їхати до колгоспів, бо індивідуальне господарство «голими руками не потягнеш».

Закерзонці, які володіли значними земельними наділами, худобою, конями, великими будинками, з самого початку не збирались виїжджати, заяв

не подавали, при розмові з Райуповноваженими з евакуації їхати категорично відмовлялись, а з 1945 р. навіть почастишали випадки втечі українського населення в ліс чи сусідні вже виселені села, задля запобігання силовому виселенню [35, арк. 21, 23]. Так, із 705 господарств, що відмовлялися переселятися з Горлицького повіту, за інформацією районного уповноваженого з евакуації, було 97 куркулів і 264 середняки, решта припадала на торгівців, духовенство, міську та сільську інтелігенцію [38, арк. 46], тобто на людей забезпечених, освічених і національно свідомих.

Щодо впливу майнового стану на вибір географії розселення слід згадати й дії АК. Вона вела агітацію серед українців, переконуючи їх не брати своїх речей під час переселення, мотивуючи це тим, що «все одно на кордоні під час перевірки всі речі відберуть. У СРСР всі бідні, а тому радянська влада не допустить, щоб ви приїхали туди з великим майном». АК також забороняла українцям продавати своє майно, розраховуючи на те, що вони залишать його перед від'їздом. Траплялись випадки, коли вояки АК змушували місцевих поляків нічого не купувати у виїжджаючого українського населення, підводячи їх тим самим до затримки від'їзду або ж до залишення у Польщі більшості зі свого майна [540, с. 144].

Польська влада наголошувала на тому, щоб польське населення всіма силами допомагало евакуації українців, але поляки-односельці не надавали підводи для вивозу своїх земляків [57, арк. 51]. Тривалий час підвіз переселенців робився підводами, які мобілізувалися у місцевих поляків із великими труднощами – три чверті штату райуповноважених займалися тільки цією проблемою. Польське населення у своїй більшості не бажало надавати свої підводи, всіма силами противилося мобілізації, ламало колеса, голоблі, рвало зброю, тікало до лісу, аби тільки не перевозити українців на станції. До того ж, слід зауважити, що саме ранньої весни 1945 р., коли була найбільша розпутиця та посівна кампанія, зростали й затримки евакуації [54, арк. 7 – 8]. Насправді ж, доходило навіть до казусів, коли радянські уповноважені з переселення у гмінах силою забирали підводи для швидшої

евакуації українців, що вело до конфлікту з місцевим польським населенням та місцевою польською владою. За ненадання підвод затримувалися й ув'язнювалися війти та солтиси, а за ненадання вагонів каралися начальники залізничних станцій [57, арк. 49]. Сам М. Ромащенко констатував, що «іноді... приходилося в процесі роботи переборювати не тільки пасивне ставлення місцевих представників влади до питань евакуації, але навіть зустрічатися з прямою протидією та провокаційними нападами окремих робітників повітового чи то гмінного апаратів» [477, с. 71].

Ставлення місцевого польського населення до евакуації було двояке: з одного боку, вони піддавали українське населення різного роду переслідуванням – ображали, закривали українські школи, грабували, виносили неправдиві судові присуди тощо, а з іншого, – багато поляків було проти вивезення українців [39, арк. 8]. Вони вважали, що землі, які були зосереджені в руках українців були незначні, мали вони з них небагато, та й їх самих було небагато, а поляків із Західної України «приїде більше і тоді буде зовсім погано» в земельному питанні [447, с. 115]. Особливо такі настрої були розповсюджені в місцях проживання змішаних польсько-українських сімей.

На відміну від офіційної польської позиції, частина адміністративної польської влади на місцях проводила й політику «вмовляння» українців, які вже надумали евакуюватися, для того, щоб ті залишалися. Не останню роль у цьому відігравали зв'язані з адміністрацією офіцери прикордонної служби. Так, прикордонники надавали безкоштовні підводи тим особам, які хотіли повернути зі станції Новий Санч до своїх сіл [440, с. 556]. У Ярославському повіті польська влада видавала закерзонцям необхідні польські посвідчення з метою зупинити евакуацію деяких родин. Аналогічна ситуація відбувалася в УРСР: українці, які самовільно виїхали з УРСР назад до Польщі в більшості випадків поверталися з польськими репатріаційними документами. На місцях вони, крім вимог, просили відновити польське громадянство, щоб наново не потрапити до евакуаційної комісії або запобігти військовим знущанням із боку польських військ. Однак, керуючись циркуляром Міністерства

громадської адміністрації від 31 серпня 1945 р. № ж. П П. 11798/1405/45/488/тйн, в якому йшлося про справу нелегального повернення вже евакуйованих до УРСР українців, старости польських сіл передавали останніх компетентним радянським органам [444, с. 556, 910, 912].

Дії польських військових формувань однозначно були спрямовані на виселення українців. Так, часто використовувалися методи колективної відповідальності – з кожного села брали бранців і встановлювали строк приготування всіх родин до виселення; метод голоду – вояки зганяли всіх мешканців села до пивниць і кількадечним голодом змушували «добровільно» виїжджати тощо [446, с. 493 – 495]. АК та інші польські націоналістичні угруповання з новою силою і жорстокістю розправлялися з цивільним українським населенням, звинувачуючи його за втрату Польщею «східних кресів» [500, с. 61]. Таке нестерпне становище стимулювало переселенців їхати якнайдалі.

Протидією насилля з боку ВП та радянських представників виступала лише УПА. Під час рейду військовий склад УПА організував у селах мітинги. На мітингах чотові політвиховники виступали з рефератами, в яких закликали населення проти виїзду до УРСР. Населенню також надавалися вказівки, як треба було боротися з примусовим виселенням. Розуміючи військову перевагу ВП, УПА серед усього населення пропагувала толерантність до тих українців, які були змушені виїхати до УРСР, і водночас зневагу до тих, хто добровільно кидав власне житло, як до «зрадників» [76, арк. 38 – 39; 453, с. 54]. У 1945 – 1946 рр. УПА та АК порозумілись та спільним фронтом виступили проти радянської влади і евакуації населення. Їх спільні дії були направлені на зрив цього процесу. Саме тому робота провадилась більшою мірою поміж того населення, яке написало заяву на виїзд. Методи зриву евакуації були різними: систематичні пограбування, побиття, вбивства, підпал майна, розповсюдження антирадянських чуток та інше. До цього слід додати тиск, погрози та вбивства референтів по переселенню, руйнування мостів та телефонних ліній тощо [80, арк. 16].

Позитивне ставлення поляків до евакуації українського населення було наслідком терору УПА щодо польського населення на Закерзонні. Якщо восени 1944 р. більшість поляків вела роботу, спрямовану проти евакуації, то, починаючи з 1945 р., чимала їхня кількість зверталася до переселенських комісій зі словами: «Ми вам дамо підводи, коней і людей, тільки заберіть від нас цих бандерівців» [447, с. 150]. Така позиція не була сталою, а залежала від взаємовідносин у самих селах у той чи інший період. Наприклад, один поляк у Горлицях висловлювався: «в Польщі можуть залишитись лише чесні лемки і руснаки, які що є лояльними у відношенні до польської влади і не мають нічого спільного з українцями» [540, с. 57].

Серед українців випадків негативного ставлення до переселення також вистачало. Так, було розповсюджене прислів'я: «Сян і Бистриця – українська границя». Саме тому певна кількість українців, що мешкали в районах східніше р. Сян, вважали включення повітів Закерзоння до складу Польщі тимчасовим і не поспішали з поданням заяв на виїзд [444, с. 222]. Так, населення с. Галучкова, в якому налічувалося 116 українських господарств, заявило уповноваженим з переселення: «Ми не бажаємо не тільки їхати, але й слухати, нам нікуди їхати, у нас Україна тут». Були й інші аналогічні відгуки: «Якщо у Вас кордон на сході, то у нас кордоном є Сян», «Ви можете їхати, а у нас Батьківщина тут, і їхати ми не збираємось, наш український кордон має бути до Криниці», – тобто крайнього населеного українцями пункту в передгір'ях Татр, поблизу Кракова [447, с. 95] тощо. Власні бажання щодо приєднання Холмщини та інших територій до УРСР місцеве населення висловлювало і раніше – червоноармійцям і командирам ЧА, коли останні перебували на цих теренах, а також у сотнях листів на ім'я Й. Сталіна та М.Хрущова [440, с. 313]. Ця категорія українського населення складалася в основному з малоземельних селян. Їх переселення до УРСР, у більшості випадків, для них же аргументувалося радянською владою як тимчасовий засіб уникнення непорозумінь із польською владою.

Своє негативне ставлення закерзонці висловлювали відкрито. Так, під час зборів населення у с. Стефковій 26 квітня 1945 р. у відповідях на пропаганду евакуації одна жінка заявила: «А тут що, не Україна? Україна по Сян і не маємо потреби виїжджати». У сусідньому с. Ваньковій доти всі слухали представників евакуаційної комісії, доки не згадали про виїзд, тоді ж всі порозходились. У с. Пашовій у відповідь переселенській комісії одна жінка сказала: «Вистачить, що ви наших мужів потратили, нас вам вже не вдасться обманути, хіба ми не чули, як там люди мруть з голоду» [452, s. 120, 604]; «Ми ще з голоду не помираємо, як-небудь проживемо», «Поїдемо тоді, коли Україна буде самостійною», «Чого туди їхати, коли там все зруйноване», «Все українське населення живе тут з дідів прадідів й живе непогано, а на Україні, коли не було колгоспів, то жили непогано, а тепер голодують» тощо. Таким настроєм сприяли і численні листи від переселенців, розселених у східних, центральних і південних областях УРСР. Так, мешканка с. Бжезовець заявила: «Один російський вояк отримав від своєї дружини з України листа, в якому вона написала, що з Польщі приїхали якісь дикі люди, ходять, вештаються, просять аби їм надали житло, а їм хат не дають. Як же нам їхати, коли нас там вважають дикунами, краще викопати землянку під горою і загинути тут» [441, с. 451]. Негативна інформація про життя в УРСР надходила в Закерзоння від раніше евакуйованих односельців чи родичів [517, с. 123 – 124].

Із метою уникнення переселення, закерзонці вдавалися до різноманітних спроб зміни національності та віросповідання, і незначній кількості це вдалося [537, с. 151; 540, с. 55]. Окрім того, залишались у Польщі й шляхом підкупу офіцерів ВП, вступу до Польської партії робітничої, поновлення американського підданства, отриманого під час заробітків у передвоєнний період, тощо [506, с. 58]. Взагалі, українці південних повітів, які мали власну землю, щодо евакуації займали ситуативну позицію, але «тримали клунки на поготунку». Вони уважно придивлялись до того, як ставляться до переселення священники, вчителі,

заможні селяни [540, с. 155]. Цьому сприяла доброзичливість із поляками-односельцями, а також присутність націоналістичних організацій, налаштованих на відродження українського життя часів Генеральної Губернії. Здебільшого українська молодь, вступаючи до лав УПА, саботувала виконання усіх розпоряджень органів місцевої польської влади, прибирала до своїх рук торгівлю, організовувала в якомога найширшому масштабі систему шкіл, тобто намагалася налаштувати подальше українське життя в Польщі. Слід зазначити, що траплялись випадки донощитва українського населення на дії боївок УПА «заради отримання ласки влади і залишення на своєму старому місці» [449, с. 55 – 56].

У зв'язку з виселенням українців однією з інструкцій командирам УПА рекомендувалось у випадку неминучості переселення повстанцям і підпіллю ОУН у Закерзонні разом з українським населенням оселитися саме в східних та центральних областях УРСР. До кожної великої групи переселенців планувалося призначити кількох досвідчених членів ОУН. Глибоко законспірованим підпільникам заборонялося створювати організаційну мережу на місці нового поселення для запобігання їх передчасного викриття органами НКВС [531, с. 13].

Окрім зазначеного, існували й інші проблеми, а саме: почастишали випадки повернення родин, які були евакуйовані на територію УРСР у 1944 р., назад до Польщі. Останні заселяли свої ж раніше залишені господарства, чим перешкоджали розвитку господарств польських осадників, а також проводили антирадянську агітацію щодо переселення. Разом з тим, поверталися демобілізовані солдати ЧА, більшість родин яких була евакуйована до УРСР, вони поширювали чутки, що при демобілізації отримали гарантії надання їм земельних ділянок і таким чином, відмовлялися добровільно переселятися, подаючи приклад іншому населенню. Останні ще пояснювали своє повернення до Польщі тим, що радянська влада дозволила їм повернутися туди, куди вони бажають. Така ж ситуація склалася і в питанні з українцями, які поверталися з таборів і робіт із німецьких територій. Цікавим моментом

було й те, що вони вимагали повернення будинків і майна, залишеного їхніми родинами, які добровільно виїхали до УРСР [444, с. 608, 694 – 695]. Натомість, польська міліція арештовувала колишніх червоноармійців, звозила до одного місця і примусово наполягала записуватися на виїзд до раніше евакуйованих членів їх родин до УРСР [542, с. 81 – 82].

Змішані українсько-польські родини; неможливість розділу спільного з поляками майна; відсутність працездатних членів родини чи очікування рідних із Німеччини, ЧА або ПВ; хвороба окремих членів родин; різні погляди між членами родин; отримання від польської влади майна вже вибулих українських родин; встановлення спокійного життя у зв'язку з ліквідацією польських нападів та інше – були основними чинниками того, що родини переселенців протягом 1945 р. виїжджали неповними [35, арк. 20 – 21]. Надалі такі родини були тим магнітом, який все ж таки притягував усіх членів родини до одного місця.

Із самого початку евакуації будь-яким заходам, спрямованим на її прискорення, противилось греко-католицьке духовенство. Основними підвалинами негативного ставлення до виїзду слугували: територіальна близькість до національно-повстанського руху, а також духовна його підтримка [549, р. 46 – 47], відсутність дозволу на переселення від Перемишльського єпископа Й. Коциловського, відсутність греко-православних приходів в УРСР тощо [540, с. 145].

Згідно дозволів греко-католицького духовенства, єдиним варіантом оселення в УРСР могли бути українські території з греко-католицькими парафіями в Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тарнопільській областях, які до 1946 р. були зайняті польським елементом. Згуртованість у греко-католицьких церковних громадах була міцніша, ніж у православних, що й визначало протягом довгого часу відмову населення Перемишльської єпархії від переселення. Це підтверджується інформацією початку 1945 р. про те, що з Ліського, Любачівського, Перемишльського та Ярославського повітів подало заяви на виїзд лише 4,2% населення, що там мешкало. Все це

зумовлювалося також перебуванням відділів УПА на терені та, більшою мірою, саме позицією греко-католицького духовенства [55, арк. 5].

На останню, як центр протидії, і була звернена головна увага під час наради з питань переселення українців, яка відбулася 11 квітня 1946 р. у Перемишлі. На ній були присутні: жешувський воєвода М. Клісберг, директор департаменту Міністерства Суспільної Адміністрації К. Грабовський, керівники служби безпеки, а також командування польських військових частин. Воєвода М. Клісберг запропонував заарештувати єпископа Перемишльського і Дрогобицького Й. Коциловського, бо з території Перемишльського повіту в Україну «добровільно» виїхала найменша кількість українців, згуртованих у церковні громади. При цьому таємний радник Жешувського воєводства полковник державної безпеки НКВС СРСР М. Новіков заявив, що потурбується про всі формальності, пов'язані з арештом єпископа. Невдовзі це й було зроблено. 26 квітня 1946 р. Й. Коциловський разом з апаратом єпископату в кількості 16 осіб був заарештований органами безпеки м. Перемишля і під керівництвом М. Новікова переправлений до Управління НКВС м. Львова. Звіди єпископа етапом відправили до київської політичної в'язниці, де невдовзі він і помер [465, с. 228]. Це ліквідувало основну засторогу греко-католицьких віруючих від переселення та призвело до їх виселення з Закерзоння.

Перепони евакуації на місцях продовжували доповнюватися транспортними проблемами. Так, перші негативні враження від знайомства з радянським життям переселенці відчували на собі вже у дорозі. На залізницях та під час руху потягів відбувалися просто вражаючі розум речі: переселенці наражались на пограбування та мародерство на станціях; цілі групи залізничників та військовослужбовців сідали до вагонів і крали свиней, овець та птицю; на станціях, де були довгі зупинки потягу, залізничники відчіпляли вагони з худобою та відганяли їх у іншому напрямку, а залізнична адміністрація і міліція ніяких заходів щодо забезпечення охорони

евакуйованих не здійснювала [28, арк. 62 – 63]. Це, у свою чергу, теж вплинуло на бажання евакуйованих одразу повернутись назад до Польщі.

Влітку 1945 р., коли подання закерзонцями заяв на виїзд майже припинилося, радянська влада, зі свого боку, використовувала різні методи примусу до переселення. Наприклад, представники радянських силових структур перевдягалися в польські мундири, вербували провокаторів серед поляків і українців тощо. Зі слів УПА: «Вони власне натискають всіма силами на виселення й намагаються надати цій акції якнайбільш терористичних форм. Опісля другі, що вже в більшовицьких мундирах, на кордоні, в переселенчих комісіях чи закордоном звалюють все на поляків і намагаються серед вигнаних, стероризованих людей розбудити ненависть до «поляків», які таке з нашим народом виробляють...» [448, с. 488]. Формування ненависті до польського елемента серед українських переселенців мало на меті подальшу мотивацію заселення Південного та Східного регіонів.

Серед них ще залишались й мирні. Так, на терені Ліського повіту більшовики організовували на кордоні зустріч населення з обох боків кордону. На ці зустрічі висилалися радянські агітатори, які агітували за переселення та вихваляли життя в СРСР. Переселенські комісії, агітуючи за переселення, били по національних почуттях мас, заявляючи на мітингах, що є «національним злочином українців залишитися в Польщі і прийняти польське громадянство» [446, с. 497]. Ці заходи більш за все досягали бажаного результату у прикордонних повітах – Перемишльському, Ліському, Ярославському тощо. Проте, всі переселенці з цих повітів далі західноукраїнських областей не поїхали.

У середині 1945 р. подача заяв на добровільний виїзд припинилася майже по всіх повітах. Наприклад, евакуація з Горлицького повіту з серпня 1945 р. зупинилася повністю. Основними причинами цього були: поява угруповань УПА на території повіту, поява інформації про перші негативні враження від краян із центрально-східних областей розселення та протидія греко-католицької церкви. Так, один з греко-католицьких священників заявив

перед власним приходом: «У Радянському Союзі живуть богохули. Там немає божої віри і Бог тяжко покарає того, хто від нього відречеться та поїде до країни безбожників» [38, арк. 18].

У той же час на теренах Західної України пройшла насильницька депортація польського населення, що й надала можливість більшості національно свідомих українців вимушено написати заяви на виїзд до Західного регіону розселення. Крім того, своє значення мали такі тенденції: російське населення, розселене на околицях міст і районних центрів, масово мігрувало у великі міста, де відбувалась відбудова житла (з першочерговим наданням його саме працівникам нововідкритих заводів та фабрик, якими стали переважно приїжджі росіяни), що також збільшило кількість порожнього житлового фонду в сільській місцевості; транспортні проблеми унеможлилювали перевезення значної кількості переселенців у короткий термін; наростання самовільно виїжджаючих із Південного і Східного регіонів розселення переселенців довело безперспективність та марнування грошей на облаштування їх у цих областях. Згідно зі статистичними даними, зміна поглядів владних установ щодо розселення переселенців відбулася восени 1945 р., а на межі 1945/46 рр. кількість останніх у Західному регіоні рівнялась загальній кількості переселенців Південного і Східного [83, арк. 262 – 265; 447, с. 364] (Додаток Ж).

Між тим, українське населення, яке ще залишилося у Польщі, цілком негативно ставилось до виїзду. ВП у момент входу у будь-яке село зустрічало село без людей. Населення разом з кінями, коровами і ручним багажем тікало до лісу. Після відступу війська із села, населення знову поверталось до домівок [444, с. 556]. Таке становище спостерігалось по всіх південно-східних повітах Польщі протягом др. пол. 1945 – 1946 рр. Доведені терором польських військових з'єднань до відчаю, українські селяни прикордонних гмін кидали роками нажите майно і без оформлення жодних документів цілими селами нелегально переходили радянсько-польський кордон. Найбільше таких випадків спостерігалось у кінці травня – на початку червня

1946 р. Лише за період з 1 по 8 червня 1946 р. тільки в районі сіл Лютовиська, Тернава-Вижна та інших кордон перетнуло більше п'яти тисяч осіб [453, с. 82]. Але більша частина таких «добровільних переходів» була все ж таки пов'язана з ВП. Приблизно 20 тисяч українців перейшли кордон, або були варварськи перегнані з одного «загону до іншого». Їхня реєстрація радянськими органами влади відбувалась на Закарпатті та Дрогобиччині [529, с. 47]. Ці переселенці були розселені в Західному регіоні розселення. Тому протягом третього-четвертого етапу евакуації до східних областей УРСР потрапила лише незначна кількість переселенців, яка являла собою окремих членів вже переселених туди раніше родин.

Розташування переселенців у східних областях УРСР проводилося з урахуванням транспортного питання. Так, більшість районів розселення мали великі залізничні станції, які слугували місцем розвантаження прибулого люду. Цей показник, зокрема, і вплинув на географію розселення переселенців, особливо у Ворошиловградській та Харківській областях, бо Сталінська область була густіше покрита залізницею.

На місцях розселення, згідно з постановами радянських та партійних органів влади щодо прийому та розміщення українських переселенців, усі заплановані райони областей УРСР мали підготувати житло та господарчі будівлі, продукти харчування та промтовари, паливо, провести співбесіди із місцевими колгоспниками; підготувати транспорт для перевезення переселенців від залізниці до місць розселення, підготувати лазні та пункти для санобробки, а також агітаторів для масової роботи. Це стосувалося і районів східних областей УРСР [136, арк. 2; 141, арк. 1]. Загалом, плани роботи щодо підготовки прийому та розселення переселенців були обговорені та затверджені на засіданнях бюро РК КП/б/У областей ще у січні 1945 р. [296, арк. 5], проте самі переселенці почали прибувати дещо пізніше – лише навесні 1945 р.

Після появи перших ешелонів із переселенцями, начальники груп розселення при виконкомах кожної зі східних областей УРСР отримували від Управління форми звітності даних. Управління цікавила інформація про

привезену худобу, сільськогосподарський реманент, привезені евакуаційні листи та описи залишеного в Польщі майна [214, арк. 243] (Додаток 3).

На залізниці переселенців зустрічали представники районів розселення та голови колгоспів. Так, переселенців, які прибули до Куп'янського району Харківської області, зустріла комісія, що складалася з представника прокуратури, начальника райміліції, зав. загальним відділом при райвиконкомі, санітарного лікаря, голови сільради, голів колгоспів та 2 медфельшерів. Розвантажитися, завантажитися та прибути на місця розселення переселенцям допомогли місцеві колгоспники, які по прибутті до квартир влаштували обід [415, арк. 59 – 60 зв.]; у Боровському районі всіх переселенців дуже добре зустріли і прийняли самі місцеві колгоспники [69, арк. 267 – 268; 138, арк. 9] тощо.

Переселенців розмістили у 12 районах Ворошиловградської, 22 – Сталінської та 10 – Харківської областей. Окрім того, що прибулих розселяли по різних районах однієї області, їх ще групами селили по різних сільрадах. Наприклад, у Білокуракінському районі Ворошиловградської області 31 родину кількістю 150 переселенців розмістили у 8 колгоспах на території 6 сільрад [527, с. 133 – 139]; у Станично-Луганському районі 20 родин переселенців розмістили у Верхнє-Вільховській (11 родин) і Велико-Герасимівській (9) сільрадах [206, арк. 21] тощо. 133 родини 474 переселенця, що прибули до Авдіївського району Сталінської області, були розміщені в 20 колгоспах по 4 – 10 родин [117, арк. 245 – 245 зв.]; у 13 колгоспах Велико-Новоселківського району було розселено 80 господарств переселенців групами від 4 до 9 родин [205, арк. 98 – 99]; у Селидовському районі усі 135 господарств з 524 переселенців були розміщені в 6 колгоспах [152, арк. 25 – 26]; у 26 колгоспах Старобешевського району було розміщено 168 родин переселенців [139, арк. 12 – 18] тощо.

Дещо інакше розселення відбувалося у Харківській області. В ній прибулих розміщали більш великими групами у межах сільрад чи колгоспів. Так, у 2 сільрадах Лозовського району було розселено 94 родини

переселенців [413, арк. 13 – 14]; у Богодухівському районі 166 родин – у 8 сільрадах [335, арк. 1]; у Харківському районі 72 – у 5 населених пунктах – Мерефа, Коротич, Бабаї, Комаровка та Манченки [351, арк. 20] тощо.

Частину переселенців розмістили по колишніх німецьких колоніях. Згідно перепису 1926 р., в УРСР у 857 німецьких колоніях і 134 хуторах мешкало 385,5 тис. німців. Перед Великою Вітчизняною війною у Ворошиловградській області їх нараховувалося 2590 осіб, Сталінській – 28743, Харківській – 1500 і т.д. [513, с. 59]. У 1941 р. більшість з німецьких родин була вивезена за межі УРСР [515, с. 22.]. Зважаючи на вагоме господарське значення колишніх німецьких колоній у довоєнний час, радянська влада вважала заселення цих місць переселенцями досить цілеспрямованим кроком. Разом з тим, прибулі самі намагалися оселитися згруповано зі своїми сусідами, зберігши таким чином ілюзію колишнього життя, його звичаї та побут [477, с. 100]. Втім, у більшості випадків, місцева влада до 1946 р. не мала інформації про кількість вільних будинків у колишніх німецьких колоніях не тільки у східних областях [5, арк. 21], а й у південних [2, арк. 29].

Переселенці, які потрапили до Ворошиловградської області, були розміщені групами у колишніх німецьких колоніях, що розташовувалися в Краснодонському, Ново-Айдарському, Ново-Світлівському, Старобільському та Успенському районах. З 301 родини прибулих планувалося створити 9 переселенських колгоспів [4, арк. 26]. Лише 25 січня 1946 р. ці громади у німецьких колоніях створили переселенські колгоспи: 4 – в Успенському [281, арк. 15 – 16] і по одному колгоспу в Новосвітлівському, Старобільському і Ново-Айдарському районах [294, арк. 25 – 25 зв.; 295, арк. 24 – 24 зв.; 456, с. 3]. Переселенські колгоспи у німецьких колоніях отримували всі житлові та господарчі будівлі, споруди, сільськогосподарський реманент і знаряддя праці. Переселенцями приймався статут сільськогосподарської артілі, після чого їм видавали акт на вічне і безстрокове користування землею [207, арк. 174 – 175].

У Сталінській області переселенці також потрапили до колишніх німецьких колоній, але самостійних переселенських колгоспів створено не було, тільки у колгоспі «Червона поляна» Старобешевського району евакуйовані родини склали 50 % його членів (з 29 – 15 переселенців) [455, с. 64]. У Харківській області не було створено самостійних колгоспів із переселенців, хоча спершу вони «мали бажання організуватися в самостійний колгосп...» [368, арк. 118]. Проте, з часом планувалося розвантажити лише Близнюківський район і перемістити переселенців у німецькі колонії № 1 і № 2 Тавезнянської та № 3 Олександрівської сільрад Сахновщанського району, де можна було розмістити близько 50 родин [367, арк. 102 – 102 зв.; 391, арк. 2]. Але запропонований варіант об'єднання у переселенські колгоспи було відхилено через певні незручності повторного переселення [392, арк. 40].

Як вже зазначалося, основна їх кількість, яка прибула до східних областей УРСР, походила з сіл Західної Лемківщини. Наприклад, із Горлицького повіту до районів Ворошиловградської області було направлено 307 родин переселенців, а саме до залізничних станцій розвантаження: Лисичанськ – 141 родина, Бразоль – 162, Старобільськ – 2, Новий Айдар – 1, Ровеньки – 1; до Сталінської області: Іловайськ – 2, Сталіно – 1, Добропілля – 73, Авдіївка – 5, Красногорівка – 228, Гаврилівка – 1; до Харківської області: Близнюки – 327, Переддонбасівка – 127, Харків – 1 та Богодухів – 84 [255, арк. 40]. З Яслового повіту до станцій Ровеньки, Старобільськ, Новий Айдар Ворошиловградської області було направлено 604 родини переселенців; до Деміївки, Доброполя, Іловайська Сталінщини – 1087; до Змієва Харківщини – 32 [45, арк. 8; 46, арк. 14 – 15]; з Ново-Сончського повіту до станцій Довжанська, Верхня-Дуванка, Новий Айдар, Ровеньки Ворошиловградщини прибуло 548 родин, до Барвеноково, Рой, Іловайська, Добропольє Сталінщини – 719, а до Дубово, Маночонок, Краснопавлівки і Краснограду Харківщини – 317 [41, арк. 32 – 33; 42, арк. 34 – 40].

Закерзонці з інших повітів Польщі були досить не чисельними у загальній кількості. Наприклад, з Влодавського повіту до східних областей УРСР було

направлено лише 19 родин: 15 до Сталінської та 4 до Харківської [36, арк. 49]; 178 родин (702 особи) з Білгорайського виїхали до Сталінської області де розвантажались на станціях в Артемівську (46 господарств), Маріуполі (113) і Сталіно (19) [33, арк. 44]; до Ізюмського району Харківської області прибуло 33 родини або 117 переселенців з Білостокського повіту [359, арк. 39]; з інших повітів лише 8 родин або 20 осіб [47, арк. 7].

Переселенців, у більшості випадків, розселяли хаотично. До одного району могли потрапити прибулі з одного чи сусідніх сіл або ж навіть з різних повітів і воєводств [137, арк. 28; 354, арк. 1] (Додаток И, К). Так, до Лисичанського району Ворошиловградської області прибули переселенці з сс. Вапенне, Розділля, Мацина, Боднарка, Пригонина та інших [480, с. 75]; у Боровському районі Харківської області було розселено закерзонців із с. Боднарка Горлицького повіту Краківського воєводства [342, арк. 33]; до Близнюківського району потрапили переселенці з с. Воловець Горлицького повіту [544, с. 72]; у Змієвській район – з с. Святкова Велика [511, с. 11, 39]; до Лозовського району – з с. Воловець Горлицького повіту, с. Свіржова Руська – Яслівського, с. Складисте – Новосандецького [365, арк. 5 – 6 зв.]; у Харцизькому районі Сталінської області були розселені лемки з с. Тилич Новотарзького повіту [165, арк. 35; 166, арк. 22 – 29; 167, арк. 19]. Односельців із Тилича розмістили і у селах Олександрівського району, які згодом мігрували до своїх знайомих розселених біля м. Іловайськ [537, с. 97 – 98]; у Ново-Троїцькій сільраді Селидовського району 18 родин з 63 переселенців походили із с. Рипник Короснянського повіту Краківського воєводства та сс. Істок, Камінь, Орешково Білостокського воєводства [203, арк. 47 – 48]; у 3 сільрадах Старомлинівського району було розселено 84 господарства – 380 переселенців, з яких 65 господарств прибули з Краківського воєводства, одне – з Люблінського, 18 – з Білостокського [154, арк. 32 – 33]; до Старобешевського району прибуло 168 родин переселенців, серед яких були русини і лемки із Краківського та Люблінського воєводств, а також мала частина білорусів із району Білостоку [137, арк. 12 – 18] і т. д.

Отже, процес переселення українців із Польщі був викликаний польсько-українським протистоянням, міжнародними подіями та політико-географічними змінами у Східній Європі впродовж 1917 – 1921 рр. і 1939 – 1945 рр. Вагоме значення мало встановлення радянсько-польського кордону 1945 р. Обмін населенням трактувався як остаточне вирішення польсько-українського розмежування на підвалинах «добросусідських відносин». Де-юре переселення значилось як «евакуація» та було закріплено Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р., а де-факто даний процес носив більше насильницький характер.

Реалізація Угоди проводилась різними методами та більшість із них мала примусовий характер. Не зважаючи на поставлені перед районними уповноваженими планами евакуації, більшість закерзонців не проявляла бажань на переселення до східних областей УРСР. Суттєва зміна становища на другому етапі процесу евакуації нагадувала більше не свідомий вибір населення, а скоріше появу фактору примусу, бо на третьому та четвертому етапах ситуація по переселенню до східних областей кількісно змінилась – з доволі масового до спорадичного (поодинокого).

Східний регіон розселення не був запланований на початковому етапі процесу евакуації, а виник в динаміці переселення. Залучення східних областей УРСР як резервних територій розселення закерзонців визначило й мінімальний характер їх розташування. Не зважаючи на незначні кількісні показники прибулих із Польщі, цей регіон відіграв головну роль у момент розчарування закерзонцями Південним регіоном розселення та запобігши повній зупинці евакуації в один з етапів її проведення.

Не зважаючи на різні методи, що спонукали переселенців їхати до східних областей УРСР, заселення останніх відбулося лише з окремих польських повітів і в окремий період часу. Основними чинниками впливу на вибір закерзонців місць нового поселення були: політично-ідеологічні, психологічні та релігійні. Негативним чинником, який гальмував хід переселення, було багатоаспектне транспортне питання. В Східному регіоні розселення прибулі були переважно розташовані у сільській місцевості 44-х

промислових районів близьких до залізниці, з певним урахуванням вільного житлового фонду. Розселення евакуйованих відбулося без урахування принципів родинного зв'язку, сусідства або релігійної громади.

Основні наукові результати дослідження матеріалів даного розділу автором опубліковані у статтях [458; 460; 462].

РОЗДІЛ 3

ХІД, ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВЛАШТУВАННЯ ТА АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИБУЛОГО З ПОЛЬЩІ У СХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.

Заселення східних областей УРСР українським населенням, що прибуло з Польщі – це складова загальної історії нашої країни, а також невід’ємна частина регіональної історії Донбасу та Слобожанщини. Дослідженню як процесу розселення та адаптації, так і їх закономірностей та особливостей, регіональної специфіки, міграційного руху переселенців тощо, а також і пошуку нових архівних матеріалів для подальшого вивчення цієї проблеми присвятили свою увагу такі дослідники: М. Алфьоров [455, 456], О. Буцько [469, 477], В. Кіцак [502 – 506], А. Макарова [520], Т. Максимчук [523], В. Рудзевич [527], В. Сергійчук [446 – 448], В. Снегирьов [532, 533], Н.Шипік [543], С. Ясінчак [548] та інші.

Позатим ціла низка проблем, пов’язаних із заселенням переселенцями, які прибули з Польщі, районів східних областей УРСР залишається недослідженою належним чином. Це, зокрема, такі проблеми, як райони розселення, невирішеність господарсько-побутових питань, різноманітність державної допомоги, стосунки з місцевими мешканцями та радянською владою, кількість переселенців, яка залишилась у східних областях УРСР після масових самовільних виїздів, кількість закерзонців, які попередньо були розселені в інших регіонах країни, а з часом самотужки або ж за державними програмами прибули до східних областей тощо. Одна з проблем, яка потребує поглибленого вивчення – це регіональна специфіка господарсько-побутового влаштування переселенців, а також їхня трудова і соціокультурна адаптація.

3.1. Господарсько-побутове влаштування.

Першими кроками влади на місцях розселення переселенців було їх забезпечення житлом та земельними ділянками. Умови поселення переселенців були досить складними. У більшості випадків, їм доводилося жити у тісних хатинах разом із місцевими колгоспниками або тулитись у зруйнованих війною будівлях чи навіть у землянках. Через відсутність вільного житла, переселенців розміщали у підсобних будівлях. Так, у Володарському та Тельманівському районах Сталінської області переселенці були розміщені в приміщеннях підсобного господарства «Азовстальбуд» [195, арк. 34], у райспоживспілці, комунальному відділку, райпромкомбінаті, лікарні, Грехівській МТС і Палаці культури [142, арк. 5]; у Новосвітловському та Ровеньківському районах Ворошиловградської області переселенські родини проживали у сараях, пташниках, стайнях [289, арк. 50 – 54] тощо. Звичайно, все це було напівпромерзлим, бо хати і приміщення були не відремонтованими. До того ж, через відсутність сараїв та інших господарських приміщень, переселенці, в більшості випадків, жили разом із привезеною худобою [107, арк. 46].

Замість дерев'яних будинків, залишених у Польщі, у східних областях УРСР переселенцям були передані будинки, побудовані з саману, криті очеретом, в окремих випадках – із розташованими на присадибній ділянці сараєм, стайнею, погребом чи колодязем. За площею будинки переважно складались із двох кімнат, а присадибні ділянки мали розміри від 0,3 до 0,6 га. Не всі переселенці погоджувалися отримувати такі будинки [126, арк. 18; 127, арк. 19], «бо при відправленні з Польщі обіцяли, що отримаємо нові хати...» [364, арк. 106], а незначна частина залишила в Польщі навіть добротні двохповерхові будинки [412, арк. 39 зв.].

Через те, що переселенці в своїй більшості прибули до східних областей УРСР у другій половині 1945 р., то й допомога у господарчо-

побутовому влаштуванні з боку державних органів розпочалась лише наприкінці 1945 р. – на початку 1946 р. [362, арк. 25 – 25 зв.] (Додаток Л), хоча наділення тими ж земельними ділянками мало проводитися в десятиденний строк після прибуття [539, с. 49]. У більшості, забезпечення житлом відбулося шляхом ущільнення й лише частковим наданням індивідуального житла. Так, у Харківській області у липні 1945 р. окремі будинки отримало лише 4 родини, по ущільненню було розселено 263 родини, а 6 проживало в окремих кімнатах у радгоспах [70, арк. 269 – 270].

Показовою є стенограма наради з питань працевлаштування та розселення переселенців у Харківському районі, яка відбулася 22 вересня 1945 р. Згідно з нею, переселенці – учасники наради скаржились на своє становище, зокрема, говорячи таке: «Нам говорили, що ми отримаємо хату, а коли хати не буде, то дадуть нам квартиру з однієї чи двох кімнат, але і цього немає»; «Квартира у нас погана, немає сарая та погребя. Будинок відбудований ще не повністю. Прошу садибу, тоді збудуємо хату. Я розумію, що сарай повинен збудувати сам, але часу не вистачає на його будівництво. Прошу допомоги»; «...квартира у нас є, ми посадили город і зараз прийшов час збирати овочі та картоплю, а нам ніде їх класти. До міськради щодо надання двох рам я зверталась, але поки що не отримала»; «...садибу ми не отримали, хату будувати важко, ...немає сарая і погребя. За 3 тис. кредиту хати не збудуєш» [319, арк. 71 – 75].

Власне, житлове питання в деяких районах не було настільки вже поганим, однак і таким, що відповідало нормі, його назвати теж було неможливо. Так, у Сталінській області в Амвросіївському районі у вересні 1945 р. із 63 родин переселенців будинки отримали 46. Однак, будинки за переселенцями не були закріплені та не передані за актами, що не стимулювало прибулих їх ремонтувати. При цьому давалася ознака відсутність будівельного лісу та скла. До того ж, і при наявності будматеріалів у будинках переселенців не були відремонтовані пічки [172, арк. 231 – 233]; у Старобешевському районі 121 родина переселенців

отримала власні будинки, а інші були розміщені по квартирах колгоспників. 117 родин отримали земельні ділянки для власного користування, інші – 51 родина, через запізніле прибуття замість ділянок отримала тимчасові городи у полі [139, арк. 12 – 18] тощо.

Показовою може слугувати інформація інспектора Боровського району Харківської області від 17 серпня 1945 р.: «...пристосовані пічки відсутні, тому переселенці пристосували металеві пічки, на яких не можна готувати та пекти. Палива немає, соломкою вони користуватися не можуть, а вимагають дрова... У квартирах, в більшості випадків, навіть мінімальний ремонт не зроблено, як-от: вікна, двері, дахи та ряд інших дрібних ремонтів, які не потребують затрат великих коштів, а потребують лише уваги. Не організоване питання з млином для надання допомоги в помолі зерна...» [364, арк. 106].

Не кращою була й ситуація з наділенням переселенців землею. Навіть кілька присадибних соток землі виділялись із значним запізненням, бо за статутом сільгоспартілей не члени колгоспу не могли отримати ділянки, а отримували лише тимчасові городи. Самі ж присадибні ділянки надавалися не тільки для вирощування овочів та фруктів, а й для будівництва на них індивідуального житла переселенців. Для своєчасного засівання земельних ділянок переселенцям, які їх отримали, надавалося насіння та саджанці фруктових дерев [187, арк. 60 – 60 зв.]. Були й виключення. Так, усі переселенці, розміщені в Тельманівському районі у 1945 р., отримали індивідуальні городи. Ті, що пізно прибули до району, отримали навіть городи, засіяні кукурудзою та соняшником із загального масиву колгоспу [139, арк. 12 – 18].

Глибший аналіз ситуації показав, що до вересня 1945 р. у районах Ворошиловградської області більшість переселенців не отримала ані ділянок, ані окремих будинків [210, арк. 134]. По Сталінській області спостерігалось те саме. Для переселенців, як тимчасовий захід, через пізнє прибуття до місць розселення, коли усі присадибні городи були вже зайняті, були виділені ділянки під індивідуальні городи за рахунок громадської польової землі колгоспів, розташовані далеко від населених пунктів та нижче за норми, які

існували у колгоспі; ділянки для будівництва не були надані взагалі; мало використовувалися приміщення колишніх німецьких колоній, які під час німецької окупації були зайняті різними особами; деякі з районів навіть не мали ні планів, ні графіків будівництва будинків для переселенців [456, с. 3; 38, арк. 23 – 27]. У Харківській області за 1945 р. тільки 52 господарствам переселенців були надані окремі будинки, інші 881 тулилися по окремих та спільних квартирах, бо, за словами місцевої влади, не вистачало вільного метражу [335, арк. 3; 350, арк. 3; 379, арк. 25; 409, арк. 50 зв.].

Для переселенців постановами місцевих органів влади виділявся лише будматеріал [338, арк. 2], та й той лише частково використовувався для потреб самих колгоспів. Так, у Коротичанському колгоспі ім. «105» Харківського району скло та цвяхи, виділені для будівництва житла переселенцям, було використано на будівництво колгоспних парників [350, арк. 3].

Житлова проблема по всіх районах розселення переселенців у областях УРСР стала підвалиною для ухвалення постанови № 1630 – 118 РНК УРСР і ЦК КП/б/У від 3 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню українського населення, яке прибуло з Польщі на територію УРСР і роботі серед нього». Аналогічні постанови та документи, але з регіональним відтінком, були ухвалені й у виконкомах та обкомах східних областей УРСР. Згідно цих постанов, переселенцям мали бути передані будинки у колишніх німецьких колоніях, які тимчасово були передані в користування різним особам та господарствам, будинки залишені польськими громадянами, евакуйованими у Польщу, а також вільні житлові будинки та надвірні будівлі, що знаходились у фондах сільрад, колгоспів та інших організацій [278, арк. 1 – 6; 532, с. 291 – 297]. Однак, і на кінець 1945 р. деякі переселенці ще жили у непристосованих для проживання приміщеннях в антисанітарних умовах і це при тому, що житло у колишніх німецьких колоніях, будинки, які за планом мали перейти переселенцям, використовувалось господарствами МТС, радгоспами, підсобними господарствами підприємств та окремими особами [212, арк. 250 – 253]. Звільнення будинків від раніше

самовільно поселених там господарств потребувало виселення або ж переселення сторонніх осіб із наданням житлової площі й лише за санкцією прокурора, чим не хотіли займатися ані голови колгоспів, ані голови сільрад. Такий стан речей тривалий час погіршував житлове питання прибулого з Польщі населення [262, арк. 50 – 51].

Ухвалення постанов центральними та обласними органами влади дещо зрушило процес надання переселенцям будинків, господарчих споруд та наділення землею. Так, станом на 31 грудня 1945 р. у Сталінській області нараховувалося 3044 родини, з яких 931 отримала будинки, що знаходились у німецьких колоніях та фондах сільських рад, а 2080 жили по ущільненню та отримали лише присадибні ділянки [134, арк. 161 – 165; 135, арк. 168]. За даними Ворошиловградського Сільгоспбанку в області на кінець 1945 р. було розселено 1348 родин переселенців, серед яких власними будинками було забезпечено лише 39 господарств, інші 1309 були розміщені у квартирах колгоспників шляхом ущільнення; побудовано 9 нових будинків і відремонтовано 76 старих. Будівництво та ремонт будинків проводилися силами райвідділів колгоспного будівництва. Присадибними ділянками було наділено 832 господарства [265, арк. 4.].

У грудні 1945 р. органами прокуратури Ворошиловградської області було перевірено виконання постанови з питань господарського та побутового влаштування переселенців. Результатом перевірки були встановленні прояви бюрократичного відношення керівників партійних і радянських органів влади до питань господарсько-побутового влаштування переселенців, що викликало серед них негативні настрої та бажання повернутися назад до Польщі [81, арк. 41 – 42; 212, арк. 250 – 253; 222, арк. 6 – 8; 233, арк. 19; 243, арк. 70; 244, арк. 71 – 71 зв.; 279, арк. 32 – 35; 280, арк. 7 – 9; 288, арк. 10 – 14]. Так, у Сталінській області станом на 15 листопада 1945 р. переселенці, окрім поодиноких випадків, окремими будинками наділені не були [110, арк. 290 – 290 зв.; 114, арк. 119 – 119 зв.; 543, с. 127 – 128]. Втім, були випадки показового наділення переселенців будинками. Так, для пропаганди

радянського ладу та колгоспного життя у колгоспах Харцизького району переселенців заселяли до нових будинків лише під час святкування 28-ої річниці Жовтня. При цьому підкреслювалася вибірковість родин переселенців, які показали зразкову працю на зборі врожаю. Зразковість відремонтованих будинків, що були урочисто передані у власність, не була закономірністю [164, арк. 131 – 138]. У Зміївському районі Харківської області в с. Генуївка переселенці проживали по дві – три родини в одній кімнаті. Комісія, яка приїхала з Харкова у відповідь на письмову скаргу від переселенців до облвиконкому, один із переселенців казав: «щоб перейти через кімнату, я мушу обніматись з невісткою» [512, с. 40]. В інших районах Харківщини констатовалася аналогічна ситуація з житловим питанням для переселенців [343, арк. 39; 409, арк. 3].

Слід зазначити, що переселенці самі не завжди приймали надані їм будівлі, мотивуючи тим, що в Польщі вони здали будівлю у кращому стані. Зрозумілим є те, що будинки мали купу недоліків і для проживання не підходили. Але були випадки, коли переселенці відмовлялися приймати будинок через власне небажання жити у районі розселення [398, арк. 16], або приймали його з метою подальшого перепродажу. Так, переселенці, які були розселені у Карло-Кременській сільраді Лисичанського району, тобто Карп'як Я. та Шишак С., наполегливо просили допомоги у виїзді з району, відмовляючись від прийому будинків та розрахунків за залишене у Польщі майно [245, арк. 64 – 65].

Контроль із Києва також змусив владу на місцях включити будівництво нового житла для переселенців до загальнообласних планів будівництва на 1946 р. Згідно з планом 1946 р., для переселенців у Ворошиловградській області мали побудувати 1844 будинки. Для цього в обласних інстанціях уже знаходились значні будівельні матеріали. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП/б/У від 30 січня 1946 р. Ворошиловградській області були додатково виділені будівельні матеріали для переселенців [265, арк. 4 – 4 зв.]. Аналогічні плани по матеріально-технічному забезпеченню будівництва житла переселенцям, а також графік будівельних робіт на 1946 р. були

прийняті у кожному районі, де розташовувалися переселенці. Зокрема, до планів входило наділення переселенців земельними ділянками, забезпечення будівництва місцевими будматеріалами і завезення до району бракуючих тощо [94, арк. 541 – 541 зв.]. План будівництва у Харківській області на 1946 р. передбачав лише 462 нових будинки для переселенців [335, арк. 3].

Незадовільне становище переселенців на місцях розселення в зимовий період спонукали РНК УРСР і ЦК КП/б/У до ухвалення нових постанов щодо покращення побутово-господарчого устрою. Так, постанова № 116 РНК УРСР і ЦК/б/У від 29 січня 1946 р. не була винятком і, безсумнівно, була направлена на вирішення, в першу чергу, житлового, а вже потім – господарчо-побутових питань переселенців [282, арк. 17 – 18]. Тенденція змін у кращій бік по житловому питанню була, але одиничне надання індивідуального житла не сприяло виправленню загальної ситуації квартирних поневірянь більшості переселенців.

Повільні темпи надання будинків спостерігалися у всіх східних областях розселення [250, арк. 123]. На 1 березня 1946 р. у 9 районах Харківської області знаходилося 789 господарств переселенців. Із них присадибні ділянки, на яких можна було будуватися, отримало лише 465 прибулих. Лише 50 господарств отримали окремі будинки, з яких 45 були поновлені і лише 5 новозбудовані. 4 родини переселенців, які були розселені у містах, отримали квартири [82, арк. 75 – 76]. З 2935 родин, розташованих у колгоспах Сталінської області, лише 787 отримали окремі будинки, а 2148 родин проживали у будинках колгоспників по ущільненню. Всі господарства були наділені присадибними ділянками. Для повного забезпечення переселенців житлом необхідно було збудувати додатково 2200 будинків, але у I кварталі 1946 р. було збудовано та поновлено лише 27, а будувалося ще 256. Загалом, I квартал 1946 р. був використаний місцевою владою для заготівлі будматеріалів [147, арк. 5 – 7], що, однозначно, не стимулювало переселенців будуватися, а тим паче – залишатися й чекати нового житла у цих районах.

Не дивлячись на всі постанови Ворошиловградської Облради, становище переселенців у Ново-Світловському, Свердловському та Ровеньківському районах у травні 1946 р. було незадовільне. Так, у Ново-Світлівському районі з 35 будинків, запланованих для передачі переселенцям, було передано лише 23, а дві родини переселенців, які купили за власний рахунок будинки, взагалі жили на квартирах через неможливість виселення з їхнього житла сторонніх осіб; будівельні бригади не займалися житлом для переселенців, а були використані не за прямим призначенням [286, арк. 48]. Порожні будинки, які знаходилися на балансі сільрад нерідко замість передачі їх переселенцям передавалися для потреб колгоспам [188, арк. 114 – 123 зв.]. Так, у Свердловському районі знаходилось 134 господарства переселенців, проте, за залишені будівлі в Польщі житло на місцях розселення їм не видали, хоча було підготовлено 53 нових будинки [226, арк. 52 – 52 зв.]. В той самий час, у деяких районах для вирішення житлового питання, переселенцям надавали навіть половину будинку [95, арк. 12 – 13].

Після перевірки господарського облаштування переселенців у районах Ворошиловградської області навесні 1946 р. було виявлено низку порушень та зловживань з боку місцевої влади [289, арк. 50 – 54]. Загалом, житлове питання у 1946 р. залишалось основним серед проблемних по влаштуванню переселенців на місцях розселення. Особливо це стосувалося Свердловського, Новосвітлівського і Ровеньківського районів [286, арк. 48 – 49]. У районах Сталінської області більш жвавими темпами справлялась із питанням надання будинків переселенцям [116, арк. 199 – 199 зв.; 149, арк. 18 – 18 зв.; 150, арк. 22 – 23; 151, арк. 19 – 21; 152, арк. 25 – 26; 154, арк. 32 – 33]. Серед інших, Старобешевський район відрізнявся меншою кількістю родин, які отримали власний будинок. Це було зумовлене найбільшою кількістю розселених у його межах переселенців [145, арк. 6 – 11; 155, арк. 41 – 42]. У Харківській області спостерігалися такі ж самі результати дії влади. Так, у Коломакському районі з 45 господарств переселенців на 30 квітня 1946 р. жодне не отримало індивідуального житла. По згаданому району нових

будинків для переселенців не будувалося, старі не ремонтувалися, а звітністю будівельних матеріалів для цієї мети взагалі ніхто не займався [400, арк. 5].

Родини переселенців, які не дочекались отримання власного будинку, але остаточно вирішили осісти на території східних областей УРСР, будували собі житло власноруч, отримавши від держави допомогу у вигляді будматеріалів та кредитів [352, арк. 16]. Більшість переселенців отримала земельні ділянки, а в деяких районах їм надавалася можливість вибору місця розташування ділянки [383, арк. 37].

22 серпня 1946 р. РМ УРСР і ЦК КП/б/У була ухвалена нова постанова № 1493-88 «Про стан господарсько-побутового улаштування евакуйованого із Польщі до УРСР українського населення». Сталінський облвиконком і бюро обкому КП/б/У вже 27 серпня прийняли рішення командирувати до всіх районів розселення переселенців відповідальних робітників обкому партії, облвиконкому та обласних організацій [177, арк. 254]. У населені пункти, де були розміщені переселенці, направлялися комісії з робітників областей та районів, а також представників ЦК КП/б/У, міністерств і центральних організацій УРСР. Члени комісій звертали увагу місцевих керівників на питання, пов'язані з переселенцями. До того ж, представники вищих органів покладали на місцевих керівників персональну відповідальність у справі влаштування переселенців. Одним із головних завдань місцевих керівників було також складання поіменних списків переселенців по кожному населеному пункту з докладною інформацією про їх господарчий устрій та розробкою планів подальшої роботи з ними [218, арк. 162 – 164]. Загалом, на місцях було проведено повний облік переселенських родин, перевірений стан їх влаштування, а також складений план подальших заходів. Згідно цих заходів, було з'ясовано, що на 1 вересня 1946 р. у Сталінській області проживало 1813 господарств переселенців, 695-ти з яких були надані будинки і додатково будувалося ще 185 [157, арк. 43 – 44; 158, арк. 34 – 40; 177, арк. 253 – 255].

Під час моніторингу щодо забезпечення переселенців житлом були виявлені факти існування порожнього житла, не переданого переселенцям через ті чи інші обставини [158, арк. 34 – 37]. Крім того, до осені 1946 р. значна частина переселенців не отримала присадибних ділянок [543, с. 129]. Найрозповсюдженішим явищем було використання будівельних матеріалів, які призначалися для будівництва житла переселенцям, не за цільовими потребами. Останній факт спостерігався в Добропольському, Селидовському, Держинському та інших районах Сталінської області [146, арк. 14 – 17; 156, арк. 53] (Додаток М). У Ворошиловградській області станом на 9 вересня 1946 р. під час передачі переселенцям будинків констатувались проблеми, пов'язані з їх станом, розмірами тощо [206, арк. 21; 228, арк. 210 – 211 зв.].

Після перевірок прискорився процес надання переселенцям збудованого житла. Так, станом на 1 жовтня 1946 р. по Харцизькому району індивідуальними будинками було наділено 41 родину, 20 з яких у зв'язку із виїздом частини переселенців було повторно передано новим родинам [169, арк. 4 – 4 зв.]; земельні ділянки, передані переселенцям, по району становили, як і у навколишніх районах, від 0,45 до 0,6 га [170, арк. 5 – 7; 171, арк. 8 – 12].

Окрім не завершеного процесу розрахунків із переселенцями, після їх виїзду з районів розселення з'явилася проблема з переданими і оформленими на них будинками. Складалася парадоксальна ситуація: тоді, коли новозбудовані будинки стояли пустими, але де-факто мали господаря (були оформлені), частина родин переселенців (в тому числі і власники житла) тулилась по землянках, господарських приміщеннях чи була доприселена до місцевих жителів. Для виходу з цієї ситуації, МФ УРСР рекомендувало нерухоме майно переселенців, які вибули з району, та за яке райфінвідділи повністю розрахувалися, передавати колгоспам. Останні мали відшкодувати вартість переданого райфінвідділам [260, арк. 72 зв.]. За кілька днів рекомендації були дещо змінені. За новими вимогами залишені будинки мали братися на облік, як безгосподарське майно і передаватися в тимчасове користування колгоспів [261, арк. 73].

Не дивлячись на низку постанов та перевірок, значна частина переселенців і в 1947 р. залишалася господарчо невлаштованою. Навіть питання про облік вільного житла для надання переселенцям у колишніх німецьких колоніях деяких районів Сталінської області за 1946 р. не було вирішено [197, арк. 29 – 30], не кажучи вже про вільне житло у колгоспах [104, арк. 15 – 15 зв.; 105, арк. 11; 118, арк. 114]. Невирішеним до кінця 1947 р. залишалось й житлове питання переселенців, які не залишили майна в Польщі [426, арк. 34].

До кінця 1947 р. органи місцевого самоврядування на місцях не приділяли уваги справі господарсько-побутового влаштування переселенців [209, арк. 225 – 225 зв.; 297, арк. 12 – 16]. Лише для фінансовонеспроможних родин переселенців, у тих родинах, де були загиблі на війні та перебували особи похилого віку, надавалася грошова допомога. Суми від 500 до 2000 крб. мали сплачуватися за готові будівлі, будівельний матеріал чи робочу силу на будівництві [201, арк. 250 – 251]. Починаючи з кінця 1947 р. спостерігалась тенденція, хоча й не масового, а поодинокого повернення на колишні місця розселення переселенців, які самовільно, протягом 1945 – 1946 рр., виїжджали зі східних до західних областей УРСР. Згідно наказу Управління, такі родини приймали та розташовували у попередніх місцях або ж у більш урожайних районах. Крім того, Управлінням зауважувалось, що такі господарства мали отримувати будь-яку допомогу, в тому числі й будинки. Однак, цей наказ на місцях не виконувався [420, арк. 56].

Іншим чинником, що, безпосередньо, впливав на проживання переселенців у районах східних областей УРСР, була їх матеріальна забезпеченість. Вже із Польщі українці приїздили значно біднішими, ніж були там, адже на місцях виїзду переселенцям пояснювали, що харчів брати з собою потрібно лише на 14 днів [364, арк. 106 зв.]. Слід зауважити, що шлях з Польщі до східних областей УРСР тривав для переселенців більше ніж півтора місяця. Кожна родина мала право брати з собою майна вагою не більше двох тон і грошей не більше 1000 злотих, що само по собі обмежувало

їхні можливості облаштування в УРСР [263, арк. 1 – 18]. До того ж значна частина переселенців приїздила до регіону зовсім зубожілою – без майна.

Єдиним шансом щось отримати на місцях розселення були описи залишеного у Польщі майна. Еваколист вміщував у собі інформацію про залишене переселенським господарством у Польщі рухоме та нерухоме майно. Сам розрахунок проходив наступним чином: за побудовані для переселенців будинки колгоспам відшкодовували кошти райфінвідділи; вартість наданих переселенцям будинків утримувалась із цих господарств при взаєморозрахунках за залишене в Польщі майно. При різниці розрахункових коштів переселенця решту йому сплачував райфінвідділ, а у випадку боргу переселенця – він сплачував решту тій організації, перед якою виник борг. Заготівельні органи відшкодовували необхідну кількість зерна і худоби переселенським господарствам за залишені в Польщі посіви, здане зерно та худобу. Якщо відбувалася грошова компенсація вартості зданого у Польщі заготівельним органам, що траплялося дуже рідко, то вона надходила з місцевих фінорганів. Фіноргани на місцях кошти отримували від банківських установ, але за умови наявності спеціально відкритих із цією метою кредитів/позик за республіканським бюджетом на область розселення [252, арк. 30; 498, s. 138 – 141].

Незважаючи на те, що переселенці почали прибувати до Ворошиловградської та Харківської областей навесні 1945 р., а до Сталінської – ще взимку 1945 р., сама Інструкція по виконанню Угоди була направлена НКФ УРСР обласним облфінвідділам лише на початку серпня 1945 р. [237, арк. 19]. Конкретні заходи щодо розрахунків за залишене переселенцями майно розпочалися лише після загальнореспубліканської постанови від 3 жовтня 1945 р. [112, арк. 52].

На місцях розселення переселенців, уповноважені зіштовхнулися із проблемою відсутності на руках у прибулих будь-яких документів на залишене майно. Частина з переселенців втратила ці документи під час перевезень, а частина свідомо не надавала описи, вичікуючи час [245, арк. 64

– 65]. Більшість переселенців відмовлялась отримувати будинки через власне бажання виїхати з району поселення разом з привезеними документами, аби повернути здане в Польщі майно чи провести взаєморозрахунки на нових місцях поселення у Західній Україні [383, арк. 37].

Щодо вирішення питання відсутності описів майна на руках, Управління зауважувало, що у зв'язку з існуванням декількох примірників евакодокументів кожного переселенського господарства, для отримання розрахунків переселенець, який їх загубив, мав написати заяву з точним переліком загублених/вкрадених документів. Увесь пакет документів переселенець мав надіслати до сектору розселення при облвиконкомі [115, арк. 59 – 59 зв.; 121, арк. 61], звідки з часом його переправляли до Управління на перевірку. Не зважаючи на такі дії та застороги, фіксувалися не одиничні випадки подвійного отримання переселенцями документів та їх пред'явлення до оплати [198, арк. 197; 329, арк. 46 – 48].

На процес проведення взаєморозрахунків впливало й бажання переселенця записатися до колгоспу. Так, переселенці, які прибули до УРСР без описів майна, але написали заяви на вступ до колгоспу, отримували будинки, вартість яких оцінювалася в трудоводнях. Таким переселенцям потрібно було відробити термін погашення трудоводнів, які були витрачені на будівництво будинку. Термін визначався на загальних зборах колгоспників, згідно прийнятих у колгоспі норм та розцінок робіт. Розмір щорічного погашення трудоводнів складав не менше 25 – 30 % загальної кількості вироблених за рік трудоводнів родини колгоспника. Грошові витрати колгоспу при будівництві будинка переселенець виплачував із свого заробітку та отриманих кредитів. Переселенці, які прибули без актів описів майна та не вступили до колгоспів, розраховувалися за передані їм будинки з власних коштів, а також за рахунок кредитів, виділених на господарське влаштування [374, арк. 4 – 5].

Частина з переселенців була власниками значних лісових масивів та фруктових садків, про що й отримала записи в описах майна. Органами районних фінвідділів східних областей УРСР у перші місяці розселення

переселенців були виплачені певні компенсації за залишені фруктові садки, лісові ділянки, майно, знищене під час пожеж та бомбардувань. Згідно пояснень Бюджетного Управління МФ УРСР, такі розрахунки грошима не компенсувалися у зв'язку із безкоштовною передачею переселенцям садків на присадибних ділянках на місцях розселення [256, арк. 159; 258, арк. 170]. Пред'явлені описи майна з надписами: «Майно, знищене пожежами, бомбардуванням» та інше, компенсації також не підлягали і райфінвідділи відмовляли у цьому, оскільки фактично майно реально Польській державі не було передано. Водночас, у місцях нового поселення, занесені до описів лісоматеріали компенсувалися грошима [254, арк. 123]. З часом, облфінвідділи почали вимагати від райфінвідділів проведення стягнень з переселенців, які незаконно отримали такі виплати. У випадку неможливості отримання компенсацій через самовільний виїзд переселенців, райфінвідділи відправляли всю інформацію до Управління [129, арк. 98]. Самим Управлінням зазначалося, що з метою припинення зловживань та запобігання незаконного отримання від держави коштів і сільськогосподарських продуктів необхідно було організувати показові суди з виїздом на місця, підготувавши для цієї мети «відповідні у соціальному відношенні групи звинувачених» [376, арк. 21 – 22].

Усі розрахунки по оплаті вартості відшкодування, майна залишеного в Польщі натурою, а також доплата різниці його вартості виплачувалась із місцевого бюджету з подальшою компенсацією цих видатків із загальнореспубліканського. Перерахування коштів із республіканського на рахунок місцевого бюджету облконттор Держбанку відбувалося при наданні отриманих від райфінвідділів списків переселенців, з якими було проведено розрахунок. У ньому по кожному господарству прибулих вказувалося: загальна сума, що належала господарству, суми компенсовані натурою, а також суми грошової компенсації [253, арк. 119]. Не зважаючи на це, надання необхідних коштів із самого республіканського бюджету зтягувалося. Так, для розрахунків із переселенцями у Ворошиловградській області на ім'я НКФ було дано запит

на 8 млн. крб., натомість, 14 грудня 1945 р. Ворошиловградський Облфінвідділ отримав від НКФ УРСР лише 3 млн. крб. [262, арк. 50 – 51].

Видача компенсацій супроводжувалась низкою порушень у області фінансових операцій з боку голів райфінвідділів [264, арк. 155]. Станом на 20 листопада 1945 р. до НКФ УРСР із Ворошиловградського Облфінвідділу не надійшло жодного звіту про перебіг операцій, покладених на фінансові органи щодо влаштування переселенців. Пропозиції по виправленню становища були викладені в листі до Ворошиловградського Облфінвідділу [239, арк. 37], що одразу зрушило ситуацію з місця. Однак, надіслана інформація не відображала дійсного стану речей та потребувала необхідних доробок [240, арк. 40]. Таку уточнену звітність із розрізом по районах розселення переселенців Облфінвідділ мав з грудня 1945 р. надавати 10 і 25 числа кожного наступного місяця [242, арк. 39]. Районна звітність збиралась важко, використовувались навіть залякування адміністративними стягненнями [241, арк. 41], а також догани [251, арк. 118 – 118 зв.]. Разом із тим, обласні фінансові органи та групи розселення самовільно змінювали форму звітності щодо розрахунків із переселенцями [378, арк. 27 – 28].

Зі свого боку, облфінвідділи відряджали своїх інспекторів до районів розселення переселенців із метою встановлення дійсного стану речей обласних фінансових операцій. Так, у січні 1946 р. в усі райони розселення переселенців були відряджені відповідальні працівники Облфінвідділу щодо питань розрахунків із переселенцями та оформлення видачі допомоги багатодітним матерям [245, арк. 64 – 65]. Усі недоліки у роботі з переселенцями райфінвідділів вплинули на більш ретельне ставлення до звітності про розрахунки та оформлення будинків, а також на покарання винних у затягуванні та зневажливому відношенні [232, арк. 201].

Фінансові перепони та відсутність дій влади щодо господарсько-побутового влаштування переселенців на місцях були основними причинами затягування процесу взаєморозрахунків за описами майна. Так, у Сталінській області, починаючи з 15 серпня 1945 р., обласний фінвідділ надсилав накази

до райфінвідділів щодо надання додаткових кошторисів на витрати, пов'язані з розрахунками із переселенцями. Однак, виконання цих наказів станом на 12 грудня 1945 р. було зафіксовано лише у Червоноармійському, Ольгинському, Авдіївському та Маріїнському районах. При цьому в останніх двох – не в повному обсязі. До цього ж часу не було жодної інформації про надання необхідних коштів з Володарського, Держинського, Катиковського, Маріупольського, Селидовського, Тельманівського, Старобешевського, Харцизького та інших [113, арк. 58 – 58 зв.; 114, арк. 119 – 119 зв.; 194, арк. 172; 232, арк. 106 – 106 зв.]. Така сама ситуація спостерігалася і в інших районах області [151, арк. 19 – 21].

У самих фінансових відділах через міграційний рух переселенських родин дуже часто відбувалась плутанина з кількістю наданих описів майна та розрахунками за ними [223, арк. 5]. При цьому вже станом на 1 квітня 1946 р. із переселених 1348 родин у Ворошиловградську область акти опису майна, залишеного в Польщі, оформило лише 915 господарств. Не надали актів 433 господарства, які заявляли про їх втрату чи повну відсутність, а також ті, які самостійно залишили райони розселення. Така ситуація була характерною для всіх районів [234, арк. 402; 235, арк. 240; 389, арк. 49 зв.].

Негативним явищем при взаєморозрахунках із переселенцями було і те, що перерахування необхідних коштів на рахунки облфінвідділів приходили зі значною затримкою. Наприклад, лише 8 квітня 1946 р. Ворошиловградському облфінвідділу за рахунок республіканського бюджету по лінії МФ УРСР на ці заходи у 1946 р. було відкрито кредит у 1,5 млн. крб. Через це було зсунуто термін виплат по районах, а відтак передача та закріплення будинків [224, арк. 62 – 63]. Загалом, у 1946 р. проведення взаєморозрахунків відбувалося не тільки з метою закріплення прибулих на місцях, а й для розуміння останніми факту відсутності будь-якого майна в Польщі, що позбавляло сенсу міграцій в західному напрямку.

Частина переселенців довгий час не отримувала розрахунків через виправлення в евакуаційних документах. Такі виправлення мали бути

порівняні з оригіналами, що знаходились в Управлінні. Втім, траплялись випадки, коли замість фінансових органів до Управління за з'ясуванням необхідної інформації через сектори розселення при облвиконкомах швидше звертались самі прибулі, що показувало байдужість районного керівництва до матеріального становища прибулих [370, арк. 1]. Через таке ставлення частина переселенців самовільно залишала райони розселення.

Варто зазначити, що процес виїзду закерзонців із місць розселення у східних областях УРСР вплинув і на взаєморозрахунки із тими переселенцями, які залишились на місцях. Так, навесні 1946 р. із Білокуракінського району Ворошиловградської області самовільно вибуло 8 родин, які не отримали «на руки» акти описів та оцінки. У районі залишилось 8 господарств, з яких тільки з 5-ма був проведений повний розрахунок, з одним розрахунки були відкладені через недобудову будинку. Два господарства склалися з однієї особи, притому, що одне – безмайнове, а інше господарство літньої особи [230, арк. 339 – 339 зв.]. Ті ж переселенці, які виїздили за дозволом, отримували на руки описи майна. Це стосувалося навіть тих родин, які вже отримали будинки [371, арк. 19].

З метою припинення самовільних виїздів переселенців та швидшого їх господарчого влаштування, згідно постанови РМ УРСР і ЦК КП/б/У від 31 березня 1946 р. останніх попередили, що за новими правилами розрахунки за залишене майно проводились лише у місцях їх розселення, які були зазначені в евакодокументах; протягом двохтижневого терміну після отримання будинку, кожне господарство мало пред'явити описи майна у місцевий фінорган, а у випадку непред'явлення – описи майна втрачали свою силу; переселенці, які не отримали будинків, все одно мали здати документи до фінвідділів для отримання довідки про відстрочку взаєморозрахунків [408, арк. 1 – 3]. Однак, навіть після набуття чинності згаданої постанови, значних змін не відбулося. Так, станом на серпень 1946 р. у Старомлинівському районі Сталінської області розрахунки отримало лише одне господарство на суму 9000 крб. Рішень виконкому райради про закріплення будівель за

родинами переселенців не було, а розрахунки не проводились взагалі [158, арк. 34 – 37]. Така ситуація була характерною і для районів Ворошиловградської та Харківської областей [158, арк. 149; 229, арк. 298].

Траплялись випадки, коли після проведення остаточного розрахунку з господарством переселенця, останній не отримував зазначені для передачі будівлі, а гроші за них по документах проходили [323, арк. 31]. Так само утримувалися кошти, які залишались у евакуйованого після отримання будинку [231, арк. 392; 259, арк. 169]. Дехто з переселенців самотужки купували собі житло, не чекаючи взаєморозрахунків. Але це могли робити лише поодинокі, фінансовозабезпечені господарства. Так, у одному з колгоспів Тельманівського району Сталінської області тільки 5 господарств отримали розрахунки за залишене в Польщі майно на суму 27392 крб. Інші придбали будинки за готівку, через що райфінвідділу з бюджету було повернуто 21210 крб., виплачених до того [158, арк. 34 – 37].

Господарствам переселенців, які не залишили майна в Польщі та не мали на руках описів майна, надавалося право на загальній основі отримати житлові та господарські споруди на місцях розселення, у випадку наявності таких. У цих випадках розрахунки проводились готівкою з райфінвідділами та колгоспами [420, арк. 11]. Фінанси на покриття заборгованості таких господарств перед організаціями за надані будівлі виділялися державою. Наприклад, Харківському облвиконкому в 1947 р. на ці заходи дозволялося використати 60 тис. крб. [425, арк. 40].

Негативна тенденція затягування розрахунків на місцях викликала відповідні дії МФ УРСР. Облфінвідділи були попередженні про проведення негайних розрахунків із переселенцями до завершення 1946 р., бо асигнування на цю статтю бюджетом 1947 р. не передбачалися [255, арк. 157]. На головуючих райфінвідділів покладалася особиста відповідальність за поширення інформації та політичної важливості закінчення розрахунків [257, арк. 162].

Ті переселенці, які вагалися щодо осідлості на Сході УРСР, протягом 1947 р. отримали готівку за здане у Польщі майно, але цільово на придбання житла [102, арк. 168]. Так само в 1947 р. їм передавали держфондові будинки у розрахунок залишених у Польщі [193, арк. 47]. Отримували частковий готівковий розрахунок й ті переселенці, які знаходились у важкому матеріальному становищі чи, наприклад, тяжко хворіли [103, арк. 213]. З тими господарствами, які відмовлялися надавати описи залишеного майна, проводили роз'яснювальну роботу, а якщо і це не допомагало, складали акт та відсилали його до облвиконкому [438, арк. 36].

Постановою РМ УРСР № 1508 від 1 вересня 1947 р. було передбачено повне завершення господарського устрою переселенців [424, арк. 21]. Але, наприклад, станом на 20 лютого 1947 р. у Харківській області проживало 199 родин і тільки 97 із них отримали остаточні розрахунки. Разом із тим, значилися господарства, які не надали привезені майнові документи. Як і раніше, на початку 1947 р. було встановлено остаточну дату прийняття описів майна – до 1-го червня 1947 р. Переселенців мали попередити про неприйняття після цієї дати зазначених документів, а значить, – не проведення з ними подальших взаєморозрахунків [90, арк. 8 – 9]. Все ж подібні розрахунки проводились і надалі, наприклад, станом на січень 1948 р. у Харківській області ще залишались родини, які не отримали власного будинку, а отже з ними не було проведено повного розрахунку. Основними причинами цього були: затягування оформлення колгоспами передачі будинків за актами; довготривалий процес уточнення наданих дублікатів описів майна; існування документів, які викликали сумніви у їх правильності тощо [335, арк. 6 – 7]. Загалом, під час перевірок досить часто констатувалося, що райфінвідділи не мали інформації про точну кількість прибулих, з якими було проведено розрахунки, осіб, у яких були на руках описи майна, а в кого не було [428, арк. 25 – 26 зв.] тощо.

Встановлене постановами влади завершення процесу розрахунків із переселенцями у 1947 р. несло в собі значні виправлення в роботі

облфінвідділів і райфінвідділів. Ці зміни були обумовлені цілою низкою проблемних питань і саме тому закріплені директивою кожної окремої області розселення закерзонців під назвою «Про усунення недоліків, які були виявлені у розрахунках із переселенцями, що прибули з Польщі». Зокрема, в цих директивах зверталась увага на призупинення виплат за копіями та дублікатами описів майна до особливого розпорядження; неприйняття до розрахунків документів незареєстрованих у райфінвідділах на місцях чи тих, які не були зареєстровані до травня 1947 р. [124, арк. 103 – 104]. Наступною постановою РМ УРСР від 17 серпня 1947 р. № 1340 – 89с, окрім іншого, заборонялося проводити розрахунки за копіями та дублікатами до завершення виплат за оригіналами документів. Також, акцентувалося на тому, щоб взаєморозрахунки проводились тільки за місцем проживання переселенців і описи зареєстровані в інших районах не враховувалися [422, арк. 3 – 3 зв.].

4 грудня 1947 р. РМ УРСР таємною постановою № 2276 – 161с вже вкотре зобов'язувала голів виконкомів обласних рад повністю завершити розрахунки із переселенцями до 15 грудня 1947 р. Тією ж постановою, Управління наполягало проводити перевірку достовірності описів майна протягом двох днів від дня надходження, а також усіх майнових документів, що були затримані Управлінням для перегляду їх оцінки мали відправлятися до місць проведення фінансових операцій згідно оригіналів описів [311, арк. 93]. Так само остаточне завершення виплат переносилось і на листопад 1949 р. При цьому подальші взаєморозрахунки з переселенцями за копіями описів дозволялося здійснювати лише за наявності грифу Управління [432, арк. 57 – 58].

Питання взаєморозрахунків було основним і після 1947 р. [304, арк. 1]. Усі облради УРСР, на території яких було розселено прибулих, продовжували щоквартально відсилати до Управління та МФ УРСР інформацію щодо їх господарського влаштування, а головне – про розрахунки із ними. Невиконання цього розпорядження обумовлювало сувору відповідальність. Така сама відповідальність була і на місцях [199, арк. 136]. Тривалість процесу компенсації та виплат була обумовлена

певними фінансовими питаннями. Так, згідно з постановою РМ УРСР за № 2970 від 25 листопада 1949 р. виконкомам облрад дозволялося проводити із переселенцями розрахунки грошима й у тих випадках, коли останні замість будинків були забезпечені окремими квартирами, тобто коли вони «прийняли осілий спосіб життя та були прописані» [201, арк. 154]. Інформацію щодо тривалості проведення фінансових операцій можна зустріти у 1948 р. [431, арк. 109 – 110], 1949 р., а навіть у 1954 р., коли переселенці вже поодинці здавали описи залишеного у Польщі майна [208, арк. 20].

Щодо фінансових операцій за розрахунками залишеного закерзонцями у Польщі рухомого майна, то НКФ УРСР у липні 1945 р. постановив керуватися наступним: вартість сільгосппродуктів і худоби, що їх заготівельні організації відпускали переселенцям згідно з Угодою, фінвідділи повертали цим організаціям, дотримуючись державних заготівельних цін; будь-які відхилення від цих цін припускалися лише з окремого дозволу НКФ УРСР; для отримання відповідної суми райзаготконтори і заготпункти мали надавати фінвідділам списки громадян – одержувачів сільгосппродуктів і худоби із зазначенням номеру і дати розпорядження райуповнаркомзага УРСР на видачу цих продуктів, копії накладних заготпунктів про перевидану ними фактичну видачу продуктів [236, арк. 31].

За залишені у Польщі посіви на місцях переселенцям зерно почали видавати із пунктів Заготзерна лише з нового врожаю 1945 р. За кожен залишений гектар посіву компенсувався з державних фондів у розмірі 50 % середньої врожайності у районах розселення [456, с. 108]. Загалом передбачалось видавати 4 цнт зерна за кожен гектар озимини [418, арк. 4 – 5]. Однак ситуація не мала однорідного забарвлення. Так, у Ворошиловградській області одна частина переселенців не надала описів майна для проведення розрахунків, а друга надала, але відмовилась за різними причинами приймати розрахунки [81, арк. 41 – 42; 226, арк. 52 – 52 зв.; 248, арк. 38]. У районах Сталінської області відзначався дещо кращий рівень компенсацій [114, арк. 119 – 119 зв.; 116, арк. 199 – 199 зв.; 150, арк. 22 – 23]. Високі показники

вдалося отримати лише завдяки постійним моніторингом процесу взаєморозрахунків з боку радянських і партійних установ [163, арк. 45 – 46]. По Харківській області розрахунки за залишені в Польщі посіви зернових культур було проведено лише з 582 господарствами, а за залишені сільгосппродукти тільки з 31 [82, арк. 75 – 76]. Провина за затримку фінансових операцій повністю покладалась на організації, що були причетні до процесу розрахунків (заготзерно, райфінвідділ, торгівельні організації, колгоспи та інші) [145, арк. 6 – 11; 197, арк. 29 – 30] тощо.

Механізм компенсацій залишеного рухомого майна, як й нерухомого, супроводжувався рядом порушень. Так, в Успенському районі Ворошиловградської області при нарахуванні зерна за посіви, залишені в Польщі, мало місце неправильне обчислення: переселенцю Вансач А. замість 3 гектар посіву вівса було нараховано тільки за 0,3 гектара, Стафіну М. – замість 2 гектарів вівса нараховано за 0,2 гектара і т. д. [447, с. 304]. Уповноважений наркомату заготівель Добропільського району Сталінської області під приводом одержання зерна на місці оформив компенсацію зерна переселенцям за залишені посіви через колгоспи, зарахувавши цю кількість збіжжя у виконання держпоставок колгоспам. Правління колгоспу «Правда» і «Рози Люксембург», скориставшись безконтрольністю, видали прибулим сире, пріле зерно [543, с. 127 – 128] тощо.

Частина переселенців залишила у Польщі значну кількість картоплі, цукрового буряка та тютюну, яких у східних областях УРСР було обмаль. Саме тому, постановою РНК УРСР № 223 від 15 лютого 1946 р. всі дефіцитні сільськогосподарські культури, які мали бути повернені закерзонцям за залишені у Польщі, у східних областях УРСР відшкодовувалися кукурудзою. З цією метою загально було виділено 6300 тон кукурудзи. Розрахунок проводився не рівноправно, а пропорційно – в залежності від видів культур. Так, за 100 кг картоплі або цукрового буряка надавали 25 кг кукурудзи, а за 100 кг тютюну – 200 кг кукурудзи [284, арк. 21]. Згідно постанови РМ УРСР і ЦК КП/б/У від 23 березня 1946 р. компенсація зернових та ярових посівів

відбувалася через надання 300 кг ярових зернових за кожен залишений гектар посівів однойменних культур, 80 цн картоплі за гектар посівів картоплі та 12 цнт сіна за кожен гектар залишених посівів трав [219, арк. 170].

У справі розрахунків за залишені у Польщі майно та посіви не обходилося і без конфузів. Так, згідно довідки Сталінського Обкому КП/б/У від 22 жовтня 1946 р. за всіма наданими актами описами майна компенсація була повністю проведена [161, арк. 51 – 53]. Однак, райони області звітували про завершення розрахунків на місяць пізніше згаданої довідки [98, арк. 348], а деякі навіть через два з половиною роки після того [200, арк. 137]. Це було пов'язано з постійним процесом одиничного подання переселенцями евакуаційних документів. Також можна навести і такий приклад: за залишені в Польщі посіви прибулі отримали у Сталінській області пшеницю, жито та 8272 крб. 74 коп. Через відсутність запиту від Заготзерна зазначена сума райфінвідділом останній повернута не була [158, арк. 34 – 37], що каже про неузгодженість дій установ, які працювали за одним напрямком.

Окрім взаєморозрахунків за залишене майно, на місцях розселення переселенці отримали різну державну допомогу. Зокрема, згідно Угоди ст. 3 п. 1.В. господарства закерзонців звільнялися в 1944 і 1945 рр. від усіх державних грошових податків та страхових платежів [92, арк. 3]. Втім, звільнення від натуральних поставок Угодою та Інструкцією не передбачалось. Саме тому переселенці, які були розселені в східних областях УРСР, по приїзду на місця одразу отримали зобов'язання на поставку державі продуктів тваринництва на 1945 р. Така ситуація спричинила цілу хвилю протестів у вигляді клопотань владі про відміну державних поставок. Евакуйовані просили взяти до уваги те, що вони при виїзді з Польщі були пограбовані польською владою та ще не встигли влаштуватися на нових місцях. Після листа Д. Корнійця і Д.Коротченко до РНК СРСР з проханням розповсюдити пільги, надані переселенцям на крайній Півночі (звільнення від державних поставок на 10 років). РНК СРСР 28 червня 1945 р. ухвалила відповідну постанову № 1872 [477, с. 116 – 117], а 31 червня 1945 р. дублюючи постанову за № 1195

ухвалили РНК УРСР і ЦК КП/б/У. Згідно з цими постановами вони звільнялися від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, від грошових податків і від платежів обов'язкового окладного страхування, терміном на два роки з дня вселення на нове місце. Такі ж умови розповсюджувалися на колгоспи, де кількість переселенських господарств становила більше 50 % [174, арк. 18]. Крім того, всі колгоспи, які прийняли на розселення прибулих, отримали певні пільги на здачу зерна врожаю вже 1945 р. [132, арк. 63]. Метою цих заходів була допомога господарствам закерзонців і колгоспам із значною їх кількістю.

Після двох років від прибуття переселенців до УРСР закінчився термін пільг на податки. Однак, з огляду на важке матеріальне становище більшості господарств, у 1947 р. пільги за обов'язковим накладним страхуванням для малозабезпечених родин, у тих, де були загиблі на війні та тим, де були евакуйовані похилого віку, продовжили ще на рік [192, арк. 162 – 165]. А згідно з постановою № 1981 РМ УРСР і ЦК КП/б/У від 24 жовтня 1947 р. родини переселенців звільнялися від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, грошових податків і платежів по обов'язковому окладному страхуванню у 1947 – 1948 рр. Так само звільнялись від таких поставок колгоспи з доприселеними переселенцями пропорційно їх відсотку [176, арк. 378 – 379]. Разом із тим, навіть про звільнення від державних податків та поставок вони дізнавались пізно [427, арк. 39], що негативно впливало на загальну морально-психологічну обстановку під час адаптації.

Втім, наділені пільгами переселенці були притягнуті до оподаткування за фактичними доходами, отриманими після 27 січня 1946 р. Згідно постанови № 9 – 46 / 5499 МФ УРСР від 18 грудня 1946 р. за доходами від торгівлі, а також за доходами від кустарно-ремісничих промислів з використанням найманої праці, прибулі притягувалися до оподаткування на загальних підставах [377, арк. 20], що з урахуванням попереднього життя в

Польщі та самозабезпечуючим досвідом ведення господарства, скоротило можливість додаткового заробітку поза колгоспною працею.

Для прискорення господарчо-побутового влаштування, переселенцям також надавалась різноманітна матеріальна державна допомога. Грошова допомога виражалась у різних формах – безповоротній та кредитовій. На місцях розселення, через власну матеріальну неспроможність і затягування процесу розрахунків за залишене в Польщі майно, закерзонці потребували негайної фінансової допомоги для власних потреб. У проекти місцевих бюджетів на 1946 р. по областях УРСР для надання безповоротної грошової допомоги гостро нужденним родинам переселенців постановою № 176 РНК УРСР від 8 лютого 1946 р. було закладено 20 млн. крб. Розмір такої допомоги на одну родину коливався від 500 до 1000 крб., а у виняткових випадках доходив навіть до 2000 крб. [283, арк. 19 – 20]. Розподілом коштів між районами розселення переселенців займалися виконкоми облрад, а затвердженням списків на видачу – виконкоми райрад [249, арк. 99]. Кожен із переселенців писав заяву до райвиконкому на отримання фінансової допомоги. Призначені для надання допомоги переселенцям члени правлінь колгоспів керували поданням заяв на її отримання. Сума допомоги, надана переселенцю залежала від того, чи був останній членом колгоспу чи ні [122, арк. 15; 123, арк. 47], і в більшості випадків не перевищувала 1000 крб. [184, арк. 172]. Кожна з індивідуальних або ж колективних заяв розглядалися на засіданні райвиконкомів [183, арк. 114; 185, арк. 169], де й вирішувалась остаточна сума допомоги. Затвержені заяви передавалися до відділів сільгоспбанку для надання готівки з виділених для цього лімітів [182, арк. 50].

У свою чергу, саме облфінвідділи призначали суми, які розподілялися серед районів. Наприклад, у Ворошиловградській області був встановлений ліміт на надання одноразової грошової допомоги переселенцям у загальній сумі 560 тис. крб. Ці кошти об'єднаними постановами обкому та облвиконкому були доведені до районів і 5 березня 1946 р. були перераховані на рахунок райфінвідділів для використання за призначенням. Станом на 1

квітня 1946 р. з цих коштів було видано 286,5 тис. крб. 481 господарству. Однак, у цей час в області нараховувалося 773 господарства, які гостро потребували фінансової допомоги. Втім, у Лисичанському районі з отриманих 45 тис. крб. на зазначену мету нічого не було виділено, як також не було видано й постанови місцевого райвиконкому про розподілення цієї суми та інформації про кількість господарств, які потребували допомоги. Не роздані були кошти також у Новосвітлівському, Краснодонському, Старобільському, Ровеньківському, Успенському та Новоайдарському районах [224, арк. 62 – 63]. Причинами цього були: встановлений «згори» невеликий ліміт коштів та неналежне інформування прибулих.

Безповоротна грошова допомога в сумі 3068 тис. крб. була видана 771 родині переселенців, розселеним у Сталінській області [134, арк. 161 – 165], але попри цей захід, були потрібні додаткові фінанси. Так, лише в Авдіївському районі знаходилось 86 господарств, які потребували допомоги на 150 тис. крб. [114, арк. 119 – 119 зв.]. У Харківській області до грудня 1945 р. надавалася невелика безповоротна грошова допомога в першу чергу родинам військовослужбовців, сиротам, інвалідам ВВВ та малозабезпеченим господарствам [341, арк. 10 зв.]. Наприкінці 1945 р. та в першому кварталі 1946 р. переселенцям Харківщини було видано 534,9 тис. крб., у тому числі нужденним – 285 тис. крб. [335, арк. 3].

Попри річне планування надання безповоротної допомоги переселенцям, цей процес затягувався. Так, лише 5 березня 1946 р. виконком Сталінської облради постановив надати допомогу закерзонцям, які знаходились у важкому матеріальному становищі [196, арк. 109 зв.; 202, арк. 221]. Найбільш суттєві надання безповоротної допомоги у 1946 р. припали на період весняно-польових робіт, що ускладнювало особисте отримання грошей переселенцями [97, арк. 64 – 69]. В інших районах її надання відбувалось трохи пізніше: у червні – жовтні 1946 р. [100, арк. 555; 120, арк. 199 – 199 зв.; 145, арк. 6 – 11; 150, арк. 22 – 23; 151, арк. 19 – 21; 152, арк. 25 – 26; 154, арк. 32 – 33; 161, арк. 38 – 40; 189, арк. 202 – 202 зв.]. Загалом по

Сталінській області станом на 22 жовтня 1946 р. із коштів місцевих бюджетів на ці заходи було видано 1022 тис. крб. [161, арк. 51 – 53].

Однак виділених на допомогу коштів переселенцям бракувало. Наприклад, з метою надання додаткової матеріальної допомоги найбільш нужденним переселенцям, виконком Ворошиловградської облради на початку липня 1946 р. зобов'язав облфінвідділ виділити із зарезервованих сум додаткові 93 тис. крб. та розподілити їх по районах розселення переселенців [290, арк. 57]. Так, станом на 9 вересня 1946 р. у Свердловському районі гроші було видано 109 господарствам на суму 45 тис. крб., але важке фінансове становище серед прибулих вимагало додаткових 50 тис. крб. [226, арк. 52 – 52 зв.]. Додаткових коштів потребували переселенці, розселені і в інших районах області [228, арк. 210 – 211 зв.]. Боровський Райфінвідділ видавши до листопада 1946 р. 32 тис. крб. просив у Харківського Облфінвідділу додатково ще 10 тис. крб. [346, арк. 25], хоча ще у липні 1946 р. з цього району через малий відсоток видачі допомоги було відізвано 25 тис. крб. [401, арк. 110]. Прохання про додаткові кошти виконувалися частково. Наприклад, Харківська райрада клопотала про видачу 10 тис. крб., а отримала 5 [402, арк. 129; 404, арк. 126], Близнюківська райрада просила 30 тис. крб., а отримала лише 15 [369, арк. 203] тощо. Виданих грошей також не вистачило. Понаднормове освоєння коштів констатувалося Харківським та Барвінківським районами [405, арк. 137].

Надання безповоротної грошової допомоги переселенцям тривало й у 1947 р. Наприклад, у травні 1947 р. Авдіївський райфінвідділ направив листа до Сталінського облфінвідділу з проханням надання одноразової допомоги переселенцям із бюджету 1947 р. Облфінвідділ відмовив у наданні цих коштів у зв'язку з тим, що це не було передбачено бюджетом на 1947 р. [119, арк. 85], хоча наприкінці року ситуація дещо змінилась. Незабезпеченість великої кількості переселенців будинками, а звідси й не закріпленість їх на місцях і неповне господарське облаштування, стало основною причиною підписання постанови РМ УРСР від 20 листопада 1947 р. за № 2174 та

дублюючими її рішеннями обряд «Про надання грошової допомоги нужденним переселенцям із Польщі». Однак, дія постанови охоплювала лише ті господарства, які залишились без майна під час військових дій та бандитських грабунків, а також переселенців, які у Польщі зовсім не мали ніякого майна. У Сталінській області вже на грудень 1947 р. на надання грошової допомоги особливо нужденним родинам із місцевого бюджету було заплановано виділити 46 тис. крб. Сума перераховувалася виключно на оплату переданих будинків, а також на оплату будматеріалів та роботу по будівництву [178, арк. 22].

За кілька років ситуація істотно не змінилась – ще кілька років переселенці отримували одноразову грошову допомогу. У 1949 р. констатувалися випадки утримання місцевими фінорганами наданої грошової допомоги у рахунок незаконновиплаченим розрахункам за спалене майно, залишені в Польщі ліси та садки. Управління заборонило стягувати грошову допомогу переселенцям через інші фінансові операції, які проводились з ними [434, арк. 6], а незаконно виплачені кошти за спалене майно, ліс та сади вони мали сплатити у розстрочку, в залежності від матеріального становища кожного господарства [433, арк. 8].

Кредитова грошова допомога надавалась переселенцям згідно Угоди та постанови № КО12 Сільгоспбанка СРСР від 5 лютого 1945 р. [265, арк. 4 – 4 зв.]. Кредити розміром до 5 тис. крб. виділялись терміном на 5 років [531, арк. 7], причому підґрунтям для видачі кредиту було як будівництво чи придбання будинку, так і закупівля худоби (переважно корови). Зокрема, були встановлені наступні норми видачі кредиту на 1 родину: на будівництво – 5 тис. крб., на купівлю худоби – 2 тис. крб., на господарське облаштування – 1 тис. крб., на ремонт будинків – 3 тис. крб. [324, арк. 50]. Через непроінформованість переселенців щодо умов отримання кредитів, траплялись випадки, коли переселенське господарство брало кредит частково, а після отримання будинку зверталось за іншою частиною. Таким переселенцям у наданні залишку суми кредиту банки відмовляли [447, с. 304].

Найбільш розповсюдженою причиною отримання кредиту було те, що переселенцям на місцях надавали житло, вартість якого перевищувала вартість залишеного в Польщі, а за надлишок розраховуватися не було чим [221, арк. 90]. У деяких випадках державні кредити на будівництво житла для прибулих по районах перевищували суми на будівництво житла для колгоспників, інвалідів ВВВ, демобілізованих, сільських спеціалістів тощо [181, арк. 9]. Державні кредити для господарчого влаштування надавалися евакуйованим за рішенням сільрад, затвердженні рішеннями райрад [180, арк. 10].

Глибший аналіз ситуації показав, що в усіх трьох східних областях УРСР відбувався один й той самий алгоритм. Так, на кредитування переселенців у 1945 р. по Ворошиловградській області було заплановано 100 тис. крб., які мали бути розподілені по всіх районах розселення [266, арк. 1]. Однак, за весь рік тільки 12 господарствам по всій області було видано 51 тис. крб. [265, арк. 4 – 4 зв.]. Наприклад, в Успенському районі державним грошовим кредитом у 5 тис. крб. скористалася лише одна родина [222, арк. 6 – 8].

Сталінською облконторою Сільгоспбанку на видачу кредитів переселенцям ліміт у сумі 2 млн. крб. був направлений по мірі їх прибуття до районів області, починаючи з 22 лютого 1945 р. Станом на 1 липня 1945 р. їм не було видано жодного кредиту, тому що ніхто з них не звертався за кредитовою допомогою [161, арк. 31] і лише станом на 20 серпня 1945 р. на будівництво житла було використано 40 тис. крб. [131, арк. 23 – 27], а станом на грудень 1945 р. ця сума досягла 150 тис. крб. [134, арк. 161 – 165].

З виділених коштів на господарське облаштування переселенців у Харківській області – 1 млн. крб., на 1 липня 1945 р. їм було видано лише 15 тис. крб. Під час перевірки було з'ясовано, що прибулі про надання кредиту нічого не знали, у той час, коли значна частина родин проживала в не відремонтованих квартирах [69, арк. 267 – 268]. На кінець 1945 р. ця сума досягла 228 тис. крб. при тому, що кредитом скористалися переселенці лише у 5 з 9 районів розселення [345, арк. 5 – 6]. Виділений кредит у деяких районах області не був навіть розподілений та доведений до колгоспів [363,

арк. 111]. 15 грудня 1945 р. у зв'язку з тим, що «значна частина переселенців до планових районів області до цього часу не прибула, а термін використання минав» вся сума кредиту була розподілена між 9 районами розселення [326, арк. 4]. Приведені факти свідчать про те, що місцева влада не була ознайомлена з планами розселення закерзонців у 1946 р. і ще передбачала появу запланованих у 1944 р. кількох тисяч родин.

Мінімальні показники надання кредитів, окрім загальної непоінформованості самих переселенців, були наслідком бюрократичної тяганини у фінансових структурах на місцях [243, арк. 70]. Крім того, малий відсоток отримання кредитів залежав від бажання самих прибулих у їх отриманні – значна частина просто відмовлялась від них [429, арк. 108 – 108 зв.]. У справі влаштування евакуйованих, великі протиріччя виникали між конторами Сільгоспбанку та органами місцевої влади [268, арк. 6].

Неузгодженість дій між владними структурами та конторами Сільгоспбанку завдавала клопотів останнім в інших областях УРСР. Так, переселенці, які самовільно або за дозволом виїжджали з місць першого розселення у західному напрямку, на новому місці повторно зверталися за кредитами до контор Сільгоспбанку, що вимагало з'ясування існування попередніх заборгованостей за кредитами [267, арк. 2]. Така інформація проходила через контори Сільгоспбанку, управління з розселень при облвиконкомах та райвиконкомах і Управління. Процедура узгодженості і підтвердження документів тривали досить довгий час, що давалося взнаки на процесі повторного господарчого, побутового та трудового влаштування [275, арк. 44].

Загалом, на переселенські заходи у Ворошиловградській області в 1946 р. Сільгоспбанком СРСР було асигновано 1 млн. крб. Станом на 1 травня 1946 р. їм вже була видана 661 тис. крб. [269, арк. 10]. Ці данні дещо різнилися від інформації 1 вересня 1946 р. [228, арк. 210 – 211 зв.; 272, арк. 31]. У Сталінській області тільки по 7-ми районах надання кредиту становило 88 тис. крб. [161, арк. 51 – 53]. У першому кварталі 1946 р. для переселенців

Харківської області було відкрито кредит у сумі 1100 тис. крб. [335, арк. 3], але за 1946 р. надано лише 11 тис. крб. [417, арк. 15].

У 1946 р. настав термін перших виплат по поверненню переселенцями кредитових заборгованостей Сільгоспбанку. Більшість з них у силу їх матеріального становища була неспроможна сплатити кредити та у своїх заявах просила відстрочити цю заборгованість на наступні роки. Управління заборонило Сільгоспбанку її стягнення через судові органи [270, арк. 27]. Відстрочка заборгованості переселенцям дозволялася лише РМ СРСР на підставі клопотання РМ УРСР. Саме погашення прибулими грошових коштів банківським установам було пов'язане з їх господарським устроєм, працевлаштуванням, участю в суспільному колгоспному виробництві та їх заробітками. Покращення ситуації вбачалося у активній участі обласних контор Сільгоспбанку в процесі господарчо-побутового та працевлаштування [271, арк. 30]. Для запобігання аналогічних ситуацій з іншими господарствами, які брали кредит у 1946 р., проводилась систематична роз'яснювальна робота щодо державної допомоги і її обов'язкового повернення [273, арк. 28 – 28 зв.]. Для переселенців, які знаходились у важкому матеріальному становищі, постановами райрад дозволялися повторні видачі безповоротних кредитів, які сягали навіть 2500 крб. на одну родину [204, арк. 4 – 5 зв.].

У 1947 р. закерзонці, розселені в східних областях УРСР, також брали довгострокові кредити на будівництво житла [101, арк. 148]. Втім, зважаючи на зменшення їх кількості, зменшилась і кількість виданих кредитів. Наприклад, станом на липень 1947 р. переселенцям у Харківській області було надано всього 13 тис. крб. [417, арк. 15].

Окрім безповоротної грошової допомоги та надання довгострокових кредитів, евакуйовані на місцях нового розселення, згідно Угоди, обмінювали привезену з Польщі польську валюту. Так, лише в Авдіївському районі Сталінської області 74 переселенця поміняли польські злоті на

радянські карбованці на загальну суму 74 тис. крб. [111, арк. 126], тобто 1 тис. злотих на одну родину, як було записано в Угоді.

Разом з грошовою допомогою та кредитами, переселенцям надавалась державна допомога натурою, що виражалось їх забезпеченням продуктовими і промисловими товарами, а також свійськими тваринами. До цього ж долучався продаж дефіцитних товарів через представництва споживспілки. Надання цієї допомоги було зумовлене тим, що до зими 1945 – 1946 рр. переселенські господарства не були підготовані [107, арк. 46].

У деяких районах допомога надавалась прибулим одразу після їх розселення. Так, у Ворошиловградській області, в Успенському районі до жовтня 1945 р. їм була надана значна різноманітна допомога [222, арк. 6 – 8]; у Старобешевському й Тельманівському районах Сталінської області безкорівним господарствам колгоспи виділяли молоко, а для всіх переселенців колгоспами були виділені продукти харчування [139, арк. 12 – 18]. У Богодухівському районі Харківської області вони окрім продуктів отримали паливо [340, арк. 5 – 6]. У більшості районів до грудня 1945 р. евакуйовані отримали мінімальну кількість товарів [343, арк. 39]. Самі переселенці «весь час їздили, відсилали делегації та щось шукали, відверто проявляючи незадоволення тим, що їм нічого було їсти», бо «ніхто конкретно нічого не знав» [344, арк. 34 – 34 зв.; 379, арк. 27; 390, арк. 50]. Загалом по Харківщині вони недоотримали 392 шм. мила, 243 кг солі, 836 коробок сірників і 1044 л гасу [477, с. 106].

З метою виправлення існуючого стану речей восени 1945 р., а здебільшого, виконуючи постанову № 1630 – 118 РНК УРСР та ЦК КП/б/У від 3 жовтня 1945 р., усі виконкоми райрад швидкими темпами прийняли регіональні постанови про надання переселенцям всебічної допомоги [106, арк. 181 – 184]. У зв'язку із контролем по виконанню республіканської постанови з боку обласної влади, відношення районної та колгоспної влади до їхнього матеріального становища на місцях поступово змінилось. Протягом жовтня – листопада 1945 р. прибулим по лінії райспоживспілок

були продані додаткові промтовари, завезене паливо, а безкоровним господарствам надані корови чи телиці [96, арк. 8 – 11; 164, арк. 119 – 119 зв.]. Ці зміни відбулись і в районах Харківської [335, арк. 3; 82, арк. 75 –76] і Ворошиловградської областей [283, арк. 22 – 23].

Однак, розпочата робота, супроводжувалася негараздами, що траплялись на місцях розселення. Так, у Лисичанському райвиконкомі ніхто не мав точної інформації про кількість переселенців, які мешкали у районі. У зв'язку з цим, райспоживспілка не змогла видати отримане для них борошно (2228 кг); у Станично-Луганському районі по лінії райспоживспілки для прибулих були виділені промтовари і продукти, але ніхто з них їх не отримав, тому що не мав грошей [81, арк. 41 – 42] тощо. Аналогічне спостерігалось в деяких районах Сталінської області [170, арк. 12 – 13].

Незначні зрушення у відношенні до матеріального стану переселенців у зимовий період 1946 р. із боку місцевої влади спонукали республіканську владу продовжити «наполягати» на відповідних діях низкою постанов. Так, для покращення стану господарсько-побутового влаштування закерзонців, були ухвалені наступні постанови: РНК УРСР і ЦК КП/б/У № 116 від 29 січня 1946 р. «Про надання допомоги в господарчому устрої українському населенню евакуйованому з Польщі в УРСР» [282, арк. 17 – 18]; РНК УРСР і ЦК КП/б/У від 2 березня 1946 р. «Про виділення матеріалів, одягу, продуктів харчування для надання допомоги українському населенню евакуйованому з Польщі». Згідно з ними, у всіх східних областях УРСР відбулись позитивні зміни у роботі організацій пов'язаних з улаштуванням переселенців на місцях [146, арк. 14 – 17; 147, арк. 5 – 7; 189, арк. 202 – 202 зв.; 321, арк. 12]. Однак, були райони, де впровадження постанов республіканської та обласної влади не провадилось [139, арк. 12 – 18; 158, арк. 38 – 40].

Весь 1946 р. відзначився великою кількістю постанов обласних і районних рад щодо покращення матеріального становища переселенців. Так, постановою Ворошиловградської облради від 1 червня 1946 р. у розпорядження Виконкомів райрад виділялося 32,5 тони кукурудзи,

призначеної, в першу чергу, колгоспникам з числа прибулих, які особливо потребували продовольчої допомоги [287, арк. 41] та іншого [290 арк. 57; 291, арк. 62 – 63; 292, арк. 64; 293, арк. 59 – 60].

Разом із тим, наприкінці літа 1946 р. у зв'язку із посухою рослинність на присадибних ділянках переселенців загинула. Така сама картина була із колгоспними полями, що призвело до невиконання обов'язкових поставок хліба державі. Таким чином фондів продуктів для надання переселенцям допомоги у колгоспах не було, що й викликало хвилю заяв на ім'я голів облвиконкомів та обкомів КП/б/У щодо централізованого забезпечення продуктами харчування переселенців [207, арк. 174 – 175]. Крім того, фіксувалися факти утримки хліба в нужденних родин переселенців із наданого авансу на трудодні, отриманого ними до збору врожаю, як одноразова допомога [143, арк. 12 – 14].

Через неврожай більшість переселенців на вироблені трудодні в колгоспах не забезпечували продуктами своєї родини. Найбільш скрутне становище було у багатодітних родин, родин, які мали на утриманні інвалідів і людей похилого віку. Покращення цієї ситуації вимагало значної грошової, продуктової та речової допомоги з боку влади. У зв'язку з цим, зокрема, Сталінський виконком облради і обком КП/б/У на початку серпня 1946 р. зверталися до РМ УРСР та ЦК КП/б/У із проханнями передбачити для допомоги закерзонцям у 1946 – 1947 рр. групи продуктів і промтоварів [84, арк. 1]. Утім, більшість евакуйованих не голодувала, бо отримувала грошову та продуктову допомогу, а дехто з них у другій половині 1946 р. навіть розпродавав власне майно та худобу при самовільному виїзді з місць розселення [412, арк. 39 зв.].

Попри значні дії влади щодо надання переселенцям різних товарів і продовольства, восени 1946 р. існувала велика кількість матеріальних проблем: відсутність сараїв і кормів для худоби, палива на зиму, погребів та іншого [207, арк. 174 – 175]. Утім, траплялись випадки, коли самі прибулі

через брак коштів відмовлялись купувати одяг та взуття у сільпо, а вимагали видачі краму безкоштовно [380, арк. 38].

У зв'язку з неповною влаштованістю родин закерзонців, малої кількості видачі продуктів харчування на трудодні та відсутністю додаткових джерел, було зроблене ще одне офіційне звернення до голови РМ УРСР М. Хрущова. У зверненні від 5 жовтня 1946 р. керівництво Сталінської області просило виділити переселенцям дещо меншу кількість, від попередньої, допомоги [160, арк. 50].

Загалом за період із 1945 р. по кінець 1946 р. прибулі отримали відчутну допомогу з боку владних установ [118, арк. 114], яка позитивно вплинула на рішення певної їх кількості залишитись у районах східних областей УРСР. Наприклад, уже в жовтні 1946 р. Сталінський Обком КП/б/У доповідав про повну ліквідацію безкорівності господарств переселенців [161, арк. 51 – 53].

Про факти надання різноманітної державної допомоги переселенцям, розселеним у районах східних областей УРСР, у 1947 р. і наступні роки в матеріалах архівних установ не виявлено.

3. 2. Соціокультурна і трудова адаптація.

Одним із негативних факторів для переселенців у східних областях УРСР виявився незвичний для них клімат, і, як наслідок, різні захворювання. Проблемою для адаптації був сухий степовий клімат, який значно відрізнявся від вологого гірського, адже основна маса прибулих походила з Карпат [502, с. 90 – 103]. Після довготривалої дороги з Польщі до східних областей УРСР в антисанітарних умовах майже всі закерзонці хворіли на різні хвороби та були їх носіями. Не поодинокими були летальні випадки, особливо серед дітей та осіб похилого віку [323, арк. 31].

Під час прибуття, на станціях розвантаження переселенці піддавалися санобробці. Перш за все, їх направляли до бані митися з милом. Але на

деяких залізничних станціях це не проводилось, що викликало затримку розселення по районах та чималу тяганину зі здобуттям того ж таки мила [186, арк. 346]. Проблеми з медичним обслуговуванням продовжувались і після того, як прибулих розмістили по районах. Так, діти хворіли коростою та паратифом ще з Польщі, а медична допомога їм була надана тільки за тиждень після прибуття, що призвело до кількох смертей [336, арк. 2].

Загалом медичної допомоги потребувало досить багато переселенців. Зокрема, тільки в Успенському районі Ворошиловградської області вона була необхідна 17-ом особам [222, арк. 6 – 8]. Однак, попри всі постанови влади, самою ж владою відзначалось незадовільне медичне обслуговування у цій області [81, арк. 41 – 42]. За інформацією райздороввідділу у Новосвітлівському районі знаходилось шість осіб, хворих на коросту та п'ять на грип. Однак після перевірки у березні 1946 р. було виявлено вже вісім хворих на коросту, 15 – на грип, і кілька осіб, хворих на інші захворювання. Це зумовлювалося антисанітарними умовами проживання переселенців – у квартирах був постійний бруд, холод, речі та білизна не пралися, люди по місяцю й більше не мились, регулярних медичних обходів не провадилось тощо [279, арк. 34]. Так само, через брак мила та неналежну роботу медичного персоналу, у Сталінській області частина переселенців протягом кількох місяців після приїзду хворіла на коросту [172, арк. 231 – 233]. Відповідне медичне обслуговування відзначалося тільки у Старобешевському районі. Зокрема, по прибутті до району закерзонці були обстежені медичними працівниками. Усім були зроблені щеплення проти черевного тифу, дизентерії та віспи [145, арк. 6 – 11]. А ось переселенці, розселені в районах Харківської області, медичну допомогу отримували в залежності від району перебування. Наприклад, медобстеження прибулих та їх будинків у Барвінківському районі з моменту їх приїзду не відбувалося. Показовим є випадок, коли у будинку двох родин в одній кімнаті мешкало вісім осіб та три доби лежав хворий старий, а лікар, що мешкав по сусідству, жодного разу до хворого не прийшов [379, арк. 26]. Протилежне становище з

медичним обслуговуванням спостерігалось у Боровському [382, арк. 4 – 4 зв.] і Лозовському районах [262, арк. 13 – 14]. Але задовільне медобслуговування було радше виключенням, ніж правилом.

Незважаючи на погане чи добре медобслуговування, у результаті різкої зміни клімату та води (зокрема, у Сталінській області вона – солончакова), переселенці постійно хворіли [441, с. 134]. Поява головних болей та розвиток різних захворювань змушували людей шукати нові місця поселення [470, с. 161]. І вже під кінець 1945 р. у Сталінській області від прибулих надійшло 35 заяв з проханням повернутися до Західної України через погані воду і клімат [134, арк. 161 – 165]; у Харківській області евакуйовані, розселені у Боровському районі, надсилали навіть прохання до РНК УРСР щодо поселення їх у Дніпропетровській області чи відправлення до Тернопільської у зв'язку з холодними кліматичними умовами [368, арк. 120] тощо. Не отримавши дозволів, хворі переселенці без проходження санобробки самовільно покидали місця розселення [381, арк. 31].

Через незадовільне матеріально-господарчо-побутове влаштування на місцях розселення та відсутність медичної допомоги, траплялись випадки самогубства прибулих [351, арк. 21 зв.]. Останні могли бути пов'язані з тим, що переселення суттєво вплинуло на свідомість і психологічний стан людей, змусило їх переосмислити своє життя і цінності, визначити для себе поняття «Батьківщина» [467, с. 20 – 36]. Як свідчать численні спогади самих переселенців, лише незначна їх частина говорила про Україну, радянську дійсність без іронії [519, с. 12 – 19].

Українцям із Закерзоння споконвіку були властиві високі моральні якості та духовність, віра в Бога. Люди жили за законами християнської моралі. Ці риси характеру деформувались внаслідок Другої світової війни, примусового переселення, комуністичного режиму й колгоспної системи господарювання. Саме останні чинники були основними у поступовій втраті переселенцями бажання до сільськогосподарської праці. В умовах тоталітаризму, коли атеїзм став частиною державної ідеології, а земля

спільною, змінилося ставлення переселенців і до природи. Все, що було усупільненим, поступово почало розглядатися як нічیه, а, значить – його можна було нищити, розкрадати, забруднювати і т. д. Під виглядом боротьби з релігією було суттєво деформовано сформовані протягом віків моральні принципи, звичаї та обряди [529, с. 121 – 125].

На думку В. Кіцака, перетворення мешканців чужої країни на слухняних і вдячних радянських громадян було передбачено низку заходів не тільки матеріального характеру, а й духовного, ідеологічного плану. Агітаційна робота партійними органами проводилась на належному рівні. Наприклад, система освіти в СРСР ще з 1930-х рр. була заідеологізована до межі, а тому теж могла бути використана для впливу на переселенців. Крім свого прямого завдання, навчальні заклади у СРСР завжди були рупором державної ідеології, тому турбота про освіту переселенців була не зовсім безкорислива: випускники шкіл мали стати активними будівниками нового радянського ладу. Для реалізації цієї мети РНК УРСР і ЦК КП/б/У було ухвалено постанову № 1620-118, згідно якої у жовтні 1945 р. влада на місцях мала провести перепис дітей переселенців та залучити їх до навчання у школах [502, с. 90 – 103].

Втім, через різні негаразди у більшості районів Ворошиловградської та Сталінської областей, діти переселенців шкільного віку школу не відвідували. Основними причинами були: відсутність одягу та взуття, а також підручників і зошитів [81, арк. 41 – 42; 143, арк. 12 – 14; 222, арк. 6 – 8]. Так, один із прибулих скаржився, що «...маю сім дітей, я хочу їх до школи послати, але не маю можливості купити їм книжки. Троє дітей школяри, а книжок не має» [319, арк. 71 – 75]. На Харківщині більшість дітей до школи також не ходили, бо за словами самих переселенців «... там їх називають поляками, та й нічого віддавати, тому що жити тут не збираємося» [134, арк. 161 – 165; 360, арк. 8 – 8 зв.; 379, арк. 26]. Значна частина дітей не відвідували школу через хвороби. Підлітки і малописьменні дорослі не мали можливості відвідувати вечірні школи через їх відсутність. Тільки у Харківському районі станом на 15 грудня 1945 р. у школі навчалось 36 дітей,

у ФЗО – 2, у технікумах та інститутах – 6, неписьменних було – 12, малописьменних – 18 [145, арк. 6 – 11; 350, арк. 1; 394, арк. 50 – 50 зв.].

У деяких випадках невідвідування шкіл дітьми залежало від того чи була школа в селі проживання переселенців. Останні боялися відсилати своїх дітей до школи за 5 – 7 км до сусідніх сіл [520, с. 119 – 126]. Не все добре було й у стосунках між дітьми-переселенцями і місцевими. Так, в Авдіївському районі констатувалися випадки антагонізму, які проявлялися в побитті дітей закерзонців дітьми колгоспників [107, арк. 46].

Траплялися випадки і незадоволення переселенців кваліфікацією місцевих вчителів (Павлопільська школа Амвросіївського району) [529, с. 132]. Радянська шкільна програма була для них незвичною, на що вони самі скаржилися: «наука там є не для моїх дітей. Бо ж польська дитина вихована інакше, шляхетно і делікатно, тут дітей виховують інакше, що ми не можемо витримати» [528, с. 82 – 84].

Лише у кінці 1946 р. районні відділи освіти почали звітувати про те, що всі діти переселенців шкільного віку були охоплені навчанням [98, арк. 348], проте це не відповідало дійсності. Разом з тим, у деяких районах у 1945–46 навчальному році навчанням були охоплені неписьменні та малописьменні переселенці [387, арк. 29]. Але більшість таких залишилась поза увагою освітян [400, арк. 5 зв.]. Таке становище спостерігалось і в сусідніх центральних областях УРСР [308, арк. 36].

Для адаптації в радянському середовищі дорослі переселенці підпадали під програму культослужбовування, яке реалізовувалося через лекції, доповіді, бесіди та інші форми й засоби культосвітньої роботи [406, арк. 160]. Для проведення політмасової та виховної роботи серед прибулих ще на початку 1945 р. було виділено по одному добре підготовленому агітатору [116, арк. 199 – 199 зв.], якого закріплювали за колгоспами розселення. Закерзонців максимально залучали до існуючих у клубах, хатах-читальнях гуртків, а також до спеціально організованих культбригад і пересувних бібліотек [277, арк. 64 – 66]. Проте, влітку 1945 р. констатувалося, що партійні, радянські, комсомольські

організації та земельні органи з переселенцями не проводили ознайомлення зі статутом сільгоспартілі, нормами виробітки, розподілом доходів у колгоспах, порядком оцінювання усуспільненого майна вступаючих у колгосп, організаційними і господарськими принципами колгоспів тощо. Деякі з керівників районів зовсім не враховували різниці між старими колгоспниками та колгоспниками-переселенцями, не рахувалися з їх звичаями та звичками й часто, замість терплячого виховання, застосовували непотрібне і шкідливе управління, припускали грубе та нечуттєве ставлення до евакуйованих тощо [131, арк. 23 – 27]. «Окрім випадкових читань газет чи бесід, іншої масово-політичної роботи із переселенцями не проводилося. До клубів та хат-читален переселенці не залучалися» – констатовалося на засіданні бюро Сталінського Обкому 23 липня 1945 р. при обговоренні питання політ-масової роботи серед них у Старобешевському районі [145, арк. 6 – 11]. Така сама ситуація констатовалася у всіх районах Харківської області [69, арк. 267 – 268].

Для покращення політ-масової роботи серед населення до неї була залучена інтелігенція та передові колгоспники. Доповідачі та лектори вже з осені 1945 р. проводили тематичні лекції [211, арк. 153]. Зокрема, ці заходи відбувалися не менше ніж два рази на місяць, а в деяких районах – частіше. Під час лекцій та бесід переселенці ставили багато питань з різних тем, цікавилися зовнішньою політикою тощо [411, арк. 33]. У плані проведення заходів із політ-масової роботи серед прибулих у Ворошиловградській області вказувалося на проведення бесід у більшості районів, а також на організацію для них центральних, республіканських, обласних і районних газет [527, с. 133 – 139]. Те ж саме спостерігалось у Сталінській та Харківській областях [149, арк. 18 – 18 зв.; 169, арк. 4 – 4 зв.; 347, арк. 40; 385, арк. 4; 395, арк. 13; 403, арк. 139]. Втім, під час перевірок отримання переселенцями періодики констатовалося, що газети виділялися, але на місця не доходили [410, арк. 25 зв.].

Згідно загальних даних, переважна більшість евакуйованих, розселених у Сталінській області, ставилися до заходів партії і радянського уряду з розумінням, не підтримуючи ні радянських, ні антирадянських міркувань і не

проявляючи невдоволення життям після переселення. Траплялись випадки, коли прибулі виказували свою вдячність радянському уряду та місцевій радянській владі за турботу над ними. Однак, серед закерзонців були й підозріло налаштовані особи з українськими «націоналістичними» й «куркульськими» поглядами. Так, в Авдіївському районі підозрілими були: С. Дудко, Ф. Телеп і В. Павлюк; на Горлівському Азотно-Туповому заводі антирадянські націоналістичні міркування висловлювали переселенці В. Білан і Рудий: «Ради пошивають нас у дурні, насправді виходить так, що я б вам віддав свою корову, щоб ви за нею доглядали, годували і поїли, а я б з неї молоко отримував. Так і Україну буде використовувати Московщина, комуністи і жида» тощо [140, арк. 10 – 11].

Важливою залишалась також мовна проблема, оскільки представники офіційної влади здебільшого вживали російську, частина районів розселення, особливо в Донбасі, була заселена зрусифікованим населенням, а місцева українська говірка суттєво відрізнялась від говірки закерзонців [484, с. 90 – 103]. Більшість переселенців були лемками, які мали свій особливий діалект української мови. Тому не дивно, що після переселення до російськомовного середовища ці люди відчували певний мовний бар'єр [536, с. 43 – 54]. Один із агітаторів Харцизького району Чорновіл навіть давав роз'яснення окремих слів польською мовою, що було швидко заборонено місцевою владою. За наказом місцевої влади мовами для агітацій, газет і шкіл для переселенців повинні були бути лише російська та українська [529, с. 131]. В більшості випадків, закерзонців не вважали за українців і називали поляками [484, с. 90 – 103].

Щодо релігійних поглядів переселенців, то ця інформація збиралась уповноваженими Ради у справах релігійних культів по всіх трьох областях [320, арк. 37]. Окрім різновидів масово-політичної роботи з атеїстичним ухилом, інших серйозних заходів щодо релігійності у регіоні не відбувалося.

Серед загальної кількості переселенців, які були розселені в східних областях УРСР, значну частину становили соціально незахищені верстви населення. Наприклад, у м. Мерефі Харківського району з 101 особи, яка там

проживала, 8 працювало у колгоспі, 19 – на різних підприємствах, 3-є були студентами, а інші були матері з дітьми та діти шкільного віку [318, арк. 112]. З 1348 родин 6089 переселенців, які прибули до Ворошиловградської області, 2118 осіб були дітьми віком до 14 років [526, с. 133 – 139]. Проте, значний відсоток соціально незахищених осіб не одразу зумовив відповідну роботу з ними з боку місцевої влади. Лише після ухвалення постанови РНК УРСР і ЦК КП/б/У від 3 жовтня 1945 р. почався збір відомостей про соціально незабезпечених, для впровадження відповідного законодавства про пільги та допомогу [238, арк. 35]. Для поширення інформації серед керівників районів, працівників, які працювали по переселенським питанням, бухгалтерам і т. ін. інформація розповсюджувалася через місцеві постанови чи пресу. Наприклад, у газеті «Ворошиловградська правда» в грудні 1945 р. була надрукована стаття, в якій висвітлювалися всі задачі щодо господарчого влаштування прибулих та нормалізації їх матеріального становища. Серед іншого, зауважувалося і на питанні виявлення пенсіонерів, інвалідів та багатодітних родин. Особливу увагу було приділено наданню державної допомоги та нагородженню орденами багатодітних матерів [478, с. 2].

Після проведеної кампанії направленої на активізацію дій щодо соціального захисту переселенців робота у цьому напрямку зрушила з місця. Так, станом на 31 грудня 1945 р. у Ворошиловградській області на обліку знаходилось уже 126 багатодітних матерів-переселенок, які мали право отримувати державну допомогу, але отримувало її лише 43; державні нагороди мало право отримувати 124 матері, а отримувало лише 39 [215, арк. 50 – 51; 216, арк. 50 – 51]. Не були виявлені інші групи соціально незахищених осіб. У Сталінській області зазначена робота проводилась вкрай повільно. Станом на листопад 1945 р. серед всіх прибулих було виявлено лише 23 багатодітні матері, яким була надана допомога [114, арк. 119 – 119 зв.; 134, арк. 161 – 165]. Так само повільно робота йшла й у Харківській області. Станом на 30 січня 1946 р. багатодітних матерів-переселенок на облік було поставлено лише 59 осіб [82,

арк. 75 – 76; 379, арк. 26; 386, арк. 48] тощо. Крім багатодітних матерів виявлялись й інші категорії [350, арк. 1; 416, арк. 24].

У районах розселення еваколисти багатодітних матерів обмінювались у рагах на свідоцтва про народження дітей, після чого відділи держдопомоги при виконкомах райрад оформлювали їх на отримання держдопомоги та урядових нагород [215, арк. 50 – 51]. Однак, виплати державної допомоги затримувались через відсутність у переселенців на руках еваколистів та метричних довідок [241, арк. 41], що було розповсюдженим явищем. Саме через брак необхідних документів відчувалась різниця між зареєстрованими багатодітними матерями та тими, які все-таки отримували допомогу. Ситуація змінилась, коли наявні евакуаційні листи були переписані на свідоцтва про народження. Також, за вказівкою облфінвідділів, оформлення держдопомоги райфінвідділами та виплата допомоги з багатодітності провадились за свідоцтвами оформленими за свідченнями самих закерзонців, що значно прискорило загальний процес виплат [262, арк. 50 – 51].

Мінімальна кількість переселенців отримувала пенсії та державні нагороди. Практично на сто відсотків це були медалі «Мати-героїня», ордени «Материнська слава» та грамоти багатодітним, яких серед прибулих було дуже багато. Одиниці з них отримали матеріальну допомогу. Тим матерям, яким найбільше пощастило, призначали пенсію на 2 – 3 роки розміром близько 100 крб. на місяць [502, с. 97 – 101]. Подібна ситуація спостерігалась і в інших областях УРСР [498, с. 140].

Окрім іншого, матері з дітьми були поставлені на облік та відвідували консультації при райвиконкомах, де отримували юридичну, медичну та іншу допомогу [145, арк. 6 – 11]. Втім, у більшості випадків та впродовж кількох років владні структури, згідно архівних документів, більше цікавила доля невручених медалей та їх облік.

Із 1946 р. допомогу почали отримувати й інші соціально незахищені переселенці. Так, через облвиконкоми проходило надання допомоги дітям-сиротам і родинам переселенців, у яких рідні загинули на війні. Переважно

це були дефіцитні дитячі речі [322, арк. 39]. З другої половини 1946 р. родини переселенців похилого віку отримували допомогу харчами, одягом та іншим [98, арк. 348]. Разом із тим, траплялись і випадки зневажливого ставлення до соціально незахищених переселенців [384, арк. 47; 442, с. 125].

Загалом, робота, направлена на соціальну підтримку багатодітних родин, була більш відчутна у 1946 р. ніж у попередній рік [225, арк. 68; 227, арк. 204; 228, арк. 210 – 211 зв.]. Аналогічна ситуація спостерігалась по всіх східних областях.

Окрім вимушеності розселення переселенців із Польщі на теренах східних областей УРСР, надання їм різноманітної допомоги та забезпечення соціальним захистом, був і прихований зиск. Оскільки більшість прибулих були селянами, то місцеве керівництво, як і в сусідніх областях, змушувало їх вступати до колгоспів, що демографічно сильно постраждали від військових дій. Особливо це стосувалося сільської місцевості промислових районів (південь та південний захід Ворошиловградської, центр, північ і захід Сталінської, околиця Харкова і південний схід Харківської областей) і лише частково спорожнілих колоній (центр Ворошиловградської та південь Сталінської областей). Вступ до колгоспу, здебільшого, здійснювався без їхньої на те згоди: насамперед усуспільнювались коні, інша худоба, сільгоспреманент [472, с. 200 – 218], а без цього всього переселенець уже не міг господарювати самостійно. Додатково, для того, щоб прибулі масово йшли до колгоспів, їх звільняли від трудової мобілізації, а їхній гужовий транспорт використовувався лише для перевезення із залізниці до місць розселення нових партій закерзонців [328, арк. 67].

Втім, переселенці, відірвані від своїх занять у Польщі, не могли пристосуватися до колгоспної системи. Наприклад, українці з гірських повітів Краківського воєводства, а їх була більшість серед розселених у східних областях УРСР, через нерентабельність сільського господарства в горах, займалися дрібною торгівлею – скуповували і перепродавали продукти тваринництва, а також вироби кустарних промислів. Про це все їм на Сході

УРСР можна було забути через усупільнення привезеної худоби, реманенту та професійних інструментів, відсутність матеріалів для кустарних промислів, заборону на перепродаж товарів, брак часу через відробіток трудоднів тощо [468, с. 157 – 168]. Лише в поодиноких випадках переселенцям щастило отримати місце у шевській [169, арк. 4 – 4 зв.], взуттєвій [149, арк. 18 – 18 зв.] майстернях чи де-інде. Винятком можна назвати осіб, які прибули з м. Криниці (вони були розселені на Харківщині). Останні певний час були кустарями і займалися своєю попередньою справою (ремонт годинників, домашня кондитерська випічка та інше) [350, арк. 1].

Факти грубого порушення статуту сільгоспартілі констатувалися в колгоспах Ворошиловградської області. Так, у колгоспі «Червоне знамено, вперед» Ровеньківського району 22 родини переселенців були прийняті до колгоспу без заяв і рішення загальних зборів колгоспу. У деяких районах прийняте до колгоспів майно переселенців, які вступили у члени колгоспу, не було оцінене. Самі евакуйовані були мало ознайомлені зі статутом сільгоспартілі, нормами виробітки, порядком розподілення доходів у колгоспах. Через це багато з них скаржились, що не знають за що працюють [210, арк. 135]. На Харківщині переселенці не знали скільки заробили трудоднів, а дехто не знав навіть що таке трудодень [388, арк. 34]. Це не було дивиною, адже у деяких районах робота з агітації щодо вступу до колгоспів закерзонців була безконтрольною, а місцева влада навіть не знала скільки переселенців стали колгоспниками [399, арк. 6].

З огляду на своє матеріальне становище та природню працездатність, переселенці йшли працювати. Втім, не маючи ніякого фаху, вони змушені були займатися лише сільськогосподарською працею. Після перевірки евакуйованих поселених у м. Мерефі Харківського району в червні 1945 р. було з'ясовано, що мало хто з них взагалі мав спеціальність. Їх цікавила процедура переходу з підприємства до колгоспу, не розуміючи при цьому елементарних порядків, куди та з якого питання слід звертатися [355, арк. 6].

Для залучення переселенців до колгоспів використовувались як ідеологічні, так і матеріальні методи. В деяких районах як заохочення використовувалася різниця розмірів земельних ділянок, якими наділяли колгоспників та простих селян. Тих, хто вступав до колгоспів і добре там працював заохочували грошима. Проте, були випадки, коли переселенців-передовиків просто не помічали [383, арк. 47].

Станом на початок січня 1946 р. до Ворошиловградської області прибуло 1348 родин 6317 переселенців; до Сталінської – 3044 родини складом 13201 переселенець; до Харківської – 918 родин – 4122 переселенця. Із загальної кількості розселених членами колгоспів у Ворошиловградській області стала 191 особа або 14,1%, у Сталінській – 2525 – 82,9%, у Харківській – 129 – 14,1% [91, арк. 19]. Разом з тим, у всіх трьох областях простежувалася тенденція працевлаштування переселенців у колгоспах, але без отримання членства [1, арк. 6]. Так, станом на 1946 р. у Сталінській області з 2477 родин переселенців тільки прибулі 1665 господарств стали членами колгоспів, а 646 господарств не були колгоспниками, але працювали у них [70, арк. 269 – 270; 162, арк. 24]. Найкращий показник вступу евакуйованих до колгоспу, наприклад, у Харківській області констатувався в Коломацькому районі. Зокрема, з 32 родин переселенців, які були розселені по 8 колгоспах, них вступило 30 [407, арк. 157]. Одним із найменших показників відрізнявся Богодухівський район, де з 166 родин переселенців до колгоспів вступило лише 27 родин (вони були розселені у Микитівській сільраді) [339, арк. 1]. Тим переселенцям, які відмовилися від вступу до колгоспів, не зважаючи на власний фах [148, арк. 8 – 10], а також проявляли бажання виїхати назад до Польщі, було причеплено тавро «націоналістичних елементів з дрібновласницькими куркульськими тенденціями» [543, с. 130].

Самі переселенці своє становище у колгоспах Харківщини наприкінці 1945 р. змальовували так: «...я працюю в колгоспі, бригадир каже: «Поляки приїхали на нашу голову» – це й слухала на власні вуха. Мій син також працює в колгоспі дуже добре, але йому записують трудовні неповністію.

Взагалі там добре працювати, але нам потрібна допомога»; «для нас важко працювати в колгоспі: мені дали таку роботу, яку робити ніхто не хотів. Ця робота – догляд за курчатами. За неї погано записують трудовні. Спочатку я пішла працювати на город, але люди казали, що в полі більше заробиш, тому я рахувала – працювати тиждень в полі і тиждень на городі, щоб більше заробити. Я хочу працювати в колгоспі, щоб в майбутньому році більше заробити і працювати цілий рік»; «...нам трудовні погано пишуть. У мене здоров'є слабе. Ми хліба одержали мало і тепер у нас хліба не має... на наші звернення голова сільради сказав: «можете їхати з Комарівки і знайти кращий колгосп» тощо [319, арк. 71 – 75]. Та головне, за словами майже всіх голів колгоспів, – «не було жодного колгоспника з числа переселенців, який би за I півріччя не виконав мінімум трудовнів» [170, арк. 7].

У колгоспах прибулих часто переводили з однієї роботи на іншу, що зменшувало їх виробітку трудовнів, а також не залучали їх до тимчасової роботи, яка оплачувалася дорожче [133, арк. 160]. Їх неповне працевлаштування призводило до відсутності додаткового джерела існування, що ставило переселенців у не вигідне становище в порівнянні з місцевими колгоспниками [543, с. 134]. Разом із тим, надання одноразової тимчасової допомоги евакуйовані сприймали як постійну. Через це вони не звертали уваги на випрацьовування у колгоспах трудовнів, які головним чином заробляли підлітки на пасовищах [351, арк. 20]. Таке відношення породжувало невідповідальне ставлення до роботи, що доходило навіть до прогулів. Невихід на роботу до колгоспів залежав і від матеріального стану переселенців. Так, у Близнюківському районі частина закерзонців не працювала через відсутність одягу та взуття [390, арк. 50].

За заявами колгоспних бригадирів і голів колгоспів у 1945 р. всі переселенці у колгоспах Близнюківського та Лозовського району Харківщини працювали добре та дисципліновано, за винятком вихідного дня, який, «не дивлячись ні на що, справляли» [409, арк. 50 зв.]. Самі прибулі показували добрі показники праці. Так, бригади косарів, які працювали на

покосі сіна та зборі хліба, бригади теслярів, що були зайняті на ремонті сільськогосподарського реманенту та інші спеціальності щоденно виконували встановлені норми на 120 – 150 % [139, арк. 12 – 18]. З огляду на це, виконкомам облрад і райрад, обкомам і райкомам КП/б/У згідно постанови РНК УРСР і ЦК КП/б/У № 1620 – 118 від 3 жовтня 1945 р. рекомендувалося «сміливіше висувати з числа активних і тих, які виправдали себе в роботі переселенців на керівну роботу в колгоспах – головами колгоспів, заступниками голів, бригадирами, ланковими, а також на керівну роботу в органах радянської влади» [502, с. 90 – 103].

Для кращої адаптації в нових умовах праці та інтеграції в радянське суспільство членами правління колгоспів у Ворошиловградській області на керівну роботу були обрані 19 переселенців: 5 бригадирів, 13 ланкових та один секретар сільради. У всіх переселенських колгоспах полеводи, бригадири та ланкові були призначені виключно з евакуйованих [447, с. 309]. У Сталінській області на керівні посади було висунуто 72 переселенців, з яких 2-є на посаду голови колгоспу, 5 – заступниками голови колгоспу, 20 – бригадирів польових бригад тощо [134, арк. 161 – 165]. На Харківщині переселенців до керівних посад у колгоспах майже не залучали [352, арк. 16 зв.; 410, арк. 25; 414, арк. 20 – 20 зв.].

Становище особливо не змінилося й у наступні роки. Так, станом на 15 жовтня 1946 р. усі 1581 родина переселенців у Сталінській області була працевлаштована. Із найбільш активних та перевірених на керівну роботу було подано 144 переселенця: одного – головою колгоспу, одного – заступником голови колгоспу, 36 – бригадирами, одного – завідуючим фермою та 33 – членами правління колгоспів [161, арк. 51 – 53]. У 1948 р. на Харківщині з 152 родин переселенців лише 12 осіб займали керівні посади. Зокрема це були: бригадир, 3 ланкових, член ревкомісії, завгосп колгоспу, 2 члени сільради, 2 члени правління колгоспу, технік та агроном [437, арк. 10].

Позатим, констатувалися і негативні факти роботи закерзонців, які отримали керівну посаду. Наприклад, переселенець Похильчук В. за

зловживання на посаді касира промартілі інвалідів «Рекорд» Волчанського району Харківської області був засуджений на 2 роки умовно [372, арк. 48].

Окрім колгоспів, переселенці були направлені до радгоспів та на підприємства. Так, у Ворошиловградській області з 1348 родин переселенців, станом на 18 грудня 1945 р. на підприємствах та в установах ніхто не працював [265, арк. 4 – 4 зв.], але вже у січні 1947 р. на виробництві працювало 16 родин [520, с. 119 – 126], у Сталінській області у радгоспах працювало 56 родин, а на підприємствах і в установах – 113 [162, арк. 24]. Із 933 родин, прибулих з Польщі, розселених у Харківській області в 1945 р. 36 одразу були направлені до радгоспів, ПРЗ і підприємств [335, арк. 3].

Загальному вступу переселенців до членів колгоспів завадив і неврожай через посуху та штучний голод 1946 р., під час якого проявили себе всі недоліки колгоспного життя. Так, у колгоспі ім. Калініна Харцизького району Сталінської області евакуйовані за вироблені в середньому 475 трудоднів протягом 1946 р. отримали по 497 кг зерна в той час, як у 1945 р. за вироблені в середньому 396 трудоднів їм було видано по 710 кг зерна [543, с. 133]. Не зважаючи на це, всі родини переселенців, які залишились у східних областях УРСР після 1947 – 1948 рр., були прийняті у члени місцевих колгоспів [429, арк. 108 – 108 зв.].

Гальмування процесу адаптації та працевлаштування закерзонців у колгоспах у значній мірі відбувалося через стосунки між переселенцями і колгоспниками, переселенцями і керівниками колгоспів, переселенцями і головами місцевих владних структур у контексті майнового стану приїжджих. Зокрема, всі евакуйовані мали у Польщі власні господарства. Під час виїзду до УРСР переселенці, у яких після проходження фронту, грабунків польських банд та реквізицій влади залишилось рухоме майно, забирали все і везли з собою з метою продовження господарювання «не з пустими руками». Так, до Ворошиловградської області переселенцями було вивезено: 1262 голови великої рогатої худоби, 135 коней, 76 свиней, 603 вівці та кози, 1108 шт. домашніх птахів, а також 19 бджоло-сімей [548, с. 95]. До Сталінської

області лише переселенці з Білгорайського повіту привезли: 58 коней, 226 голів великої рогатої худоби, 19 овець та кіз, 11 свиней, 47 вуликів, 128 одиниць сільськогосподарського реманенту та 84 вози [34, арк. 48]. До Харківської області переселенцями було вивезено: великої рогатої худоби – 890, коней – 132, 28 свиней, 553 кіз та овець і 507 птахів [361, арк. 10 – 10 зв.].

Майже всі родини приїжджих, які прибули до Харківської області, були заможнішими за місцеве населення. З 933 господарств 901 привезло з собою: 832 корови, 49 телиць, 127 коней, 108 волів, 39 свиней, 541 вівцю та козу, 27 бджолосімей, 542 шт. домашніх птахів, 39 плугів, 3 сіялки та 108 борон [335, арк. 2]. Наприклад, переселенці, які прибули до Харківського району, походили з околиць м. Криниця Краківського воєводства та відрізнялися від інших прибулих більш міським менталітетом. Вони також були й заможнішими, що підтверджує майно, яке вони привезли з собою – 72 родинам належало: великої рогатої худоби – 19 голів, 2 коня, 21 вівця та коза, 23 шт. домашніх птахів і 2 вози [349, арк. 26].

Загалом, основна кількість переселенців, розселених у всіх трьох східних областях УРСР, походила з Горлицького повіту. Звідти ними було вивезено: 166 коней, 941 голову великої рогатої худоби, 6 свиней, 792 вівці та кози, 51 бджолосім'ю, 328 плугів, борон і культиваторів, а також 133 вози. Слід зауважити, що деякі переселенці не брали з собою майна, адже «для чого в радянський рай, де є все, щось везти» [37, арк. 46].

У більшості колгоспів, у яких планувалося розмістити переселенців, з колгоспниками заздалегідь були проведені бесіди. Так, ще до прибуття евакуйованих до с. Геніївки Зміївського району Харківської області серед селян було проведено підготовку: зауважувалося, що приїдуть малограмотні гірські люди з Польщі і потрібно бути з ними дуже обережними і «не базікати». В один і той же час, колгоспники дослухалися до настанов, «але дуже їх цікавило, що переселенці привезли у тих великих скринях, бо розповсюджувалась чутка, що там сало» [512, с. 40]. Як влучно зазначає В.Кіцак, здесятковані голодомором 1932 – 1933 рр., масовими розстрілами та

вивезеннями до Сибіру «куркулів» та середняків – «підкуркульників», із поспіль колективізованим майном та землею, розорені в часи війни, селяни східних областей УРСР з заздрістю ставилися до переселенців, яким інколи вдавалося провезти на місце нового проживання корову, пару овець чи домашню птицю. А якщо врахувати, що їм «невідомо за що» видавали по кілька центнерів зерна та картоплі, – і це в період страхітливого загального зuboжіння, – то деяка ворожість автохтонів була цілком зрозумілою. Саме визначення, дане владою евакуйованим, як «українці з Польщі», вводило місцевий люд УРСР в оману, а також поглиблювало суспільну неприязнь [473, с. 17; 502, с. 90 – 103].

Після прибуття на станцію розвантаження не всі переселенці були доброзичливо прийняті, як головами колгоспів так і самими колгоспниками [336, арк. 1 – 2]. Вже у жовтні 1945 р. деякі представники українського етнічного населення Барвінківського району Харківщини заявляли: «... краще польська в'язниця, ніж жити в таких умовах». Такий емоційний стан переселенців був викликаний не тільки відсутністю господарсько-побутового влаштування, а й непорозумінням з місцевим населенням, постійними сварками через житлову площу, моральним тиском відносно вступу до колгоспу, гострими образами з боку односельців тощо. Так, на одному із зборів правління колгоспу було підмічено: «до якого часу будемо годувати цих поляків» [357, арк. 6 – 6 зв.].

Негативне ставлення місцевого населення найбільше було там, де переселенці були доприселені до квартир колгоспників. Родини евакуйованих, яких вселили по ущільненню, в більшості потрапляли до будинків колишніх поліцаїв чи розкуркулених. Таке сусідство провокувало сварки та образи, які були підставами для невдоволення та самовільної міграції [148, арк. 8; 388, арк. 33 – 34; 523, с. 23 – 26]. Ці факти стимулювали приїжджих щодо пошуку нового місця проживання.

Траплялись випадки, коли колгоспники сприяли виїзду переселенців шляхом купівлі в них корів, майна чи реманенту. Констатувалися й факти

морального сприяння колгоспників щодо виїзду переселенців. Так, колгоспниця Спінкіна навесні 1946 р. заявляла: «Ми самі помираємо з голоду, чого ви сидите тут, їсти нічого буде зовсім» [168, арк. 15 – 15 зв.]. Коли евакуйовані з Польщі прожили на Сході України півроку, пізнали місцевих, то деякі зі старших селян «по секрету» радили переселенцям: «не дайте себе приспати, бо тепер вам усе дають, але пройде якийсь час, і ви вернете їм усе десятикратно. Шкода вас, бо ви ще не знаєте тої системи. Якщо можете, то тікайте звідси, поки не пізно» [512, с. 40]. Переселенець Стечний, який мешкав в смт. Старобешево Сталінської області, повідомляв своїм знайомим у Польщі: «...Якщо почувеш, що Вас мають переселяти, Ви нікого не слухайте, майте свою голову на плечах» [447, с. 338].

Переселенці терпіли лиха й від органів місцевої влади, тобто грубе ставлення керівництва під час роботи, затримки виписаних продуктів комірника, неправильності нарахування трудоднів [99, арк. 264 – 264 зв.], принижуючі образи, неправильність розрахунків тощо [210, арк. 135]. В одному з колгоспів Новосвітлівського району Ворошиловградської області, через відсутність корму для худоби переселенець Поручник М. на коні привіз із поля пів гарби соломи, за що голова колгоспу посварив переселенця нецензурною лайкою та заявив: «щоб ви повиздыхали разом зі своєю худобою» [279, арк. 33]. Нерідко прибулі чули й таке: «Нащо приїхали? Їхали б назад до Польщі», як це робили, показуючи приклад іншим колгоспникам, голова колгоспу Селидовського району Сталінської області Савченко та бригадир полеводської бригади Локтіонов. У радгоспі «Вугільник» Макіївського району на заяви про те, що наданий переселенцям хліб був вологим, директор радгоспу Щербина відповів: «Беріть цей, бо ніякого не дамо» [477, с. 124 – 125]. У розміщених колгоспах, радгоспах та на підприємствах переселенців загалом розглядали як утриманців [351, арк. 20].

Траплялись випадки відкритого безвідповідального ставлення органів місцевої влади до процесу господарсько-побутового влаштування закерзонців. Так, у колгоспі ім. Клари Цеткін Марківської сільради Костянтинівського

району Сталінської області голова колгоспу та голова сільради «стали на шлях злочинного ставлення до переселенців», «замість усунення недоліків у роботі з переселенцями займалися пиятикою», а вся звітність місцевої влади про їх господарське облаштування не відповідала дійсності [179, арк. 219 – 222]. У деяких колгоспах керівництво навіть в середині 1946 р. навідріз відмовлялося вживати будь-які заходи щодо господарчо-побутового влаштування евакуйованих [410, арк. 25; 411, арк. 32 – 33].

Не тільки районні органи влади дозволяли собі грубе поводження з переселенцями і безвідповідальність у справі їх влаштування, це стосувалося й обласних організацій. Так, під час перевірки з 29 серпня по 6 вересня 1946 р. у Ворошиловградській області констатувався незадовільний стан господарського влаштування прибулого з Польщі населення у районах розселення. Зазначалося, що проводився недостатній контроль процесу, а відділ з розселення переселенців при облвиконкомі обмежувався складанням звітності на основі неперевіреної інформації та, по суті, на господарське влаштування переселенців не впливав. Облуправління зі справ сільського та колгоспного будівництва зведенням житла для приїжджих не керувало, контролю за роботою своїх районних відділків не здійснювало, а надані звіти «штампувало без перевірки» [85, арк. 263; 86, арк. 91; 87, арк. 170 – 173] (Додаток Н, П).

Голови органів місцевої влади та організацій за помилки й порушення у справі влаштування та адаптації переселенців спочатку отримували попередження про притягнення до суворої партійної та державної відповідальності [212, арк. 252], але досить часто виносились суворі догани. Щодо голів райвиконкомів та секретарів райкомів, то їх притягували до партійної відповідальності [238, арк. 36; 289, арк. 50 – 54], а нерідко навіть намагалися зняти з посад [288, арк. 10 – 14; 325, арк. 1].

Самоплив у роботі та безконтрольність призвели до того, що низка голів колгоспів не стільки займалися господарчим устроєм переселенців, скільки вичікували їх виїзду з колгоспу, а окремі голови навіть сприяли даному процесу. Втім, цьому сприяла відсутність перевірок дій місцевої

влади, непризначеність відповідальних осіб і загальні установки без конкретних завдань тощо [393, арк. 51 зв.].

Не зважаючи на погрозливі постанови та постійний контроль ситуації з Києва, на місцях до кінця 1947 р. існували зазначені проблеми. Довготривале нічим не підтвержене очікування будівництва власного житла, і, як наслідок, подання скарг на голів сільрад та колгоспів за затягування будівництва були розповсюдженим явищем [190, арк. 261 – 270]. Сучасна дослідниця процесів адаптації переселенців в УРСР Т. Гонтар зазначає: «У переселенських процесах панувало безладдя, яке химерно поєднувалось з жорсткими розпорядженнями і заборонами» [484, с. 188].

Евакуйованими до місцевої влади висилалися цілі делегації, які проявляли невдоволення відсутністю харчів. Негативний вплив на настрої приїжджих здебільшого справляла загальна бездіяльність та байдужість місцевої влади, райфінвідділів, облспілок та інших установ. Більшість господарств займала ситуативну позицію, тобто вичікувала влучного моменту для виїзду. Саме тому в колгоспах переселенці практично не працювали, не відправляли дітей до школи, відмовлялися приймати будинки, худобу і т. ін. [344, арк. 34 – 34 зв.].

Незадовільне господарчо-побутове влаштування на місцях розселення, а також інші вищенаведені чинники вплинули на позицію переселенців щодо подальшого проживання у районах східних областей УРСР. Матеріальна та фінансова бідність закерзонців та бездіяльність влади щодо покращення господарчо-побутового влаштування на місцях призвели до загальної реакції переселенців – самовільному пошуку виходу з критичної ситуації шляхом міграції. Така тенденція не була новиною, адже з південних областей, де переселенці були розселені набагато раніше, самовільна зміна місця проживання відбувалася ще з весни 1945 р. [516, с. 219 – 226]. Подібна ситуація спостерігалась і в центральних областях УРСР, але дещо пізніше [524, с. 8].

До осені 1945 р. у східних областях УРСР міграційні потоки переселенців не були настільки значущі, що підтверджують листування Управління з

обласними групами розселення, однак вони завдавали певних проблем при обліку, планових розрахунках роботи тощо [327, арк. 68 – 69]. Однак, перевірки влаштування евакуйованих на місцях надавали невітшну інформацію. Наприклад, у Боровському районі Харківської області вже влітку 1945 р. «у багатьох [переселенців – Д.Б.] у дворі лежать ще не розпакованими привезені речі, а навіть ті речі, що знаходяться в квартирах. Вони вагаються як бути, не наважуються влаштуватися» [364, арк. 106 зв.]. Загалом, настрої у приїжджих з самого початку перебування на Харківщині був таким, що всі вони сподівалися повернутися додому, тобто назад у Польщу, мотивуючи це своєю ошуканістю та безпорадністю. Демонстративно робилися заяви щодо самовільного виїзду, «плакали та нарікали на долю жінки і чоловіки, казали, що їм все не подобається», вимагаючи, щоб їх відправили до Західної України [363, арк. 112]. Подальша ситуація з міграцією переселенців характеризувалася наростанням у геометричній прогресії. Задля приховання реального стану речей у роботі з евакуйованими, вся переписка з даного питання наказом керівника Управління вже з 2 січня 1946 р. проходила в таємному порядку [217, арк. 61].

Загалом, міграції переселенців розпочалися у межах тих областей, в яких вони були розселені. Розпорошеність закерзонців по колгоспах районів малими групами порушило принцип земляцтва та споріднених зв'язків, наслідком чого стали пошуки родичів та самовільні переїзди з одного колгоспу в інший для самовільного формування компактних поселень колишніх односельців [108, арк. 93; 109, арк. 94].

Крім пошуку родичів та колишніх односельців, переселенці мігрували до місць потенційного працевлаштування. Так, якщо на осінь 1945 р. лише 1,1% переселенців Сталінської області був поселений у містах, то через два роки частка переселенців, які переїхали до міст, зросла і становила 9,8% [543, с. 127 – 133].

Частими були випадки самовільної міжрайонної та міжобласної (в межах сусідніх областей) міграції переселенців. Так, до Харцизького району Сталінської області з Барвінковського району Харківської області переїхало 5 родин [170, арк. 5 – 7], а влітку 1946 р. до Харцизького району з

Олександрівського Сталінської області прибуло ще 9 сімей переселенців, а самовільно виїхало 8. Основною причиною самовільного виїзду переселенців була незабезпеченість родин хлібом, оскільки більшість переселенських господарств мали одного працездатного, але неспроможного за вироблені трудодні прогодувати велику родину [169, арк. 4 – 4 зв.]. З колгоспу ім. Будьонного Боровського району Харківської області восени 1945 р. частина родин виїхала до Гадяцького району Полтавської області [366, арк. 116]. Загалом, фіксувалося багато поодиноких випадків міграції переселенців із районів Харківської до районів Полтавської області [380, арк. 38], в якій були розташовані колишні односельці евакуйованих по східних областях УРСР [305, арк. 43; 306, арк. 46; 307, арк. 56].

Позатим, переїзд навіть кількох родин уже змінював ситуацію по будь-якому району розселення. Так, вже станом на жовтень 1945 р. всі сім родин переселенців розселених у Куп'янському районі самовільно переїхали до Харківського району, чим зменшили кількість районів розселення по Харківській області до дев'яти [330, арк. 20]. Траплялись випадки, коли евакуйованим в їх самовільному виїзді з меж областей Східної України допомагали посадові особи, та навіть силові структури [144, арк. 12 – 14; 285, арк. 38; 332, арк. 43; 379, арк. 27; 397, арк. 148]. Самовільний виїзд населення проходив і без сторонньої допомоги. Так, переселенця З. Зінчака з потягу знімали 2 рази; А. Бодневич зі своїми синами не став сідати на потяг на станції Гусаровка Харківської області, де були поселені, а пішли до Сталінської [337, арк. 9]. Облави силових органів на залізничних станціях не лякали закерзонців, багато переселенських родин пішки та на возах з метою повернення до Польщі долали шлях до прикордонних районів західних областей республіки. Значна їх кількість виїхала з районів розселення разом зі своїм майном та худобою [159, арк. 144].

Для виїзду в західному напрямку переселенці об'єднувалися в групи. Серед них проводилась агітаційна робота, направлена на переконання тих переселенців, які ще вагалися. Зокрема в Катиковському районі Сталінської

області в х. Рівний у переселенця Зеленька та в х. Терновий у переселенця Ксенича, у Тельманівському районі в колгоспі «Рози Люксембург» у переселенця Яблонського можна було почути антирадянську агітацію на кшталт: «Радянська влада нас закабалила, все одно Англія та Америка знищать Радянський Союз і ми з цієї кабали виберемося»; «ми були певний час під владою німців, але жили добре, мали власну землю, худобу, а тепер залишились без нічого. Краще б нас розстріляли, але сюди їхати було не варто» [148, арк. 8 – 10]. У деяких випадках для запобігання незапланованої міграції робились показові засудження руху самовільного виїзду з місць розселення переселенців, які закликали до виїзду. Їх звинувачували в антирадянській пропаганді, приписували їм членство в ОУН та заарештовували на очах у односельців [444, с. 920; 447, с. 339].

Позатим, арешт чи інші переслідування закерзонців через їх бажання повернутися назад до Польщі не набрали масовості через загальну розповсюдженість таких настроїв серед них. Так, під час перебування представника Ворошиловградського Облфінвідділу у Свердловському районі було встановлено, що однією з причин, які затягували розрахунки з переселенцями, було їх небажання отримувати розрахунки та приймати будинки. Останнє пояснювалося евакуйованими тим, що вони планували навесні 1946 р. виїхати із області. Деякі переселенці навпаки залюбки приймали будинки з метою їх продажу і такого самого виїзду. Одним з таких прикладів була позиція переселенця Шишак С., який проживав у Карло-Кременській сільраді. Він вільно спілкувався зі своїм братом, який з армії зміг повернутися до Польщі. Приїжджий Шишак С. на жодні докази щодо хибної думки про переїзд не реагував і тим самим підбурював інших переселенців до виїзду [245, арк. 64 – 65; 247, арк. 68 – 68 зв.], а велика кількість евакуйованих висловлювала незадоволення та проявляла бажання повернутися додому або переїхати до Сталінської чи Дніпропетровської областей [81, арк. 41 – 42]. Не зважаючи на велику пророблену агітаційну роботу, спостерігалась аналогічна ситуація – переселенці відмовлялись

отримувати будинки, мотивуючи це їх незадовільним станом; більшість із закерзонців вела розмову про повернення до Польщі [246, арк. 69 – 69 зв.]. Аналогічна ситуація відбувалась у Сталінській області. Так, на початок вересня 1946 р. у Костянтинівському районі з 124 родин переселенців залишилось лише 94, з яких більшість самовільно покинула район. Одним із таких випадків був самовільний виїзд до Львівської області переселенця Шабинського В., який своїми листами із Західної України агітував родини прибулих самовільно переїжджати зі сходу на захід. Беручи приклад з таких як він, із району самовільно виїхало 30 родин. Відповідальність за ці міграції було покладено на органи МВС та МДБ [120, арк. 117; 189, арк. 202 – 202 зв.]. У Барвінківському районі Харківської області з 103 родин переселенців станом на 20 січня 1946 р. самовільно виїхало 47 родин і лише 14 з них отримали дозвіл від НКВС та Управління [379, арк. 27], а ті родини, що залишились, продовжували надсилати клопотання щодо виїзду в Тернопільську область до родичів [416, арк. 24].

Масовість самовільних переїздів між областями УРСР змусила РНК УРСР і ЦК КП/б/У постановою від 15 вересня 1945 р. встановити порядок зміни нового місця проживання переселенців, прибулих із Польщі. Дозвіл на виїзд надавався самим Управлінням лише з кількох причин: прибуття родин переселенців до району не за призначенням; при розділенні членів родини по різних областях, всі вони мали право виїхати лише за місцем направлення та поселення голови родини; у випадку, коли члени родини учасники Вітчизняної війни після повернення осіли в Західних або інших областях УРСР і вимагали переселити до себе інших членів родини. Разом з тим, органи влади на місцях мали посягти методи боротьби з ворожими і куркульськими елементами серед переселенських мас [175, арк. 109 – 109 зв.; 396, арк. 145 – 146]. Пізніше додалася ще одна причина – коли комісія лікарів визнавала за доцільне зміну місця проживання для поселення в більш сприятливих для здоров'я кліматичних умовах [505, с. 113].

Траплялись випадки, коли разом з евакуйованими, яким Управлінням було надано дозвіл на зміну місця проживання, до поїздів вантажились переселенські родини, які не мали ніяких прав на виїзд [397, арк. 148]. Так, у Харківському районі переселенець Чота отримав дозвіл на виїзд власної родини, але зібрав з 11 родин переселенців по 800 крб. і 8 липня 1946 р. вивіз їх з собою. Причому, всі організації провели з ними розрахунки, а паспортний стіл міліції зняв їх з обліку [351, арк. 21 зв.]. Частина таких родин знімалась із поїздів і поверталась на місця колишнього розселення, інша ж діставалась західних областей УРСР і не в змозі перейти польсько-радянський кордон назавжди осідала в прикордонних областях.

Дозволи на зміну місця проживання по області розселення не були одиничними. Більшість з них ґрунтувалась на роздробленості родин переселенців чи односельців [331, арк. 19]. Частина приїжджих отримувала дозвіл на місцях [334, арк. 7], але більшості доводилося очікувати його з Києва. Втім, були й факти надання дозволу на виїзд десяткам родин. Так, згідно з листом Виконкому Сталінської Облради за № 0-12/4 від 15.05.1946 р. переселенців – спеціалістів нафтової промисловості 55 родин загальною кількістю 223 особи, розселених у Будьоновському районі, було відправлено зі всім своїм майном на постійне проживання та роботу на нафтових промислах до м. Борислава Дрогобицької області [149, арк. 18 – 18 зв.]; дозвіл на переїзд від РМ Білоруської РСР отримало і 18 родин, які за національністю були білорусами і мали проблеми з адаптацією в українському середовищі Ізюмського району Харківської області [398, арк. 16], що було характерним не тільки для районів східних областей УРСР, а й для інших [309, арк. 3].

Загалом складалася тенденція переважання самовільних виїздів від тих родин, які проходили за дозволом державних установ. Уже в кінці літа – на початку осені 1945 р. за різними причинами більшість розселених в усіх районах східних областей УРСР переселенців самовільно покинули місця розселення [116, арк. 199 – 199 зв.; 150, арк. 22 – 23; 154, арк. 32 – 33; 158, арк. 38 – 40; 274, арк. 34; 312, арк. 93 – 96; 313, арк. 169; 352, арк. 16].

Всі евакуйовані намагалися перейти кордон і потрапити на колишні місця проживання, однак після низки невдалих спроб, вони в більшості осідали у прикордонних із Польщею районах УРСР, в колишніх польських помешканнях. Так, у Львівську область станом на 17 вересня 1946 р. самовільно прибуло 1146 господарств переселенців, з яких: 21 родина приїхала зі Сталінської області, а 9 – з Ворошиловградської [455, с. 64].

У зв'язку з великою кількістю спорожнілого житла в Тернопільській області на початку 1946 р. після виїзду польського населення більшість родин переселенців, самовільно вибулих із областей Східної України, оселилася саме там. Загалом, Тернопільська область прийняла найбільшу кількість самовільно переїжджаючих родин. Так, на 1 серпня 1946 р. у Тернопільській області нараховувалося понад 1200 родин переселенців, які самовільно переїхали з-за р. Збруч [310, арк. 73]. Причина полягала не тільки у тому, що з області виїхало понад 110 тис. родин поляків залишивши при цьому вільні будинки та землю, а й в тому, що Тернопільська область географічно була першою з Західноукраїнських областей на шляху додому в Польщу. Саме тому більшість закерзонців, які самовільно тікали від колгоспів та інших лих радянського союзу на захід, зупинилась у найближчих районах поблизу Збруча (Підволочиський, Скалатський, Гримайлівський, Копичинецький, Гусятинський, Терехівський, Чортківський райони та ін.). Основним критерієм вибору нового місця проживання була наявність компактно розселених родичів або колишніх односельців. Наприклад, в с. Личковці Гусятинського району та в с. Ключівці Копичинецького району самовільно поселилися родини колишніх односельців із с. Ізби Горлицького повіту Краківського воєводства, які перед тим були розселені за планом у селах Станично-Луганського і Олександрівського районів Ворошиловградської області [316, арк. 172; 317, арк. 9 – 15]; у с. Остап'є Скалатського району самовільно зайняли помешкання односельці з сс. Котань, Жидівське та Репедь Яслівського повіту Краківського воєводства, які перед тим деякий час мешкали у селах

Добропільського та Олександрівського районів Сталінської області [314, арк. 219 – 232]; у м. Монастириськ самовільно осіли колишні односельці м. Криниця Новосандецького повіту Краківського воєводства, що були відправлені на поселення до районів Харківської області [315, арк. 37 – 50].

На Волинь станом на 1 липня 1948 р. зі Сходу (території на схід від р. Збруч) втекло 8009 родин, що на дві тисячі перевищувало кількість безпосередньо скерованих з Польщі. Це змусило радянську владу застосувати чимало засобів реакційного впливу, щоб зупинити подібні процеси. Заборонялось видавати будь-які документи переселенцям, розселеним у східних областях України, що могли б сприяти переїзду на Захід. Винні у видачі дозволів були покарані. Без перебільшень ситуація була змальована Полтавським керівником відділу по переселенню, який, знімаючи з себе відповідальність з приводу масової міграції переселенців на Захід, заявив, що не жахливе економічне становище переселенців є причиною їх незадоволення, а відсутність «рішучої боротьби з самовільними виїздами органів НКВС» та «недостатня масово-політична робота серед переселенців» [546, с. 165]. Ситуація з наданням дозволів на виїзд контролювалась навіть владними структурами Москви [373, арк. 6].

Велика кількість переселенців, які самовільно прибули із східних, південних і центральних до західних областей УРСР, сильно дезорганізували роботу місцевих органів влади заходу республіки. Це також ускладнювало і господарчий устрій переселенців, які прибували в 1945 – 1946 рр. у західні області УРСР із Польщі в плановому порядку [125, арк. 20; 128, арк. 17; 130, арк. 21; 489, с. 108 – 110].

Через різні негаразди на місцях, вже на кінець 1945 р. у Ворошиловградській області з Краснодонського району самовільно виїхала 101 родина переселенців (61% розселених), з Новосвітловського – 32 (43%), з Свердловського – 106 (73%) і т. д. [289, арк. 64 – 66]. Зі Сталінської області станом на початок осені 1946 р. самовільно виїхало 1117 родин або 38% до загальної кількості всіх прибулих. Особливу бездіяльність виявили органи

місцевої влади в Олександрівському районі, де самовільно виїхало 95% всіх евакуйованих родин, Добропольському – 65%, Держинському – 79%, Мар'їнському – 53% і т. д. [144, арк. 12 – 14; 146, арк. 14 – 17]. До січня 1946 р. з Харківської області вибуло 97 господарств, серед яких: за дозволом РМ УРСР – 5, за пропусками НКВС – 16. Самовільно залишили територію області 76 родин переселенців [335, арк. 4 – 5]. Найбільш кричущим був факт виїзду 106 родин закерзонців із Боровського району. На липень 1946 р. у зазначеному районі мешкало лише 4 родини, 2 з яких були господарствами-одинаками, та й ті відмовлялися отримувати будинки та допомогу, а також заявляли про своє бажання виїхати до інших областей [384, арк. 47].

З метою припинення самовільних виїздів із місць розселення та швидшого господарчого устрою прибулих РМ УРСР і ЦК КП/б/У від 31 березня 1946 р. зобов'язали виконкоми обласних, міських і районних рад, а також обкоми, міськкоми та райкоми КП/б/У Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей припинити прийом і господарське влаштування родин, які прибули з інших областей УРСР без дозволу Управління. Порушників цього положення мали нести сувору відповідальність. Щодо самих переселенців, то їх мали попередити, що за новими правилами розрахунки за залишене в Польщі майно проводилися лише в місцях їх розселення, які були зазначені в евакодокументах; протягом двотижневого терміну після отримання будинку, кожне господарство мало пред'явити описи майна до місцевого фіноргану, а у випадку непред'явлення – описи майна втрачали свою силу; евакуйовані, які не отримали будинків, все одно мали здати описи майна до фінвідділів для отримання довідки про відстрочку взаєморозрахунків [408, арк. 1 – 3].

Та все ж таки переселенці, які прибули до областей Західної України, намагалися наново отримати натуральну або грошову компенсацію залишеного в Польщі майна. Там, де місцева влада з чуйністю ставилась до прибулих родин, робились спроби поновити їх евакуаційні документи шляхом

запиту до місць попереднього розселення [128, арк. 17]. Саме ці запити призвели до більш кардинальних дій з ліквідації самовільних переїздів.

Ті переселенці, які не бажали виїжджати з колгоспів східних областей до Західної України, самотужки, без дозволів виконкомів райрад, виїжджали до міст і робочих поселень, де влаштовувались на роботу в промисловості чи на залізниці. Така ситуація певною мірою влаштовувала місцеву владу, адже населення залишилось у межах області розселення. Обкоми партії вимагали лише звітності про кількість родин переселенців і місця їх роботи [153, арк. 11].

На місцях першого розселення прибулим була надана натуральна або грошова компенсація за залишене у Польщі майно. При виїзді з місць розселення, надане або куплене нерухоме майно бралось на облік і як безгосподарське передавалось колгоспам у тимчасове користування [261, арк. 73]. Цей захід був направлений на утримання резервного житлового фонду, тим паче, що влада намагалася повернути родини переселенців, які самовільно виїхали, на місця першого розселення. Наприклад, виконком Харківської облради командировав свого працівника до Львівської та Тернопільської областей з метою повернення закерзонців – із Боровського 92-х родин, з Барвінковського – 60, які самовільно туди виїхали [333, арк. 5].

Окрім будинків, переселенці при самовільному виїзді залишали на місцях евакодокументи, сільгоспреманент, домашню худобу тощо. Місцева влада, як і у випадку з покинутими будинками, керуючись наказом Управління, обліковувала все залишене рухоме майно й передавала його на зберігання до колгоспів, радгоспів за місцем знаходження. Акти майна, зданого на зберігання, включались до списків певної форми, які потім відправлялись до Управління. Усі обліковані документи зберігалися в секторі розселення при облвиконкомах [375, арк. 13].

Кинуте переселенське майно, збережене місцевою владою, за іронією долі пізніше було повернене власникам. Із 1947 р. з'явилась тенденція повернення незначної кількості родин українських переселенців до східних областей УРСР, які попередньо були там розселені, але самовільно виїхали з

них. Управління постановою № 04 – 3403 від 13 вересня 1947 р. зобов'язало місцеві органи влади приймати такі родини, надавати їм будинки, які вони ж і залишили раніше, та розселяти їх у забезпечених (у відношенні врожаю) районах, а також надавати усіляку допомогу в справі їх господарського устрою та працевлаштування у колгоспах, радгоспах тощо [423, арк. 25] (Додаток Р).

Протягом 1945 – 1947 рр. процес зменшення кількості переселенців характеризувався нерівномірною двобічністю, і лише на кінець 1948 р. він майже припинився, якщо не зважати на поодинокі переїзди. Станом на 1 січня 1947 р. на території Ворошиловградської області залишилось 669 господарств переселенців, у Сталінській області знаходилось 1138, а на Харківщині – 210 [3, арк. 78 – 88; 298, арк. 8 – 11; 299, арк. 17 – 18 зв.; 300, арк. 30 – 33; 301, арк. 6 – 7 зв.; 302, арк. 24 – 27; 303, арк. 2 – 5]. Станом на 1 січня 1948 р. кількість прибулих у Ворошиловградській області становило 241 родину, у Сталінській – 754, у Харківській дорівнювала 145 [6, арк. 20], у тому ж числі було 11 родин, які самовільно покинули Харківщину та виїхали до Західної України, а згодом повернулися назад [335, арк. 4 – 5].

Окрім констатації факту зменшення кількості переселенців на території східних областей УРСР, були створенні підвідомчі комісії для з'ясування причин виїзду, їх ліквідації та запобігання. Згідно з висновками однієї з таких комісій, причинами виїзду були: попередня непідготовленість районів до прийому переселенців; недоцільне розселення; ненадання житлових будинків і господарських споруд; недостатнє або повністю відсутнє господарське облаштування; незадовільність політмасової роботи серед прибулого населення; засуха і, як наслідок – неврожай 1946 р. [388, арк. 31 – 36]; несвоєчасне наділення присадибними ділянками; конфлікти з місцевою владою і населенням [351, арк. 20 – 21 зв.]; невідповідний клімат та проблеми зі здоров'ям [247, арк. 68 – 68 зв.] тощо. Самі ж евакуйовані в своїй більшості зазначали, що «...будинків нам тут ніколи не збудують і ми будемо жити чи на квартирах, чи під відкритим небом, а на Західній Україні є багато вільних будинків, а також там надають багато землі» [411, арк. 32]. Додатковою

мотивацією до зазначених причин виїзду виступав також зв'язок із родичами, знайомими, колишніми односельцями, які були розселені в західних областях УРСР. У поштовій переписці останні закликали переїжджати до себе [168, арк. 15], надавали інформацію про кількість спорожнєлих від поляків будинків, ставленні влади до них тощо.

За визначенням сучасних істориків, прагнення переселенців опинитися в західних областях зумовлювалося трьома факторами: небажанням вступати до колгоспів і надії вести одноосібне селянське господарство; більш близьке мовне та релігійне середовище, а також бажання бути ближче до своїх залишених домівок і сподівання повернутися до них [487, с. 251 – 255].

Подальша ситуація майже не змінилась. Переселенці, які були поселені купно або створили переселенські колгоспи, більшістю лишилися на місцях розселення, а ті, які були поселені поодинокими родинами виїхали в західному напрямку. Виключення з останнього стосувалося лише родин переселенців, які через певні причини (велика кількість дітей, хвороби, ув'язнення чи інше) не мали змоги самовільно покинути райони розселення. Неможливість перетинання українсько-польського кордону разом з евакуйованим польським населенням та проведення примусових переселень закерзонців до північно-західних районів Польщі внаслідок акції «Вісла» в 1947 р., після завершення процесу евакуації українського населення з Польщі в 1946 р. державна підтримка прибулих на місцях втратила сенс. Місцева влада більше переймалася проблемами масового повернення до східних областей УРСР демобілізованих, репатрійованих, інтернованих, евакуйованих (з інших республік СРСР), прибулих на навчання громадян (до ФЗН, ремісничих училищ), оргнаборами, сільськогосподарськими переселенськими акціями.

Подальша доля закерзонців була безпосередньо пов'язана з їх влаштуванням та адаптацією на місцях, що свідчить про відносну сталість ситуації. Так, в 1948 – 1950 рр. у 11 районах та обласному центрі Ворошиловградської області перебувало 241 (01.01.1948 р.), згодом – 270 (01.01.1950 р.) переселенських господарств. 168 родин евакуйованих

проживало в 5 організованих переселенських колгоспах, а 91 родина була розпорошена по 13 колгоспах по доприселенню. Переселенці 259 родин працювали і були членами колгоспів; шестеро працювали в радгоспах, МТС та інших організаціях; п'ятеро – на промислових підприємствах (залізниця, заводи та шахти); переселенці однієї родини працювали на текстильній фабриці м. Ворошиловграда. 84 особи обіймали керівні посади (голови і заступники голів колгоспів, члени правлінь, бригадири, ланкові, завфермою і т. ін.). Один із переселенців був обраний депутатом районної ради. Окрім шкіл, діти прибулих навчалися у машинобудівному та зоотехнічному технікумах, а також у педагогічному інституті [6, арк. 20 – 32; 7, арк. 1; 8, арк. 45; 9, арк. 86; 11, арк. 97; 44, арк. 19 – 22; 45, арк. 1– 2].

У 1948 – 1950 рр. у 20 районах і 5 містах Сталінської області проживало 754 (01.01.1948 р.), згодом 688 (01.01.1950 р.) родин переселенців. 551 переселенське господарство було розташовано у 99 колгоспах інші працювали на промислових підприємствах. 57 осіб обіймали керівні посади (голови та депутат сільради, заступники голів колгоспу, членів колгоспу, членів ревкомісій колгоспу, завфермами, бригадирами, ланковими, завкрамницями Сільпо, бухгалтерами, листоношами і т. ін.). 411 дітей переселенців відвідували школу, а 68 – інші навчальні заклади [6, арк. 20; 12, арк. 144; 13, арк. 108; 14, арк. 121; 15, арк. 122; 16, арк. 142].

У 1948 – 1950 рр. у 8 районах Харківської області знаходилося 145 (01.01.1948 р.), а згодом 139 (01.01.1950 р.) переселенських родин. Закерзонці 128 господарств знаходились у 78 колгоспах і були їх членами; 3 – працювали у радгоспах, МТС та інших організаціях; 4 – на підприємствах, установах, залізниці тощо; 6 – були кустарями, священослужбовцями або наймалися на некваліфіковану роботу. Керівні посади займало лише 7 переселенців (члени правління колгоспу, бригадири, ланкові та технік). 176 дітей приїжджих відвідували школу, а четверо навчалися в інших навчальних закладах [6, арк. 20; 17, арк. 188; 18, арк. 183; 19, арк. 185; 20, арк. 186; 435, арк. 7; 436, арк. 8]. Загалом, станом на 1 січня 1950 р. на території східних

областей УРСР знаходилось 1097 родин, в яких нараховувалось 4444 переселенця [10, арк. 95; 16, арк. 142] (Додаток С).

Прослідкувати подальшу долю переселенців із Польщі, розселених у районах східних областей УРСР, досить складно через сільськогосподарські переселенські процеси українського населення із західних до південних та східних областей УРСР, які розпочалися з 1948 – 1949 рр. [276, арк. 116]. У них, зокрема, брала участь значна кількість переселенців із Польщі, розселених за планами спершу в Львівській, Дрогобицькій, Станіславській і Тернопільській областях, а згодом – заселення останніми саме кинутих переселенцями 1944 – 1946 рр. будинків у східних областях.

Отже, закерзонці, розселені в 44 районах східних областей УРСР у 1945 – 1946 рр., отримали державну господарсько-побутову допомогу. Попри бюрократичну тяганину, переселенцям, окрім господарсько-побутової, надали і матеріальну допомогу. Зважаючи на післявоєнний стан економіки держави та першочергові завдання відбудови промисловості, евакуйованим надавали значну кількість будівельних матеріалів, товарів широкого вжитку та дефіцитних товарів, сільськогосподарської продукції та свійських тварин тощо. Разом із тим, державною допомогою змогли або схотіли скористатися не всі переселенці, а негативні чинники у діяльності державних структур спонукали прибулих до недовіри та встановлення психологічного бар'єру. Невирішене житлове питання було одним із головних чинників непорозумінь між державними установами та прибулими.

Разом із господарсько-побутовим влаштуванням переселенців відбувалися кардинальні зміни у повсякденності прибулих пов'язані з соціальною, трудовою, культурною та іншими сферами буття. Різниця між попереднім вільним укладом життя та новим – «вписаним у рамки» радянським, а також природо-кліматичне, психолого-емоційне та соціокультурне навантаження, змінили образ «очікуваного та обіцяного

раю». Господарсько-економічна непристосованість та руйнування усталених стереотипів закерзонців призвело до їх масового самовільного виїзду зі східних областей УРСР. Основною метою їх зворотної міграції було повернення додому до Польщі, або, як мінімум, долучення до основних компактно проживаючих громад евакуйованих у районах Західного регіону розселення.

Ті ж із прибулих, які залишились на місцях розселення, поступово влаштувалися побутово-господарські, працевлаштувалися на підприємствах та в сільському господарстві. Більш довго відбувався процес культурно-релігійного та мовного входження. Зважаючи на значний відсоток переселенців на керівних посадах, а навіть отримання депутатського призначення, наприкінці 1940-х років, слід говорити не тільки про господарську адаптацію до нового середовища, а й про політичну.

Основні наукові результати дослідження матеріалів даного розділу автором опубліковані у статтях [457; 459; 461].

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження, що зводиться до таких положень:

I. Виселення українців із Польщі в 1944 – 1946 рр. до східних областей УРСР залишається в колі малодосліджених проблем історичної науки. Історіографічний аналіз проблеми показав, що в радянський період української історіографії ця проблема розглядалася лише частково, як складова радянсько-польських відносин, та не мала об'єктивного висвітлення. До 1990-х рр. через обмеженість доступу до архівної інформації та політичну заангажованість її комплексна розробка не проводилася.

В науковій історіографії української діаспори проблема розглядається дотично до висвітлення боротьби ОУН-УПА, а також історії українських етнічних груп Закарпаття. Англійські доробки не виокремлюють процес виселення українців із Польщі з загальної депортаційної політики СРСР. В польській історіографії ця проблема розглядається в контексті польсько-українського протистояння на Закарпатті в кінці 1930 – кінці 1940-х років.

У незалежній Україні більшість науковців розглядає обрану проблему в контексті двох процесів: по-перше, польсько-українських відносин на Закарпатті, по-друге – загальному розселенні переселенців із Польщі на території УРСР, що розкриває обрану тему не повно.

Пріоритетним баченням для більшості істориків сьогодення залишається курс висвітлення аспектів виселення – депортації українців із Польщі. У цьому напрямку досягнуто значних результатів. Дослідженими є національні, політичні, релігійні та культурні польсько-українські протиріччя на Закарпатті в ретроспективі та під час виселення, а також вирішення українського питання на міжнародній арені.

На нашу думку, дослідження проблеми розселення українських переселенців із Польщі на території УРСР носить узагальнений характер. Незначне регіональне відображення простежується лише в роботах,

присвячених господарсько-побутовому влаштуванню переселенців у західних областях, причиною чого є значний відсоток самих переселених на цих теренах. Інші області розселення, в силу малої кількості прибулих, не є настільки відображеними й лише для прикладу згадаються в історичних працях чи збірках документів. На сьогоднішній день не існує відповідних спеціальних досліджень щодо окремих областей та регіонів розселення.

Відображення процесу розселення українців із Польщі в східних областях поодинокі зустрічається в статтях чи збірках архівних документів і спогадів, які друкуються на Сході України. Останні є уривчастими даними, які не можуть відобразити регіональну специфіку, структурно окреслити всі складові процесу влаштування та адаптації переселенців.

Поряд з цим, слід зазначити, що обрана тема є джерельно забезпеченою та представлена в дослідженні численними документами центральних і місцевих державних архівів. Частина джерел містить неточності, а інколи й суперечить одне одному, зокрема якщо це стосується зменшення негативних явищ та підкреслення високого рівня роботи адміністративного апарату. Значна частина використаних джерел вперше вводиться автором до наукового обігу, що дозволяє всебічно вивчити тему й зробити нові висновки.

II. Дослідження показало, що виселення українців із Польщі в 1944 – 1946 рр. не було закономірним ходом історії, а виникло за певних причин. Виникнення в різних формах української державності з 1917 р. сприяло активній національній самоідентифікації та відродило ідею об'єднання всіх етнічних земель. Проте міжнародні події вплинули на встановлення вузких кордонів, створеної у 1919 – 1920 рр. УРСР, ніж цього вимагала географія розселення українців. Окрім «тимчасового» приєднання західноукраїнських земель до Польщі, в 1919 р. було підтверджено належність Закерзоння польській республіці.

Новим поштовхом до належності Закерзоння стали події 1939 – 1945 рр., а саме, – лобіювання великими державами встановлення політичних

урядів у Східній Європі та встановлення післявоєнних кордонів. Закерзоння опинилось заручником у багатогранному «польському питанні». За цей проміжок часу, західний етнічний український кордон двічі вимінювався радянською владою на пруське узбережжя Балтійського моря. Разом із цим, самих закерзонців, в силу національно-політичної доцільності, неодноразово переселяли до УРСР. Якщо перший раз (1939 – 1941 рр.) це проводилось добровільно, то другий (1944 – 1946 рр.) був більш насичений примусовими методами «заохочення» до виїзду. Сам процес евакуації відбувався під впливом міжнародних подій.

Окрім міжнародних подій, значну роль відіграли внутрішні чинники, а саме – бажання українського народу до об'єднання, нажаль, позиція останніх була врахована, але з втратою частини етнічної території – Закерзоння.

Процес переселення українців із Польщі до УРСР проходив у чотири етапи. Кожен з них мав свої особливості, пов'язані з механізмом проведення, часовими та географічними чинниками. Перший етап (вересень – грудень 1944 р.) характеризувався відносно спокійним та добровільним переселенням українського населення з Холмщини та Підляшшя через активну польсько-радянську агітацію. Основними місцями розселення евакуйованих були південні області УРСР та частково західні. Другий етап (січень – серпень 1945 р.) мав більш примусовий характер і виділявся, окрім вище означеного, залякуванням, обманом, шантажем та погрозами. До західних і південних областей була долучена територія східних і центральних областей УРСР. Третій етап (вересень – грудень 1945 р.) проходив під гаслом «збирайся та виїжджай» з використанням польських військових формувань, що порушувало принцип добровільності, прописаний в Угоді від 9 вересня 1944 р. Основним тереном розселення слугували західноукраїнські області. Четвертий етап (січень – серпень 1946 р.) мав найбільший показник використання військової сили щодо українського населення, якому не давали навіть зібрати власне майно, а виганяли з помешканя «голим і босим». Розселення відбувалося лише на території західноукраїнських областей.

За загальний період дії Угоди східні області посіли останні місця щодо спрямованої кількості українців виселених із Польщі. Водночас це не суперечить твердженню про їх важливість у процесі розселення прибулих серед інших областей УРСР, особливо в 1945 році, коли вони відіграли роль території резервного спрямування переселенців.

Всіх українців, виселених із Польщі протягом 1944 – 1946 рр., було розміщено на території 17 областей УРСР. Звертаючи увагу на географічне залучення областей УРСР до процесу розселення переселенців, ми дійшли висновку, що через резервний статус заселення центральних і східних областей, більш доцільним є їх відокремлення від південних та закріплення за ними назви «Східний регіон розселення». З огляду на це, південні області заселення слід об'єднати у Південний регіон розселення, а західні – в Західний.

III. Поглиблене вивчення культурно-соціально-економічного становища закерзонців та процесу евакуації дало можливість встановити основні чинники впливу на процес переселення українців з Польщі до Східного регіону розселення, а саме:

- позиція православного духовенства Холмщини, Підляшшя та Апостольської Адміністрації Лемківщини щодо виїзду на канонічну православну територію;

- позиція прихильників та симпатиків комуністичного ладу;

- невизначеність кордонів (до серпня 1945 р.) та, як наслідок, – острах закерзонців за своє майбутнє перед польськими утисками;

- повільний виїзд польського населення з Західної України у кінці 1944 – першій половині 1945 р. і, як наслідок, – пошук альтернативних місць розселення прибулих до УРСР закерзонців у східних областях республіки;

- невизначеність радянської влади на першому етапі евакуації (вересень – грудень 1944 р.) щодо кількісних показників українського населення в Польщі, що зумовило включення до планів розселення

центральної та східних областей УРСР (12.12.1944 р.), більшість місць яких була резервною;

- руйнівний стан економіки українських (лемківських) господарств у районі Дуклянського перевалу, де німецько-радянський фронт знаходився найдовше у Закерзонні (з вересня 1944 р. по січень 1945 р.), який змусив українців шукати економічного захисту в колгоспах УРСР;

- русофільська та москвофільська течії українського (лемківського/русинського) населення Західної Лемківщини та сусідніх повітів;

- політичні маніпуляції радянських уповноважених з евакуації на місцях, які в більшості випадків виходили за рамки Угоди від 09.09.1944 р.;

- психологічна складова, яка виражалась міцними родинними зв'язками, добросусідством, церковною громадою та іншими притаманними рисами менталітету українських етногруп Закерзоння, що зумовили згуртованість при виборі місця поселення;

- позиція УПА про пріоритетність розселень на Великій Україні, тобто на схід від р. Збруч.

IV. Серед інших областей розселення українців, які прибули з Польщі в 1944 – 1946 рр. до УРСР, Ворошиловградська, Сталінська та Харківська були частиною Східного регіону розселення. Попри загальнореспубліканські тенденції останній мав регіональні особливості прийому, розселення, господарсько-побутового влаштування та адаптації прибулих.

До східних областей УРСР переселення відбувалося без заздалегідь підготовленого плану, про що свідчить заселення території у короткий термін великими партіями українців. Так, якщо Західний регіон приймав їх протягом всього процесу евакуації, а Південний – переважно з вересня 1944 р. по серпень 1945 р., то Східний заселявся лише в квітні – жовтні 1945 р., тобто під час другого етапу евакуації.

Переважно всі прибулі (близько 80%) походили з одних місцевостей виселення у Польщі, а саме, – з Краківського воєводства. Слід наголосити,

що це Горлицький, Кросновський, Новосандецький та Ясловський повіти, що ідентифікує більшість переселенців як одну з українських етнографічних груп – лемків. Їх характеризувала згуртованість та своєрідна національно-культурна ментальність. Незначний відсоток прибулих походив з інших південно-східних польських повітів.

До трьох східних областей було направлено найменшу кількість переселенців із Польщі – близько 5350 родин, що складало 4,5% від загальної кількості евакуйованих і розселених у 17 областях УРСР. Проте, і цю невелику кількість було розпорошено в 44 районах регіону. Переселенці були розселені по районах хаотично, результатом чого стала фактична ліквідація фундаментальних родинних і сусідських зв'язків, за винятком не чисельних випадків, пов'язаних з їх груповим розташуванням у колишніх німецьких колоніях. Останнє не набуло такого широкого застосування, як у Південному регіоні розселення, що помилково знайшло відображення в сучасній історичній науці.

Особливістю розселення також було й те, що переважно всі прибулі були розміщені в сільській місцевості промислових районів. Така закономірність свідчила про брак сільськогосподарських працівників і необхідність першочергової відбудови колгоспних господарств регіону.

Процес наділення прибулих житлом, господарськими будівлями і присадибними ділянками, взаєморозрахунки за залишене в Польщі рухоме та нерухоме майно майже не відрізнявся від аналогічного в інших областях УРСР. Процес характеризувався проблемністю, пов'язаною як із важким післявоєнним станом республіки і бюрократизацією місцевої влади, так і з позицією самих переселенців. Необхідно зазначити лише, що регіональною специфікою в цьому питанні було розташування значного відсотку переселенців по ущільненню до місцевого населення, а також спостерігалась тенденція щодо утримання прибулими на руках евакуаційних документів.

Деякі відмінності можна констатувати і в кредитуванні та наданні державної грошової і матеріальної допомоги. При неповному регіональному

фінансуванні програми надання кредитів, навіть ці кошти через погану обізнаність прибулих, не були їм надані. Різностороння допомога надходила переселенцям пізно та частково. Відрізнялись і показники їх вступу до колгоспів – 14% (лише у Сталінській області цей показник складав 83%), ніж це було в південних областях (понад 80%).

Надання медичної допомоги, залучення дітей переселенців до шкільної освіти, а їх самих до фахового навчання, надання різнопланової соціальної допомоги, висунення на керівні посади та інше не відрізнялось від загальних умов процесу соціокультурної адаптації прибулих у республіці. Незначні негативні відмінності спостерігалися у повній відсутності релігійного життя, мовно-діалектному питанні та степовому кліматі регіону.

V. Переселенці з Польщі потрапили до східних областей УРСР у досить складний і суперечливий період повоєнної відбудови. Конструктивними чинниками, які пом'якшували входження господарств прибулих до нового економіко-політичного середовища, слід вважати безповоротну державну фінансову та матеріальну допомогу, безкоштовні медичну допомогу й освіту, а також соціальну підтримку. Тим не менш, остаточному процесу закріплення переселенців заважали різносторонні проблеми.

Насамперед це була житлова проблема, підґрунтям якої виступали: повоєнна розруха, неупорядкованість вільного житлового фонду, невідповідність влади до прийому та розміщенню переселенців, слабкий республіканський та обласний контроль дій місцевої влади тощо. Дії місцевих керівників у напрямку вирішення житлового питання в 1945 р. можна характеризувати більше як вимушену політичну необхідність, ніж господарську прерогативу. Якщо в 1945 р. це були об'єктивні причини, то у 1946 р. і 1947 р. більше нагадувало суб'єктивні – особисте відношення районних керівників, що можна розцінювати як саботаж виконання радянських і партійних постанов.

Значний резонанс викликали взаєморозрахунки за залишене в Польщі рухоме та нерухоме майно. Робота на місцях щодо проведення взаєморозрахунків задля закріплення прибулих у регіоні розпочалася досить пізно (коли переселенці вже відчули на собі гірші аспекти безвихідної ситуації). Більшість прибулих не поспішала здавати евакуаційні документи, а навпроти зайняла вичікувану позицію. Надані владою кредити не відповідали рівню потреб господарського влаштування переселенців у східних областях.

Значною проблемою було земельне питання. Наділення переселенців присадибними ділянками та городами відбувалось кволо та залежало від тих чи інших чинників. Колишнім землевласникам гектарів не вистачало наданих соток для утримання багатодітних родин, не кажучи вже про худобу.

Усуспільнення привезеного майна, примусовий вступ до колгоспу, зарплатня трудовнями, нераціональне використання земельних ресурсів та інші негативні чинники стали причиною того, що у більшості евакуйованих українців не змогло сформуватися позитивних уявлень про колгоспну систему, як про певну господарську структуру. Цю проблему загострило й те, що керівники колгоспів не приділили відповідної уваги та не надали потрібної допомоги новим трудовим мігрантам. Лише в поодиноких колгоспах, де проводилося розселення, турботливо віднеслися до прибулих, основна ж маса зазнала зовнішніх утисків.

Проблемою було й те, що господарське безладдя супроводжувалося неспроможністю місцевого керівництва районів, де були поселені прибулі, забезпечити потреби їхнього етнокультурного розвитку. Переважно влада просто ігнорувала національно-культурні, мовні, релігійні та інші запити переселенців. Загалом працівники низових радянських партійних та адміністративних органів були не готові до вирішення складних та специфічних питань, що виникали у сфері господарсько-побутового влаштування, працевлаштування, адаптації до радянського ладу та іншого, а позитивний потенціал довіри до місцевої влади вичерпувався іншою проблемою – зловживаннями та хабарництвом у всіх напрямках роботи.

На погіршення матеріально-побутового та соціально-психологічного стану переселенців мав значний вплив неврожай 1946 – 1947 рр., про що свідчить неспроможність останніх у ці роки сплачувати податки та повертати кредитні заборгованості. Через нові програми по заселенню східних областей УРСР в цей час, питання переселенців із Польщі перейшло на другий план.

Однією з головних проблем остаточного влаштування та адаптації переселенців у східних областях була можливість самовільного виїзду до компактно поселених у західних областях УРСР родичів, колишніх односельців. Значну роль відігравала й існуюча приватна власність у зазначеному регіоні. До проведення акції «Вісла» в 1947 р., актуальним залишалась і можливість повернення до своїх сіл у Польщі.

Додаток А
Термінова телеграма
Голові райвиконкому, секретарю райкомпартії

У ІІІ декаді грудня та першій половині січня Ви зобов'язані по колгоспам Вашого району розселити родини евакуйованих з території Польщі у відповідності до Угоди між УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. Ешелони з евакуйованими родинами припускаємо направити на наступні станції призначення _____.

Негайно складіть план розселення по колгоспах з планом керівників колгоспів, сільрад не втрачаючи часу, розгортайте підготовку розселення з розрахунком її завершення не пізніше 25 грудня. Евакуйовані будуть надходити з конями, коровами, на кожну родину одна корова, на кожні дві родини – один кінь, особисто перевірте готовність кожного колгоспу до прийому людей, худоби, підготовте транспорт для перевезення евакуйованих зі станцій прибуття до місць розселення. Призначте від колгоспів відповідальних осіб для зустрічі на станціях масового прибуття евакуйованих, також у сільрадах де будуть розселятися призначте відповідальних осіб в числі робітників районного партійного і радянського активу.

Предоблісполкому
Секретар Обкому Партії

Волошин
Чураєв

м. Харків, Облвиконком, 14 / XII 1944 р.

Додаток Б

Рада Народних Комісарів

УПРАВЛІННЯ

при РНК УРСР

у справах евакуації та розселення

українського та польського

населення

27 декабря 1944 р.

0-015

Совершенно секретно

Вх. № 4с

З/І – 45 г.

пред. Испол. Ворошиловградского

облсовета депутатов трудящихся

тов. Орешко И.С.

При сём направляю выписку по Вашей области из приложения к плану расселения эвакуирующегося с территории Польши Украинского населения для сведения и руководства.

Соответственно с постановлением СНК УССР и ЦК КП/б/У ЦБ 51/ 16 от 15. XII – 1944 г. в Вашей области должно быть расселено и устроено «8729» семейств / «35766» душ населения /.

Прошу Ваши мероприятия по подготовке к расселению указанного количества семей по районам Вашей области направить в Управление по переселению при СНК УССР.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ

ПРИ СНК УССР

ПО ДЕЛАМ ЭВАКУАЦИИ И РАССЕЛЕНИЯ

УКРАИНСКОГО И ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕНИЯ

/ Б. ИВАНОВ /

Додаток В

таблица 1

Управление СНК
УССР по эвакуации.
2 декабря 1944 года.

/ Подгорный /

ПЛАН

расселения по областям эвакуируемых с территории Польши

/ по плану № 3 Управления по переселению /.

№ пп	Название уездов	Всего семей	В том числе по областям / семей /										
			Одесская	Днепропетровская	Херсонская	Запорожская	Николаевская	Кировоградская	Сталинская	Ворошиловградская	Харьковская	Полтавская	Сумская
1.	Белгородский	2900	–	300	–	1200	400	400	600	–	–	–	–
2.	Владавский	4500	–	800	600	700	1200	–	600	300	–	300	–
3.	Грубешувский	5100	300	1800	500	800	1000	–	400	–	300	–	–
4.	Замостьевский	400	–	200	200	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	Красноставский	800	300	–	–	–	300	–	200	–	–	–	–
6.	Кросновский	900	300	–	–	–	300	–	300	–	–	–	–

7.	Лисковский	3100	300	200	400	400	800	–	600	400	–	–	–
8.	Любачувский	2600	400	–	–	800	600	–	–	800	–	–	–
9.	Перемышльский	2800	–	–	700	400	800	–	600	300	–	–	–
10.	Санокский	3900	400	200	1200	1000	400	–	300	–	400	–	–
11.	Томашувский	7300	800	500	1200	1300	1000	300	1000	300	300	300	300
12.	Хелмский	5700	400	1600	800	800	500	300	–	400	300	300	300
13.	Ярославский	2700	400	–	400	500	–	–	800	300	300	–	–
Итого		42700	3600	5600	6000	7900	7300	1000	5400	2800	1600	900	600
Резерв		24636	388	643	350	383	371	4488	1893	5929	4000	4077	2114
Всего		57886	3988	6243	6350	8283	7671	5488	7293	8729	5600	4977	2714

РЕФЕРЕНТ ГЛАВНОГО УПОЛНОМОЧЕННОГО
ПРАВИТЕЛЬСТВА УССР ПО ЭВАКУАЦИИ

/ БАТРУК /

Додаток Д

таблиця 2

Інформація про хід евакуації українського населення з Польщі до східних областей УРСР станом на 01.01.1945 р. і 15.04.1945 р.

Східні області УРСР, в яких було розселено переселенців із Польщі	Відправлено з Польщі (знаходились в дорозі) з 01.11.1944 р. по 01.01.1945 р.			Прибуло до східних областей (розвантажились на станціях) з 01.11.1944 р. по 01.01.1945 р.			Відправлено з Польщі до східних областей УРСР станом на 15.04.1945 р.			Прибуло переселенців із Польщі до східних областей УРСР станом на 15.04.1945 р.		
	вагонів	господарс тв	осіб	вагонів	господарс тв	осіб	вагонів	господарс тв	осіб	вагонів	господарс тв	осіб
Ворошиловградська	–	–	–	–	–	–	9	11	49	8	9	40
Сталінська	–	–	–	–	–	–	355	443	1743	352	436	1705
Харківська	–	1	4	–	–	–	–	5	17	–	1	1
всього:	–	1	4	–	–	–	364	459	1809	360	446	1746

Складено та підраховано за: ЦДАГО України: – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1468. – Арк. 35 – 39; там само – Арк. 162 – 165.

Додаток Е

таблиця 3

**Інформація про відправлення переселенців із Польщі та про їх прибуття до районів УРСР станом на 01.06.1945 р.
та на 15.12.1945 р.**

Східні області УРСР, в яких було розселено переселенців із Польщі	Відправлено переселенців із Польщі до східних областей УРСР станом на 01.06.1945 р.			Прибуло переселенців із Польщі до східних областей УРСР станом на 01.06.1945 р.			Відправлено переселенців із Польщі до східних областей УРСР станом на 15.12.1945 р.			Прибуло переселенців із Польщі до східних областей УРСР станом на 15.12.1945 р.		
	вагонів	господа рств	осіб	вагонів	господа рств	осіб	вагонів	господа рств	осіб	вагонів	господа рств	осіб
Ворошиловградська	224	429	1833	1544	373	1700	609	1544	6815	600	1213	5434
Сталінська	837	1340	5773	3041	1124	4449	1197	3041	12999	1555	3053	12221
Харківська	99	218	974	1049	89	346	426	1049	4563	424	918	4122
всього:	1160	1987	8580	5634	1586	6495	2232	5634	24377	2579	5184	21777

Складено та підраховано за: ЦДАГО України: – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1471. – Арк. 97; там само – Арк. 98; там само – Арк. 327; там само – Арк. 328.

**Інформація «Про хід евакуації українського населення з території
Польщі до районів УРСР» станом на 01.05.1946 р.**

Області розселення переселенців	Кількість родин	Кількість осіб
Запорізька	8574	31211
Одеська	6875	24474
Дніпропетровська	5637	21349
Херсонська	4660	16392
Миколаївська	3862	12804
Сталінська	3044	13201
Кіровоградська	2299	10240
Полтавська	1910	8171
Ворошиловградська	1348	6317
Харківська	929	4241
Сумська	553	2208
Вінницька	6	18
всього по Східних областях:	39697	150616
Тернопільська	21969	90150
Львівська	11550	44266
Дрогобицька	5613	21553
Волинська	3642	12287
Станіславська	3162	11799
Рівненська	1038	3793
всього по Західних областях:	46974	183848
загалом:	86671	334474

Додаток З

Лист заступника начальника Управління при РНК УРСР у справах евакуації та розселення українського та польського населення щодо звітності районних та обласної влади про прийом евакуйованого населення.

УРСР
Рада Народних Комісарів
УПРАВЛІННЯ при РНК УРСР
у справах евакуації та розселення
українського та польського населення

Секретно

вкз. № ____

Вх. 407

27/IV-45 г.

4 апреля 1945 р.

№ 0-043

НАЧАЛЬНИКУ ГРУППЫ ПО РАССЕЛЕНИЮ И УСТРОЙСТВУ
при ИСПОЛКОМЕ ВОРОШИЛОВГРАДСКОГО ОБЛАСТНОГО СОВЕТА
ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

тов. _____

2-го февраля 1945 года оправлено на имя Председателя Исполкома Областного Совета депутатов трудящихся письмо с указанием о порядке предоставления отчётных данных с приложением формы учёта о количестве прибывшего из Польши украинского населения, привезённого им скота и сельхозинвентаря.

В связи с тем, что в Вашу область начали поступать эшелоны с эвакуирующимися, Вам необходимо своевременно предоставлять отчётные данные.

Для обеспечения представления всех требуемых по форме учёта данных, Вам нужно организовать учёт на местах с момента прибытия эшелонов для чего:

1. По прибытии на станции назначения эшелонов, отдельных вагонов и даже отдельных хозяйств эвакуирующихся, местные органы должны произвести регистрацию прибывшего населения, привезенного им скота и сельхозинвентаря по данным имеющихся у них на руках эвакуационных листов.
2. На станциях назначения произвести также учёт количества сданных в Польше эвакуирующимися сельхозпродуктов и скота по актам-накладным.
3. На основании проведённой регистрации районы должны сообщать Вам телеграфно только основные количественные данные о прибывших и привезённом им скота и домашней птице.
4. В подтверждение телеграфных данных районы представляют в письменной форме полные сведения о прибывших / откуда прибыли, станция погрузки, станция назначения, количество вагонов, хозяйств, в них душ /, привезённом скоте, сельхозинвентаре и все другие сведения.

До представления нам декадных сводок / каждые 10, 20 и 30 числа / по нашей форме, Вам необходимо сообщать нам по телефону / № 3-12-62 / каждые 5 дней сведения о количестве прибывших эшелонов, вагонов, хозяйств, в них душ и голов скота по видам. Передаваемые телефонные сведения, необходимо подтверждать телеграммой.

Учёт количества хозяйств, вступивших в члены колхозов, взять под особый контроль.

Зам. Начальника Управления
при СНК УССР
по делам эвакуации и расселения
украинского и польского населения

И. Русецкий

Додаток И

таблиця 5

Інформація про переселенців, які прибули з Польщі до Тельманівського району станом на 13.07.1945 р.

№	Дата прибуття	Всього прибуло			Звідки прибули переселенці	Привезли з собою					вступили до колгоспу	отримали земельні ділянки	отримали власні будинки
		вагонів	господ-в	осіб		коней	свиней	вівці/кіз	корів	птахів			
1	17.02.1945 р.	11	25	81	Люблінське воєводство Білостокський повіт с. Хмелен	3	–	8	30	24	25	25	5
2	23.03.1945 р.	58	36	164	Люблінське воєводство Білопідляський повіт с. Закапани	28	–	100	44	–	36	36	8
3	04.04.1945 р.	25	15	59	Білостокське воєводство Бельський повіт с. Вошики	11	31	27	15	89	15	15	6
4	07.04.1945 р.	5	4	14	Білостокське воєводство Гайновський повіт	–	6	6	4	–	4	4	–

					м. Гайновськ								
5	08.04.1945 р.	10	10	39	// – // – // – //	2	6	3	5	–	10	10	2
6	20.05.1945 р.	42	98	376	Краківське воєводство Красноставський повіт	–	17	17	70	18	98	98	8
7	22.05.1945 р.	23	47	230	Краківське воєводство Ясловський повіт с. Вишевод	4	–	30	34	–	47	47	1
8	15.06.1945 р.	34	76	332	// – // – // – // с. Перегримка	5	–	20	58	–	–	–	–
9	19.06.1945 р.	1	7	22	// – // – // – // с. Петруша Воля	–	–	–	–	–	–	–	–
Всього:		209	318	1316		53	60	211	260	131	235	235	30

Держархів Донецької обл.: – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 874. – Арк. 28.

Додаток К

таблиця 6

Інформація про прибуття українського населення евакуйованого з Польщі та розселення його в Харківській області з 01.04. – 01.10.1945 р.

Станція відправлення в Польщі	Станція прибуття в Харківській області	Дата прибуття на місце	Кількість вагонів	Кількість господарств/осіб, які приїхали
Варшава	Мерефа	22 квітня	6	10/26
Криниця	Мерефа	22 квітня	5	21/76
Криниця	Комарова	22 травня	2	10/43
Криниця	Бабаї	22 травня	2	10/52
Криниця	Монченково	24 травня	4	11/57
Новий Сонч	Коротечи	1 червня	4	10/37
Всього по Харківському району			23	72/291
Криниця	Ізюм	Квітень	10	29/97
Варшава	Ізюм	22 квітня	1	4/16
Всього по Ізюмському району			11	33/113
Ясло	Зміїв	24 травня	2	6/27
Ясло	Зміїв	12 липня	15	22/115
Всього по Зміївському району			17	28/142
Бондари	Преддонбасівка	10 червня	32	54/269
Бондари	Преддонбасівка	17 червня	31	56/223
Всього по Боровському району			63	110/486
Новий Сонч	Краснопавлівка	16 червня	1	50/230
Новий Сонч	Краснопавлівка	22 червня	26	6/12
Новий Сонч	Краснопавлівка	16 липня	24	42/262
Всього по Лозівському району			51	98/504
Криниця	Моноченівка	6 травня	2	7/34
Ясло	Богодухів	24 липня	15	55/178
Ясло	Гути	31 липня	10	38/115
Гробово	Максимівка	8 серпня	45	67/312
Всього по Богодухівському району			70	160/605
Новий Сонч	Близнюки	Квітень	1	2/7
Горлиця	Близнюки	31 липня	34	75/355
Загужани	Близнюки	8 серпня	28	67/317
Загужани	Близнюки	10 серпня	28	59/305
Загужани	Близнюки	13 серпня	31	57/290
Всього по Близнюківському району			122	260/1274
Новий Сонч	Дубівка	11 серпня	40	105/472
Всього по 7-ми районам			399	873/3921

Додаток Л
План

таблиця 7

господарського устрою українського населення евакуйованого з Польщі до колгоспу ім. Молотова
сільрада Малієвська, район Боровський, Харківська область. Складений сільрадою та
затверджений 13 вересня 1945 р. виконкомом Боровської райради депутатів трудящих

1. Прізвище, ім'я, по-батькові евакуйованого Юшак Іван Якович
2. Склад родини та вік 3 особи
3. Майновий стан корова 1 шт.

Намічені заходи щодо влаштування в 1945 – 1946 рр.

Назва заходу	Кількість та назва основних необхідних матеріалів	Строк виконання	Ким виконується				Хто відповідальний за виконання
			Колгосп	Евакуйоване господарство	Сільрада	Виконком райради	
1. Відведення присадибної ділянки	Відведення – відмежування в натурі 0,41 га вигону	По вселенню до колгоспу	К – п	–	–	РЗО	Голова земельного РЗО
2. Будівництво будинків та господарчих споруд	Лісоматеріали – 9 м ³ , вапно, цегла – 2000, покрівля (солома) – 3 т., кредит 5000 крб.	4 кв. 1945 р. – 3 кв. 1946 р.	К – п	–	–	РВК	Голова пред. РВК
3. Підвезення палива на зиму 1945/46 рр.	Солами – 8 т. (дрова, торф)	11.1945 р.	К – п	Госп.	–	РВК	Голова колгоспу, зав. РЗО
4. Заготівля тари для овочей на зиму	Не потребують (є бочка), завести (огірки, помідори, капусту, картоплю)						
5. Устрій дітей до школи	Не потребують через відсутність таких						

6.Устрій членів родини або голови на роботу до підприємств	Не потребують						
7.Надання допомоги у заведенні худоби та птахів	Порося – 1 шт. курчат – 10 шт.	2 кв.1945 р. (по мірі вступу до колгоспу)	К – п	–	–	РЗО	Голова колгоспу, зав. РЗО
8.Заготівля та підвезення кормів для власної худоби на зиму	Соломи – 1,5 т., сіна – 11,5 т., полови – 0,5 т.	01.11.1945 р.	К – п	–	–	РЗО	
9.Проведення розрахунків за здану сільгосппродукцію в Польщі по чековим вимогам	<p>(документи передані до наркомзагу)</p> <p>В зв'язку з відмовою г. Ющак надати відповідні документи, реалізувати ці заходи є неможливим.</p>						
10.Проведення розрахунків за залишені посіви в Польщі							
11.Проведення взаєморозрахунків за залишену будівлю в Польщі та отримання її на місцях вселення							
12.Оформлення кредиту на господарство							
13.Ремонт квартир (двері/вікна)							

Додаток М

таблиця 8

**Наявність родин переселенців у Сталінській області з вказівкою
забезпеченості їх будинками станом на 01.09.1946 р.**

Райони розселення	Кількість переселенців	Передано будинків	Будується будинків	Необхідно збудувати
Авдіївський	118	10	2	106
Амвросієвський	53	26	–	27
Андріївський	36	8	–	28
Артемівський	19	11	–	8
Будьоновський	29	12	–	17
Велико-Новоселківський	49	12	13	24
Волновахський	106	60	2	44
Володарський	27	1	4	22
Дзержинський	41	24	–	17
Добропольський	126	99	–	27
Катиковський	19	–	3	16
Константинівський	94	32	19	43
Маріїнський	63	40	23	–
Олександрівський	9	5	–	4
Ольгинський	30	11	–	19
Приморський	24	1	–	23
Селідовський	93	43	–	50
Старо-Бешевський	324	39	86	199
Старо-Млинівський	85	5	–	80
Тельманівський	249	83	15	151
Харцизький	94	39	10	45
Червоноармійський	100	29	23	48
усього	1788	590	200	998

Додаток Н

таблиця 9

Інформація Харківського Обкому КП/б/У «Про господарсько-побутове влаштування родин переселенців українців із Польщі по Харківській області станом на 01.10.1946 р.».

Райони розселення	Кількість родин переселенців станом на 01.10.1946 р.	Осіб	Кількість господарств пер-в, що отримали власні будинки	Побудовано нових будинків	Розселених по ущільненню	Прожили з родичами	Будувалося будинків	Вступило до колгоспів		Працювало на підприємствах та в організаціях	Кустарі	Не працювало
								родин	осіб			
Барвінковський	23	125	21	2	–	2	–	12	14	2	–	1
Близнюківський	99	488	80	29	12	7	–	18	72	–	–	–
Богодухівський	31	137	29	5	2	–	2	8	30	–	–	–
Боровський	3	20	3	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Зміївський	12	48	6	–	6	–	3	5	19	–	–	1
Ізюмський	6	25	6	–	–	–	–	2	8	–	–	4
Коломакський	32	148	22	–	9	1	9	30	138	–	–	2
Лозівський	54	253	51	11	3	–	–	14	54	–	–	–
Харківський	28	112	8	1	8	1	8	13	60	6	5	4
всього:	288	1316	226	48	40	11	22	102	395	8	5	13

Додаток П

таблиця 10

Господарсько-побутове влаштування українських переселенців із Польщі у Ворошиловградській області станом на 01.09.1946 р.

Райони розселення переселенців	Всього прибуло	Виїхало	Знаходилося на 01.09.1946 р.		Проведені взаєморозрахунки з переселенськими господарствами	
			господарств	осіб	отримані будинки	інші розрахунки
Боково-Антрацитівський	4	–	4	16	1	1
Білокуракінський	31	22	9	38	6	6
Краснодонський	159	128	31	153	3	1
Лисичанський	128	118	10	40	5	–
Новоайдарський	316	136	180	725	128	49
Ново-Світловський	75	35	40	194	31	11
Олександрівський	34	7	27	119	18	18
Ровеньківський	224	17	197	831	103	35
Свердловський	136	111	25	113	11	8
Старобільський	95	59	36	160	36	11
Станично-Луганський	20	6	14	67	14	12
Успенський	126	–	136	608	80	70
всього:	1348	639	709	3064	436	222

Додаток Р

Лист начальника Управління № 04 – 3403 від 13.09.1947 р. щодо повторного прийому та господарському влаштуванню переселенців, які раніше виїхали до Західних областей УРСР.

№ 04 – 3403
13 / IX – 47 р.

Заст. гр. розс. Харківського вик. Облради д. тр.
тов. Бондаренко

За останній час, почастишали випадки повернення переселенців з Західних областей на попереднє місце розселення у Східних областях УРСР.

У зв'язку з тим, що при переселенні за час своїх мандрівок в більшості залишилися без засобів до існування. Управління при РМУРСР у справах евакуації зобов'язує Вас:

1. Переселенців, які повертаються з Західних областей УРСР безумовно приймати, надавати їм будинки, які вони залишили та розселяйте їх у найбільш благонадійних у відношенні врожаю районах, а також надавати посильну допомогу в справі їх господарського влаштування та працевлаштування в колгоспах, радгоспах та промпідприємствах.

2. Зважаючи на низький культурний рівень цих громадян, нерозуміння ними нашого господарчого побуту, прийняти всі заходи для залучення їх до життя у колгоспах, радгоспах і т. д.

У зв'язку з тим, що причиною виїзду цих людей до Західних областей був неврожай 1946 р., дайте вказівку колгоспам, МТС і радгоспам про те, щоб виїзд до Західних областей їм в докір не ставили, а віднесли до них як до рівних членів своїх колективів.

Нач. Упр. при РМ УРСР у спр. евак.

/ І. Русецький /

**Кількість переселенців із Польщі на території Ворошиловградської,
Сталінської та Харківської областей станом на 01.01.1950 р.**

№	Район проживання	Кількість родин	Кількість осіб
1.	Успенський	99	449
2.	Новоайдарський	86	431
3.	Ровеньківський	31	135
4.	Олександрівський	12	49
5.	Старобільський	11	31
6.	Свердловський	9	30
7.	Новосвітловський	7	24
8.	Станично-Луганський	5	24
9.	Білокуракінський	3	16
10.	Боково-Антрацитівський	3	11
11.	Краснодонський	2	11
12.	Попаснянський	1	6
13.	Кам'янобрідський	1	3
всього по Ворошиловградській області:		270	1220
1.	Старобешевський	96	359
2.	Тельманівський	82	359
3.	Селидовський	77	273
4.	м. Макеєвка	41	112
5.	м. Горлівка	37	109
6.	Костянтинівський	36	116
7.	Мар'їнський	34	125
8.	Авдіївський	31	120
9.	Червоноармійський	28	123
10.	Новомлинівський	23	113

11.	Волновахський	23	100
12.	Андріївський	22	98
13.	м. Жданово	22	59
14.	Харцизьський	21	102
15.	Амвросієвський	21	77
16.	Володарський	20	67
17.	Добропольський	19	64
18.	Ольгинський	16	70
19.	Дзержинський	10	48
20.	Катиковський	7	27
21.	м. Єнакієво	7	15
22.	Приморський	6	24
23.	Артемівський	5	25
24.	м. Слов'янськ	3	10
25.	Сніжнянський	1	5
всього по Сталінській області:		688	2610
1.	Близнюківський	43	162
2.	Коломакський	29	144
3.	Богодухівський	27	134
4.	Лозовський	18	78
5.	Харківський	10	36
6.	Барвенківський	6	39
7.	Зміївський	4	16
8.	Ізюмський	2	5
всього по Харківській області:		139	614
загалом по східним областям:		1097	4444

Складено та підраховано за: ЦДАВО України: – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 95; там само – Спр. 68. – Арк. 142; там само – Спр. 69. – Арк. 183.